

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (202) ноябрь-декабрь 2018 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан
(бёлюмню редактору)

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2018

УРУШХА КОМАНДИРОВКА

Быйыл 15 февральда совет аскерле Афганистандан чыгъарылгъанлы 30 жыл болады. Аны къыралда магъаналы жамауат-политика юбилейнича белгилерикдиле. Афган урушну отуну ачылыгъын сынагъан жаш адамла мингле бла саналдыла. Совет аскерни 14 мингден аслам солдаты бла офицери ол къазауатда жоюлгъандыла. Къабарты-Малкъардан а 1800 адам чакъырылгъан эди да, аладан 54-сю от жагъаларына къайталмагъандыла, 300 чакълы бири, къазауатда алгъан жараладан бла аурууладан тюзелмей, мамыр заманда ёлгендиле.

Къабарты-Малкъарны Башчысы Юрий Коков быйыл июль айда кесини буйругъу бла совет аскерле Афганистандан чыгъарылгъанлы 30-жыллыгъына хазырланыу эмда аны белгилеу жаны бла энчи комитет къурагъанды. Анга КъМР-ни Башчысыны Администрациясыны таматасы Мухамед Кодзоков башчылыкъ этеди.

Юбилейге хазырланыуну кезиуюнде афганлы ветеранланы сынауларын жаш тёлую патриот ниетде юйретиуде, республикабызда ырахатлыкъны, мамырлыкъны, миллет келишиуюлюкню кючлендириуде не къадар толу хайырланыргъа керек болгъанына энчи эс буруллукуду. Анга кёре Уллу Ата журт урушда бизни ата-бабаларыбыз этген жигитликни, кеслерини аскер борчларын бет жарыкълы толтургъанланы юслеринден билдирирге, ветеранлагъа жашау болумларын игилендирирге, иш табаргъа, сатыу-алыу бла кюреширча кредитле алыргъа болушлукъ этерге эмда башха жумушларына да къайгъырыргъа белгиленеди. Дагъыда «афганлыла» асыралгъан къабырланы, сын ташланы, эсгертмелени тап халгъа келтириуге да эс буруллукуду.

Анда, Афганистанда, жерлешлерибиз миллетни айырмагъандыла. Къабартылыла, малкъарлыла, оруслула, башха халкъланы келечилери да бир къандан жаратылгъанча къарагъандыла бир бирге. Аланы Ата журтха, туугъан Къабарты-Малкъаргъа суюмеклик бирикдиргенди.

Ол кыйын эмда къоркъуулу жыллада Афганистаннга жиберилгенледен бири Зумакъулланы Мустафаны жашы Борис болгъанды. Ол ары КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну секретарыны къуллугъунда ишлеп тургъанлай, КПСС-ни Ара Комитетини бла СССР-ни Правительствосуну оноуу бла барып, 1985–1986 жыллада анда тургъанды. Бююн биз аны ол къазауатны юсюнден эсгериулерин басмалайбыз.

Афганистанга мен къалай тюшгенме

1985 жылда февраль айны эрттенлигинде манга обкомну биринчи секретары Тимбора Кубатиевич Мальбахов, телефон бла сѣлешип, кесине чакъырады. Кабинетине кирсем, ол эки кьолу бла башын тутуп, бир мудах олтура эди. Тынгылауну басып, манга иги кесек къарап турду. Мени уа эсима нек эсе да Черненко келди. Ол ѳлген сундум (аны кыйын ауругъаныны юсюнден мени иги танышым, алгын комсомолда ишлеген, артда уа генеральный секретарьны болушлукъчусу болуп тургъан адам айтхан эди). Алай эсе, энди республиканы урунганларыны, саулай жамауатыны да атындан КПСС-ни Ара Комитетине кыйгъы сѣз жазаргъа тюшерик болур деп оюмлайма. Тѳреде болгъаныча, кьуллукъгъа салынганлагъа алгъышлаулары, некрологлары, кыйгъы сѣзлени да мен жазыучу эдим.

Мени ол сагъышларымы Тимбора Кубатиевич бѳлдю.

– Борис Мустафаевич («Къара, алгын ол мени атамы атын айтмаучу эди!» – деп келеди акъылыма), санга Афганистанга барыргъа тюшерикди, советник болуп, 1,5–2 жылгъа. Сабийлеринг гитчеле, бютюнда кызычыкъла, болгъанларын да билеме, Лигачевха сѣлешип, сени ары жибермезлерин да тилегенме, алай ол унамады, мени кьолумдан келлик иш туйюлду деп. Партияда халкъла аралы ишлеге оноу этген Пономарѳвдан тиле деп кыйгъанды.

Мен Мальбаховну иги таныгъаным себепли, Ара Комитетге ол иш бла сѣлеширге артыкъ бек суймегенин олсагъат сездим да: «Керек эсе, не сѣз, барама, кишиден тилей туруп кереклиси жокъду», – дедим. Тимбора Кубатиевич, бир аз эс жыйып: «Сенден башха жууап сакъламай эдим», – деди.

Аны кабинетинден чыкыгъанымдан сора, энди аны юсюнден юйде къалай айтайым, анама бла юй бийчеме къалай билдирейим деп, сагъышха кълды башым. Хар ана да сабийлерин бирча сюеди, алай меники уа жети жашыны бла кызы Танзиляны араларында манга энчи кѳзден къарагъанды. Кьуллукъда ишлегеним ючюн угъай, мени туугъаным, ѳсгеним аны жашаууну бек кыйын эмда куйсюз кезиулерине тюшгендиле да, ма андан. Атамы революциягъа кължау кюреш бардыраса деп, «халкъны душманынча» тутханларында, мен алыкъл дуния жарыгын кѳрмеген эдим. Туугъанымда уа, жангы кыйгъыла чыкълдыла, атамы юсюнден бир хапар билир ючюн, насыбы тутса уа, ашаргъа бир затла берир ючюн, анама кългъанакъл сабий бла Тѳбен Басхандан Нальчикге бирде жолда тохтагъан машиналада, арбалада, бирде уа жаяулай барыргъа тюшгенди.

Ма алай юч узакъл жылны жюрюгенди жарлы анам, баш иесин ТашЛАГ-га алып кетгинчи. Мен а атамы 1946 жылда Киргизияны Кант районуну Новая Покровка элинде кѳргенме. Ары бизни юйюрюбюз халкъны кѳчюргенде тюшген эди. Тутмакъдан Зумакълланы Башчыны жашы Мустафа ауруулу болуп кълйтхан эди. Тюрме, андагъл куйсюз

Зумакъулланы Борис НДПА-ны ЦК-сыны Генсеги Наджибулла бла бирге. 1986 ж.

болумла, тюйюлюп тургъаны аны сындыргъан эдиле. Ол сау къаллыкъ-ды деп, киши ийнанмагъанды.

Ма алай къыйынлыкъ бла ёсдюргенди мени жарлы анам. Ол кёрмеген да не къалгъанды: «халкъны душманыны» юйдегисисе деп, партиядан къыстап, сындырыргъа, учуз этерге кюрешгенлеринде, эллилеринни бирлери кёл кенгдиргенде, башхалары уа бедиш этгенлеринде да бюгюлмеди ол, чыдады. Юйюрню башха адамларына да тюшгенди учузлукъ сынаргъа.

1944 жылны сууукъ мартында бизни сюргюннге жибергенлеринде, малланы ташыучу, жан-жанындан сууукъ желле ургъан вагонда бара туруп да, анам мени, къарыусуздан ёле тургъан къагъанакъны, сау къалдыргъанды. Ол къадар къыйынлыкъ, учузлукъ, бушуу да сынагъан кезиуде мени жанымы сакълагъан анам манга энчи кёзден къараргъа эркин болур эди. Не жашырлыгъы барды, ичинден ол мени бла ёхтемленгенди. Аны юсюнден мени назмучу эгечим «Къарындашыма» деген назмусунда да жазады.

Жерни юсюне жиляргъа келгенча
Жилядынг, билмей нек жилягъанынгы,
Къыйнадынг, билмей нек къыйнагъанынгы.
Анам санадымы сени хатагъа?
Къыйын жюкнюча салды аркъагъа.
Санга мен кесим да кёп къыйын салдым,
Ачдан, жукъудан да жартымы къалдым?
Билмей эдик, ачыу болуп жаулагъа,
Сен берилгенинги бизге саугъагъа,
Бек ахшы жыр кибики, жарсыуда туугъан,
Артда уа жүреккле жылыта тургъан.

Аны ючюнмю болур эди, анам манга артыкъда бек къайгъыргъанды. Жанымы сакълар ючюн, дууала жаздырып, аланы манга билдирмей, жашырын кийимлериме тикгенди. Мен келсем а, ол тири болуп къалыучу эди, сора атабызны юлгюге келтирир эди, ол чынтты таулуча батыр болуучусун, бир заманда да мѣхеллик этмегенин айтып.

Бюгюнлюкде бирле биз, областълада ишлеген партия къуллукъчула, тынч-ырахат, ойнай-кюле жашагъан сунадыла (артыкъда «демократиялы» басманы фатыуаларындан сора ол оюм кючленгенди). Кертиди, аллайла да болгъандыла. Алай мен Афганистанга кетерни аллында, юйюрюбюзде ахча болмай, мени жолгъа ашырыр эмда ал кезиуде кечинирча затла жыйышдырыр ючюн, ёнкючге кирирге окъуна тюшгенди (ол заманда мени иш хакъым 360 сом, юй бийчени айлыгъы да 120 сом эди, беш башлы юйюрюбюзню битеу файдасы ол болгъанды).

Афганистанга кеслери тилеп баргъанла да бар эдиле, ахча, ырысхы къоллу болур ючюн дегенле да аз туююдюле. Алай советниклеге анда хакъ телериклерин мен тюз да кетеригими аллында билген эдим, Тыш къыралла бла ишлени министерствосундан Афганистанга барлыкъ кенгешчиге этиллик къоранчланы юсюнден къагъытны алгъанымда. Ол 1985 жылда февральда болгъанды.

Мени Афганистанга «командировкагъа» барлыгъымы юсюнден алай кѣп адам билмегенди. Бар эди Зумакъул улу – партияны обкомуну секретары, ол заманда аты айтылгъан адам (къуллугъу бла окъуна), энди уа не болуп къалды? Кетеригими аллында уа республикада партия мюлк активни жыйылыуу болгъан эди. Анда мен, президиумда олтуруп, резолюцияны хазырлагъанма, артда уа аны окъугъан да этгенме. Ол заманда мени узакъгъа созулгъан командировкамы юсюнден да айтылырын сакълап турдум, алай барысы да тынгыладыла: манга къайгъыргъанла, мени уруш оту алгъан къыралгъа жибергенле да.

Эсимдеди, КПСС-ни АК-сыны М. С. Горбачев къол салгъан бегими келгенде, обкомну секретарьларындан бири: «Сени уста танып тургъанлай, ол къалай къол салгъан болур», – деп, ачыуланган эди. «Ол а алайды, – дедим, – болсада, политикада уллу къуллукъгъа илиннгенлей, адамла алгъыннгы тенглерин, шуѣхларын, танышларын терк унутадыла, жалаанда кеслерине жарарыкъъланы къоюп...»

Не жашырлыгъы барды, Михаил Сергеевич бла манга тюрлю-тюрлю жыйылыулада, аладан тышында да терк-терк тюбеширге тюшгенди. Не айтдыраса, бек жарыкъ болуучу эди, Ставрополь крайны къоншусу болуп тургъан республиканы келечисине хурмет этгенин билдире. Афганистанга кенгешчилени къауумун жибериюню юсюнден бегимни бѣлюмле хазырлагъанларындан эмда къол салдыргъанларындан сора, аны киши тюзете турмагъанын мен ангылайма, алай Михаил Сергеевич таныш тукъумуна эс нек бурмагъанды деген соруу мени акъылыма, эштада, бир-бир ишчи нѣгерлерими башларына да келмей къалмагъанды.

Мен республикадан «шошчукъ» кетгенимден сора уа, артда манга жазгъанларыча, мени алай кѣп заманга жокъ болуп къалгъанымы

юсюнден чыгъармагъан хапарлары жокъ эди. Таматаланы айтханларын этмегенди, къуллугъуна бюсюремегенди, кимге эсе да жаны къыйналып кетгенди деп да айтдыла. Кертиси уа арталлыда башха тюрлю эди: обкомну секретарьларын Афганистанга жиберуню юсюнден КПСС-ни АК-сыны буйругъу болду да, къадар мени сайлады...

Хар бири кеси къарамлары ючюн кюреше эди

Шендю афган урушну юсюнден оюмларгъа суюгенле аз туююлдюле. Артыкъда тюрлю-тюрлю сылтаула бла, къуллукъларын хайырланып неда ахча берип, жашларын Афганистанга жибертмей къойгъанла бек жаншайдыла. Аланы да терслерча туююлдю, ала жанларыча кѳрген 18–19-жыллыкъ жашчыкъла уруш къазауатына, белгисиз къыралгъа кете эдиле сора уа.

Къырал башчыла ол аскер акциягъа патриот магъана берип, халкъны ол афган революцияны къоруулар ючюн этилген ишди, бизни граждан эмда патриот борчубузду деген ниетлеге ийнандырып ючюн, къолдан келгенни аямагъандыла. Бизни аскерибиз урушха къатышханын а къаты жашыргъандыла. «Солдатларыбыз мамыр гарнизонлада турадыла, душман бла сермешлеге киришмейдиле», – деп жазгъандыла. Кѳплени эсинде болур «Правда» газетни политика обозреватели, СССР-ни Баш Советини Къабарты-Малкъардан депутаты Г. А. Жуковну Нальчикде партия-мюлк активде сѳлешгени. «Солдатла уруш этмейдиле, совет аскерчиле сермешледе ѳледиле деген хапарланы уа америкалы спецслужбала жаядыла», – деген эди ол.

Алай шартла башха тюрлю айта эдиле. Афганистандан темир гуллала келип башлагъан эдиле. Аскерчилени, къуллукъларын толтура тургъан заманда, ѳлгенленича асырагъандыла. Гулланы ашырып келгенле, аланы ачаргъа эркин этмей, жууукъларына ахыр кере къараргъа окъуна къоймагъандыла. Ол а моджахедлени огъурсузлукъларыны юсюнден кѳп хапарла туудура эди. Ала бошдан болмагъанларына уа мен Афганистанда тюшюннгенме.

Гулланы ачаргъа нек къоймагъандыла? Солдат неда офицер Италияда неда Швецияда чыгъарылгъан магнит минада атылса, андан зат къалмагъанды. Кѳкде вертолет, жерде уа БТР аскер сауутлары бла чачылсала, алада болгъанланы таныр амал жокъ эди. Пленнге тюшселе уа, бизни жашлагъа азап сынатхандыла. 1986 жылда сентябрьде Кабулда этинги-женинги титиретген хапар жайылгъаны эсимдеди: 18 солдат бир офицерни бла прапорщикни башчылыгъында моджахедлени къолларына тюшгендиле. Пагман районнга жюк ташыучу машинала бла буйрукъну толтурургъа бара тургъанлай, гитче черекдеги кѳпюрню къатына жетгенлей, душманла алгъа биринчи машинаны атдырып, кѳпюр тюбюне жибергендиле. Жашларыбыз машинадан секирип тюшгендиле. Ол заманда моджахедле офицерни, прапорщикни, дагъыда алтауланны ѳлтюргендиле, къалгъанларын а, байлап, кишлакга элтгендиле. Ма анда

Зумакъулланы Борис Афган аскерни офицерлери бла

жамауатны аллында аланы бетлерин кесгендиле, баш терилерин сыдырып алгъандыла. Бизникиле жетип, аланы ёлюклерин сыйыргъанда, хар биринде бек аздан 20–25 окъ тешик бар эди. Аланы тенглери окъуна кючден таныгъан эдиле.

Бююнлюкде «артдан акъыллы болгъанла», ол бушуулу кезиуню юсюнден айта, Афганистанга антларына кертичи болуп, жууаплылыгъын да сезип баргъанлагъа окъуна кир жагъаргъа кюрешедиле. Кертисин айтханда, Афганистанга аскерлени кийирирге керекми эди, керек туююлмю эди деп даулашыргъа кюрешгенле ол заманда дунияда бола тургъан халны эсге алмайдыла. Сууукъ урушну кыстау баргъан кезиую эди. Рейган Совет Союзгъа «империя зла» демей сёлешмегенди. Иранда болгъан ишледен сора эмда Кюнбатыш жанында америкалыланы даражалары иги да тюшгенде, АБШ-ны алгъыннгы кючюн къайтарыр ючюн, билген амалын аямагъанды.

Башха жанындан а, Иранда муслийман фундаменталистлени хорлагъанлары эмда исламны кюч ала баргъаны Западны къайгъы этдиргенди. Анда муслийман къозгъалыула Афганистанга, аны юсю бла уа Орта Азияны республикаларына кёчюп къалмагъы эдиле деп кюркыгъандыла. Къысхасы, Америкагъа бла СССР-ге Афганистан кеслерини миллет къарамларын къоруулар ючюн керек болгъанды. Э. Джек: «Орта Кюнбатышда бийлик этген битеу дунияны да кьолда тутарыкъды», – деп, бошму жазгъанды.

Афганистанга аскерле кийириуню сылтауларыны юслеринден айтханда, мен ангылагъандан, кыралны политика башчылары аскер кьуллукъчуланы айтханларына тынгылап чыгъаргъандыла аллай оноуну. СССР-ни аскер кючю уллу болгъаны себепли, уруш не хазна къозгъал-

сын, оппозиция да жангы революция властьха кыжау сюелирге не хазна базынсын, алай эсе уа, тюрлениулеге жол ачыллыкды эмда Афганистан СССР-ни юг жанында чеклеринде шуёх кырал болганлай каллыкды деп, ала алай оюмлагандыла.

Азат болур ючюн, кёп жылланы кызауат этип келген афганлыла кыралны табийгыат болумларын уста хайырланыргыа юйренгенлерин, аны тау тиклерин, тар жолчуклары да иги билгенлерин эсге алмагандыла бизни аскер башчыларыбыз. Афганлыла уруш этерге тууган кибикдиле, адам аягы басмаган кыяла ичлеринде бугуп, ачык жерде душман бла бетден-бетге тюбемей, кёп жылланы кызауат этедиле. Атларын уллу батырлыгы болган, топдан-окдан кюркымаган, жалынчаксызлыгы эмда эркинлиги ючюн жанын да аямаган халкыча битеу дунягыа айтдыргандыла.

Афганлыланы аууздан айтылган чыгармаларында сермеш аулакладан кычып кетген жангыз жашын босагыасына кыймаган анагыа махтау бериледи. Суйген жашына: «Ата журтубузну душманыны кынын сени кыамангдан кызыл эринлерим бла сюртюп кетерирме, кюркылык этсенг а, мени жылы кычагыма бир заманда да тюшмезсе, мени уппа этгеними сынамазса, мен санга жаш да тапмам», – деген насыйхат сёзле айтхан кызыгы да ыспас этиледи.

Дагыда бир энчиликни эсге алмагандыла бизни политиклерибиз бла аскерчилерибиз. Афганистанны таула белгенлерине, анда кёп халкыла бла тайпала жашаганларына, аланы адет-төрелери башха-башха болганларына, ала бир бирлери бла артык бек жарашмаганларына да кырамай, тышындан ким чапса да, аланы эркинликлерине, кыралны бирлигине да ким сугынакылык этсе да, олсагыат бир бирге дау этиу, демлешиу, кыан бла дерт алыу да тохтап кыаладыла. Кертиди, артда жангыдан кюреш башланады. Динге кыаты табынган, Мухаммад файгамбарны осуятлары бузулмазлык жорукгыа, аны аты бла кызауатха чыгып, ислам ючюн жан бергенле шыйыхлагыа саналган, дин ючюн ёлгенге уа жаннет эшикле ачылганына толусунлай ийнанган бу муслийман кыралда, тышындан душман чапханлай, саулай халкы олсагыат кыобуп кыалады.

Сёз ючюн, Британия от бла, кыылыч бла да Афганистанны кесине бойсундуруп ючюн, кёп жылланы кюрешгенди, болалмаганды ансы. Болсада, кете туруп, Англия кесини ызын кыйганды: афган тайпала чачылган эдиле, бирлери шёндюгю Афганистанда кыалгандыла, иги кесеги уа, пуштунлуланы бир ненча миллиону турган жерле да, Пакистанны оноуна кёчгендиле. Андан бери пуштун халкыны белген Дюрана ыз сынтыл болмаган жара болганлай кыалады.

Ма энди уа бизни аскерле да Афганистанга кирдиле. Ол 1979 жылда декабрьни сууук кечелеринден биринде болганды. Эрттенликде уа Бабрак Кармаль Революция советни башчысы болганды деп билдирдиле. Аны жанлыла властьха келгенлеринде, Кабулда бир аууук заманны шошлук тохташхан эди. Халкыны асламысы Амин дин ахлулагы бла

сатыу-алыу бла кюрешгенлеге этген кюйсюзлюк, зорлукъ энди тохтарыкъларына ийнанган эди.

Алай Кармальны правительствосуну да къолундан келмегенди халкъны ыразы этерге. Не айтдыраса, ышандырыу сёзле бек кёп эдиле, алай иш андан ары бармагъанды. Оппозиция къауумланы сауутла бла къажан суюлгенлери селеймегенди, Ираннга бла Пакистаннга къачханланы саны азаймагъанды. Бизни аскерлени сауутланган оппозицияны отрядларына къажан аскер операциялагъа къатышханларын, адам, ырысхы къоранчланы да кёп болгъанларын кюнбатыш пропаганда уста хайырланып, Совет Союзну аманлар ючюн къалмагъанды, афганлы эллиле аны кёрюп болмазча эте эди. Алгъын бизге, совет адамлагъа, афганлыла шуёхларынача, къарындашларынача къарагъан эселе, бизни геологларыбыз, нефтьчилерибиз, газчыларыбыз бек узакъ элдеде эм сыйлы къонакълагъа саналгъан эселе, уллу-гитче да аланы эркетип, «дуст шурави» деген эселе, совет аскерле афган жерге басханлай а, бизге аз-аздан оккупантлагъача, иймансызлагъача къарап тебиреген эдиле.

Башында айтылгъан шартланы эсге алып, СССР-ни башчылары зор бла муратларына жеталмазлыкъларына тюшюннгендиле (кеч болса да, тюз оюмгъа келгендиле). Бабрак Кармальны правительствосу да ол ызы тутханды. Алай биз аскерлерибизни чыгъарыргъа хазыр туюл эдик, алай этсек, ол, бир жанындан, хорлатханнга, башха жанындан а, Афганистанда ахшы тюрлениуле бардырыргъа итинген шуёхларыбызны сатханнга саналлыкъ эди. «Жангы оюм» алыкъа келмегени ючюн, узакъда къалгъаны себепли, эки уллу къыралны араларында къажанлыкъ тохтатылмай эди.

Биз кетсек, Афганистанда АБШ кюч аллыкъды деп, андан къоркъгъандыла. Андан сора да НДПА-ны бла Революция советни ниетлери, жашан ызылары да бизни къырал ол заманда бардыргъан политикагъа келишгендиле. Аны себепли афган къайгъысындан аскер кюч бла къутулургъа онг болмазлыкъын кёрюп, КПСС-ни Ара Комитети бла совет правительство ол къыралда халкъ властыны структурасын не къадар терк къуаргъа кереклисине тюшюне баргъандыла. Аны ючюн а экономика, аскер жаны бла уллу болушлыкъ этгени бла бирге, кенгешчилени аппаратыны юсю бла политика эмда жамауат структурала къуаргъа себеплик этерге керек болгъанды. Кенгешчиле, афганлыланы алышдырмай, армия къуаргъа, партия, жаш тёлю, профсоюз организацияланы кючлендирге болушургъа керек эдиле.

Бюгюн манга Афганистанга аскерле кийириуге къалай къарайса деп сорсала эдиле, мен арсарсыз ол терс эди деп жууапларыкъма. Ол къыралны ол замандагъы башчыларыны асылсыз политика эмда аскер-стратегия жангылычлары эди. Уруш этгенлеге, анда ишлегенлеге, афганлылагъа болушханлагъа уа къалай къарайса деп сорсала, бюгюн да алагъа хурметим уллуду деп, алай жууапларыкъма. Нек дегенде афган къаялада термилиу эмда ышаныу къарамлары бла жан бергенледе, тюз болгъанларына ийнанып, буйрукъланы толтургъанлада терслик жокъду.

Аланы тарых сайлагъанды, ала политика оюнланы тирменине тюшгендиле, алай ала бизни барыбызгъа ёмюрден ахыргъа сыйлы шыйыхла болгъанлай къаллыкъдыла.

Жазыучу Александр Проханов жазгъанлай: «Афганистанда, ол ачыулу эмда окъдан сау жери болмагъан къыралда, бизни энди мыйыкъ-сакъал чыгъа башлагъан жашларыбыз, чал башлы командирлерибиз да, оруслула бла тюркюле, прибалтлыла бла кавказлыла, Ата журтха кеслерин аямай къуллукъ этиуню бек ахшы юлгюсюн кёргюзтгендиле».

Кёпле партия къуллукъчуланы да аманлайдыла, алай а аладан да Афганистанда къаллай бири болгъанды. Ала кеслери да суймей тургъанлай башланган урушха тюшген душман бла арада чек салынмагъан фронтда болгъан, тегереклерин суймегенле къуршалагъан Ата журтлулары бла бирге къыйын сынауладан ётгендиле, къоркбуулу кезиулеге чыдагъандыла.

Кюнбатыш бла уа бирда ойнама

Кабулгъа учаргъа бир-эки ыйыкъ къалып, манга Къарачай-Черкесден эрттегили танышым, коллегам Семенланы Салих сёлешеди. Ол «афгандан» къайтханлы алай кёп болмай эди. Мени къууанчымы чеги жокъ эди. Аны Нальчикге чакъырама, ол а Кисловодскда тюбешейик дейди. Биз «Замок коварства и любви» деген хычыуун ресторанда олтурабыз. Аны Гиндукушну ары жанындагъы жашау-турмушну юсюнден хапарына солуусуз тынгылайбыз. Ол къыралны ариулугъуну, аны адамларыны, адет-тёрелерини юслеринден айтады, анда не бла кюрешгенинден а – жукъ да угъай. Салих мени юй бийчем Неллини жапсарыргъа, шошайтыргъа кюрешгенин сеземе. Ол а ушакъ нёгерибиз урушну, атдырыулары, андагъы «духланы» кюйсюзлюклерини юсюнден къачан айтып башлайды деп, солууун тыйып сакълайды. Болсада Салих сёзню бир жанына бургъанлай турады.

Алай бла кече белине дери олтурдукъ, тау адетдеча, къонакъбайыбыз бизни Къабарты-Малкъарны чегине дери ашырады. Жолда бара, ол: «Борис, сауутум жокъду деп къайгъырма, анда автомат, керох, кёп окъ, граната да берликдиле, ол биреулеге жанынг саулай тюбемез ючюн», – деп ычхындырады. Дагъыда бир кесекден: «Билемисе, Афганистанда ала, «духла» дейме, бек уста мараучуладыла, эрттегили ингилизли ушкокдан окъуна 1,5 километр узакълыкъдан бизни солдатны неда офицерни тюз да мангылайында жулдузчугъуна тийдиредиле», – дейди. Бизден айырыла туруп а, «Каскадны» Афганистанны юсюнден жырлары бла магнитофон кассетаны береди.

Жолда бара, аны машинада магнитофоннга салама. Анда уа жашла окъла сызгъыргъан, топла атылгъан тауушла эшитиле тургъанлай, жырлай кёре эдим. Анымы эшитеди Нелли, ичин къоркбуу алады, мудах болады, сора Нальчикге дери тынгылауну басып келеди.

Москвада бизге Афганистанны юсюнден кёп айтхандыла, кесибизни къалай жюрютюрге керек болгъаныбызны юйретгендиле, бизни

шуёхларыбыз бизден не сакълагъанларын да билдиргендиле. Тазалыкъ-гъа бек сакъ болургъа керек болгъаныбызны энчи чертгендиле, сууну къайнатмай ичмегиз, кёгет, жемишни ашамагъыз, сакълыкъны бир такъыйкъагъа да унутмагъыз деп эсгертгендиле.

Кенгешчилени аппаратыны башчысы В. Г. Ломоносов бла биринчи ушагъыбыз да аны юсюнден болгъанды. Бу ушагъыулу, огъурлу, адепли, бетсине билген адамны мен олсагъат жаратхан эдим. Ол кеси жеринде эди, бизни къаугъаладан кёп кере сакълагъанды, къыралыбызны тюрлю-тюрлю ведомстволарындан келген кенгешчилени араларында ангыламаулыкъ, дауур чыкъгъанлай, аны олсагъат тохтатыргъа, арада къатылыкъны жумушатыргъа къолундан келгенди. Сёз ючюн айтханда, ол заманда СССР-ни Къоруулау министерствосуну, КГБ-ны, МВД-ны, Тыш экономика байламлыкъла министрствону араларында халла анда тюз да кюзгюдеча къатлана эдиле. Аны уа бизни шуёхларыбыз эслемей къоймагъандыла. Ведомстволаны келишалмагъанлары, бир бирлери бла демлешгенлери ишибизге бек чырмагъанды, аны уа афганлыла, кюнчыгъышны адамларыча, уста хайырлана билгендиле.

Алай бизни башчыбыз В. Г. Ломоносов барысы бла да бир тил таба билгенди, аны бла бирге уа магъаналы иште ал бермегенди, къуллугъуна кёре угъай, демлешгенлени хар бирини да кёз къарамын ангылагъаны, ала тенг халда сакъланырча этгени, уруш бара тургъан тыш къыралгъа тюшген адамланы ичинде къаугъа чыкъмазына къайгъырыуу бла бачамагъа саналгъанды.

Биз тюшген болумгъа юйренирге тынч эди деп айталлыкъ туююлме. Кабулгъа жете-жетмез, аскер вертолётла тегерегибизде учуп айланганларын, самолётдан а жан-жанына жарыкъ шарланы атылгъанларын эслейбиз. Артда ангылатхандыла бизге вертолётла граждан самолётну къоруулагъанларын, жарыкъ шарла уа топланы самолётха жибермегенлерин. Кертиди, аэропортну кесинде уа ышара тургъан, кеслерини ишлери бла кюрешген мамыр адамланы кёп санда кёргенбиз. Андан сора жюрегибиз бир кесек хош болгъанды. Алай ол алдаулу хошлукъ кёре эдим.

Биринчи кече мен да, коллегам Володя Половец да кёзюбюзню къысмагъанбыз. Тюз да сермешни ортасына тюшгенча болгъанбыз: аскер сауутланы битеу тюрлюлеринден да атдыра эдиле. Бусагъат бизни общежитге да чабадыла деген къоркъуу ичибизни алып, Калашников автомат бла кезиу-кезиу айланганбыз отоуда. Не сейир, бизге автоматла бергендиле, андан атдыра билемисиз деп а сормагъандыла. Хар бирибизге жетген экишер граната да тапкада биз кюн сайын кёрюп, жюрютюп тургъан бир затча тура эдиле. Володя, Черниговдан келген алапат жаш, артда сауут керек болуп иш къалса эди: «Аны сабы бла неда граната бла урлукъ эдим душманны башына», – деген эди.

Биз тургъан 45-чи блокну «Чили пяндрж» деген гитче районунда ушкок атылгъан тауушла бирда тохтамаучу эди. Биз аз-аздан ол жашаугъа кесибизни жарашдыра тебиреген эсек да, окъ-топ атылгъан тауушдан

а хар жолдан элгенгенбиз. Биринчи кюнлерибиз бла сагъатларыбыз эсибизде артыкъда бек къалгъандыла. Биз общежитде орналгъанлай, бизни кенгешчилени аппаратыны башчылары, ол санда тилманчла да, жокълагъандыла, сохан, турма, нашала, бадыражанла да келтиргендиле. Тилманчладан бири Сайфудин – совет таджик – ол кёгетлени, чайкъагъан кибик этип, уллу табакъгъа атханына къарап тургъан Половец, гузабагъа къалып: «Борис Мустафаевич, бир къара муну жуугъанына, сапынсыз, маргонцовкасыз, крандан суу бла. Эштада, ол бизни барыбызны да ууландырыргъа суюе болур, къарачы аны душман кёзлери нечик жылтырайдыла», – деп, къайгъыдан къырады. Ол «душман» кёзлери болгъан жаш а артда бизни ахшы шуёхубуз, насийхатчыбыз да болду. Кёгетлени чайкъап къойгъаныны сылтауун да ангылатханды: кенгешчиле Афганистанга келген ал кюнледе нени да жуумай ашаргъа окъуна боллукъдула, нек дегенде аланы ичлеринде алыкъа не тюрлю бактерияланы бла бациллаланы жокъ этген кюнлери барды.

Экинчи кюн НДПА-ны Ара Комитетини башчыларына бизни танытдырдыла. Партияны ишини жорукълары, муратлары бла да шагъырейлендирдиле, Совет Союзну юсюнден да кёп махтау сёзле айтдыла, совет адамлагъа Афганистанда революция тюрлениуле бардырыуда билеклик этгенлери ючюн ыспас этдиле. Андан сора киши жеринде, таныш болмагъан адамланы ичлеринде кенгешчини харкюнлюк ишлери башландыла. Даражанг жюрюрча этерге керексе. Анга жетер ючюн а, билиминг, сынауунг, суюдюмлююгюнг, сени оюмларынгы къыйматлы болгъанлары азды, афганлыны ич дуниясын сезе, ангылай билирге, аны башламчылыгъын тунчукъдурмазгъа, аны къой, алай этерге кёллендирирге керекди. Кёзбаугъа угъай, кертиси бла да аны шуёху, кенгешчиси болургъа тийишлиди. Бизни баш борчубуз – кишиге зорлукъ этмезге эди.

Биринчи кюнледе бла ыйыкълада афганлы ишчи нёгерлерим мени этген ишлериме, хар айтхан сёзюме ышармыш этип къарагъанларын эслегенме. Мен а, не бек сагъышланып, сюзюп кюрешген эсем да, аны сылтауун ангылаялмагъанма. Мени арсарлы болгъанымы, ауур сагъышларымы Нажмудин Ковьяни – НДПА-ны АК-сыны къурау бёлюмюню таматасы, ДРА-ны Ревсоветини члени – чачханды. «Билемисе, рафик (жолдаш) Борис, санга дери мында бир кенгешчи болгъанды да, кесин тюз да Рязань неда Калуга областьдача жюрютгенди: юйюндеги адет-тёрелени бизни афган жашауубузгъа сингдирирге кюрешип. Анычала, Афганистанны жарлылыкъ къысхан къырал, халы онтёртюнчю ёмюрдеча къалгъан сунуп, совет газетле жазгъан ол фатыуалагъа алданып, кеслерин анга кёре жюрютедиле. Алай а Афганистан эрттегили кюнчыгъыш культураны къыралы болгъанын, къырал, партия эмда жамауат структуралада уа бурунгулу ёзден тукъумладан чыкыгъан, Сорбонну бла Оксфордну бошагъан адамла ишлегенлерин ала унутхан этедиле», – дейди.

Сора, сёзюн андан ары бардыра: «Хау, кертиди, халкъны асламысы къарангыды, шёндю да жокъду окъургъа онгу, алай мында билимли

Зумакъулланы Борис Баглан провинцияны эллиери бла. 1985 ж.

адамны, китапны не заманда да багъалы кѳргендиле, бизни жерибизден айтхылыкъ алимле, поэтле, жарыкъландырыучула, ол санда Джами, Ансори, Базид, чыкъгъанлары бла биз ѳхтемленебиз...», – деп къошханды.

Бир затны белгилерге сюеме, афганлыла, кюнчыгъыш кыралны адамларыча, сѳзге бек устадыла. Учунуу, суратлау халда сѳлешедиле, аны халкъда жюриген сѳзле, айтыула, жомакъла, таурухла бла да байыкъландырып. Алагъа иги тынгыласанг, ала Кюнчыгъышны айтхылыкъ акъылманларыны халкъ фольклоргъа кѳчюп къалгъан сѳзлеридиле. Сѳз ючюн, эллиледен бири былай айтып эшитгенме: «Пуштунлуланы бир керти сѳзлери барды: олтуруп тепсерге онг жокъду деп. Аны себепли мамырлыкъны излегенле бир бир алларына атлам этерге керекдиле». Неда: «Суу гитче тешикден уруп чыкъса, аны бармакъ бла жабып къояргъа да боллукъду, ол кенг жерден бюрксе уа, аны тохтатыр амал жокъду, пил бла окъуна бегит».

Аны эсге алып, Афганистанны башчылары да кеслерини докладларында бла сѳлешулеринде халкъны аууздан чыгъармачылыгъындан юлгюле келтирмей къоймайдыла. Артыкъда Бабрак Кармальда кѳп тюбегендиле аллай сѳзле. Аны кѳпсагъатлыкъ сѳлешулери бирде артыкъ магъаналы болмагъанлыкъгъа, жюрегинден келген, учунуу эмда суратлау халда айтылгъан сѳзлери анга тынгылагъанланы кеслерине тарта эдиле.

Мен кесим бир ненча кере шагъат болгъанма ѳмюрде къара тарта билмеген, бир китап окъумагъан акъсакъал къартчыкъ телевизорда, абызырамай, буюкъмай, эркин сѳлешгенине. Аны бла бирге уа документле бла байламлы бир тюрлю ишге жарамагъан, болалмагъан афганлы къуллукъчуланы да аз кѳрмегенме.

Кенгешчилени да кенгешчиле биледиле. СССР-ден келгенлени араларында артыкъда чѣрчекле бизни сынауубузну алдырыргъа неда жамауат, политика къурамыбызны урлукъларын афган жерге себерге къадалып кюрешгенле да болгъандыла. Бир къайгыгъа башха тюрлю къарагъанла да кѣп эдиле. Аны уа Афганистанда бизни шуѣхларыбыз эс-лемей къоймагъандыла. Сѣз ючюн, ВЦСПС-дан жиберилген кенгешчини бизни профсоюзларыбызны къуралыу формалары бла ишлеу амалларын афганлы элдеде сингдирирге кюрешгенин анда бирда ангыламай эдиле. Диннге, адет-тѣреге къаты табыннган, алгъыннгы иелерини чамланыуларын-дан, бедешликлеринден къоркъуп жашагъан эллиле профсоюзлагъа къалай биригирге боллугъуна тюшюналмай эдиле.

Болсада, саулай алып айтханда, бизни келечилерибизни асламысы, алгъын юйренмеген бек къыйын болумлада ишлеп, афган халкъгъа миллет жарашыулукукъну, иги жанына тюрлениулени, мамырлыкъны жолуна чыгъаргъа болушур ючюн, къарыуларын, билимлерин, сынауларын да аямагъандыла.

Мени кенгешчи болуп ишлеген кезиуом 1985 жылда апрельге, «перестройканы» хайырындан совет-афган халла жангыча къуралып башланнган кезиуге, тюшген эди. Аскерчилерибизни операциялагъа не къадар аз къатышдырыргъа, мында совет аскерни санын къысхарта барыргъа, миллет жарашыулукукъгъа, къыралгъа оноу этиуге бла демократия тюрлениулени бардырыугъа афганлыланы битеу къауумлары да къатышырча этерге деп, бизге аллай борч салыннган эди. Алгъыннгы сатыу-алыу бла кюрешгенлени, къолдан усталаны, дин къуллукъчуланы революция властьха жакъ басарча этиуге баш магъана берилгенди. Аны бла байламлы афганлы башчыла да властью социал мурдорун кенгертиуню ызына кѣчгендиле

Кѣпле жангы ниетлеге кеслерин келишдиралмай эдиле. Аны да ангыларча эди: жангы власть ючюн асыры кѣп къан тѣгюлгенди, асыры кѣп адам жоюлгъанды. Аны Кабулдагы къабырла эсгертгенлей тургъандыла. Алада Бабурну мавзолейини къатында революцияны душманларыны къолларындан жоюлгъан мингле бла афганлыла асыралыпдыла.

Ал жыллада къырал башчыла, жер-жерлени оноучулары да революциягъа къажану сюелгенле бла кюрешге ачыкъ чакъыргъандыла. Да хау, ол кезиуде Афганистан Демократия Республиканы жеринде, энчи шартлагъа кѣре, моджахедлени беш минг къаууму битеу да 200 минг адам болгъанды, Пакистанда, Иранда, Къытайда 150 чакълы бир юйретиу ара ишлеп тургъанды, алада жыл сайын 40–50 минг адамны ДРА-да чачдырыу ишле бардырыргъа хазырлагъандыла. Правительствогъа къажану сюелген кючлеге бир-бир къыралла жыл сайын миллиард доллар чакълы бир бѣлгендиле. Аланы уа 1985 жылгъа техникалары, аскер кийимлери, ауур сауутлары, ол санда жангы «Стингер» ракеталары да, жетиширча болгъандыла. Моджахедледен сыйырылгъан «ДШК-ланы» эмда Къытайда чыгъарылгъан «катушаланы» мен кесим да кѣргенме. Кертиди, ала бютюн игилендирилген, кѣчюрюрге тынч болгъан, тау-

лада уруш этерге жараулу сауутла эдиле. Сёз сёзню айтдырады дегенлей, оппозиция жангы тюрлениулени арталлыда унамай тохтагъанда, правительствогъа къажану сюелген кючлени араларында эришиу окъуна башланган эди – Кабулгъа биринчи болуп ким кирликди эмда Бабрак Кармальны правительство сун ким тайдырлыкды деп.

Алай Афганистанны Халкъ-демократия партиясыны бла властыны келечилерини араларында да бирлик болмагъанды. Ол да уллу чырмау этгенди урушну тохтатыргъа. Ма аллай болумда афганлыладан кёплери, жарашуулукъ, къыйын кезиуден къутулууну жолларын излерге керек болгъанын ангылагъандыла, аны бла бирге уа бизни аскерлерибиз кетгенлей, революциялы тюрлениуле тохтап къалырла, жангы власть жанлы болгъанла, аны ючюн уруш этгенле да гунч этилирле деп къоркъгъандыла.

Къалай-алай болса да, Афганистанда жангы кезиу – къанлы урушну тохтатыугъа эмда миллет жарашуулукъгъа кёчюу – башланганды. Ол а бу къауугъагъа къырал оночуланы хаталарындан киришген эмда СССР-ни бла Афганистанны халкъларына уллу азап чекдирген, кёп къоранч да этдирген урушха биз арталлыда къатышмазгъа керек болгъаныбызны сезген совет халкъны къарамларына да тап келе эди.

Алайды да, 1985 жылдагъы кенгешчилерибизни борчлары жангы тюрлениулени болумунда афганлы шуёхларыбызгъа политика эмда къырал властыны инфраструктурасы чырмаусуз ишлерча этерге эмда Афганистандан совет аскерлени чыгъарыргъа тап онгла къуаргъа болушургъа эди. Алай бизни ахыр соладатыбыз Афганистанны къоюп кетер ючюн, тёрт жылгъа созулгъан узакъ да, къыйын да жолну ётерге тюшгенди. Мен М. С. Горбачевну Генсек эмда президент болгъан заманда бардыргъан политика эмда къырал ишин, артыкъда къыралны чачханы ючюн терслейме, алай Афганистандан аскерлерибизни кетериуну уа батыр атламгъа санайма. Ол Михаил Сергеевични заманында болгъанды.

Тараки бла Амин

Афганистанда билмей тургъанлай, сейир тюбешиуле кёп болгъандыла. Манга къонакъбайлыкъ этген бир юйюрге мени Таракиге жууукъ жетген къыз Мангалаи бла танышдырадыла. Сёлеше келгенде, Афганистандагъы революция къымылдаугъа тири къатышхан, андан сора къыралгъа башчылыкъ этип тургъан Таракини да сагъыныргъа тюшеди. Ма аны башчылыгъында, алгъыннгы низам тайдырылып, жангы власть тохташхан эди. Биз аны юсюнден суратлагъа, видеофильмлеге къарайбыз. Ма Тараки кюрешчи нёгерлери бла сюеледи. Аны къатында – Хафизулла Амин. Манга айтханларына кёре, ма ол Таракини Москвадан бла Сантьяго-де-Кубадан алып келген самолётну атдыр деп, къоруулау министр Ватанджаргъа буйрукъ берген эди. Алай ол сатхычлыкъ эталмагъанды, ахыр такъыйкъалада ракетаны алышындырып къойгъанды. Андан сора Амин Таракини уллу намыс бла, сый бла аны къаласына жетдирилерин буюргъанды, анда уа, юй тюпде, аны буууп ёлтюргендиле.

Битеу жууукъларын а тюрмеге атхандыла. Хафизулла Аминнге Тараки ёлдю дегенлеринде уа, ол кёз жашларын тыялмагъанды. Ма аллай адамла бардыла: огъурсуз да, жукъа жюрекли да болалгъан.

Амин Таракини къаршы жууукъларыны ызларындан болгъанды. Юч айны ичинде ол бек кёп адамны тутдургъанды эмда илишаннга салдыргъанды. Артыкъда «парчам» къауумдан партия къуллукъчулагъа уллу азап чекдиргенди. Хапаргъа кёре, Пули Чархи тюрмеде олтургъанла совет посольствогъа къагъыт да жиберирге кюрешгендиле, алай ала ышаннган адам аны бермей къойгъанды. Кабулчуланы бир къаууму айтханнга кёре, Тараки, аны сау къоймазлыкъларын билип, сагъатын, партбилетин да кесини сохтасына бла кюрешчи нёгери Аминнге берирлерин тилегенди. Ол ахыр такъыйкъаларына дери да ийнанмагъанды аны Хафизулла тутдургъанын. Кёлю сабийникича болгъан, хыйланы билмеген жарлы поэт.

Академик Е. И. Чазовну китабында Л. И. Брежнев Тараки ёлтюрюлгенин эшитгенде, бир бек жарсыгъаныны юсюнден жазылыпды. Андан бир ненча кюн алгъа, ол анга жарыкъ тюбеп, сыйлап, болушлукъ этерге айтып, Совет Союз анга толусунлай ышаннганына ийнандырып, ашыргъан эди. «Не бетсиз эди Амин: бирге революция этген адамны къалай бууаргъа боллукъ эди? – деп чамлана эди Брежнев. – Афган революцияны башчысы кимди? Башха къыраллада уа не айтырла? Брежневге къалай ийнаннгын, аны болушурма, къорууларма деген сёзлери андан ары бармай эселе?..»¹

Таракини сабийи жокъ эди. Ол къарындашындан туугъанланы кесине къыз бла жаш этип алгъанды. Къызы Мангалаи Афганистанны тиширыуларыны биригиуюнде (ДОЖА) ишлегенди. Таракини туугъан кюнюнде ол майданда уллу митинг къурагъанды эмда аны бла ДОЖА-ны председатели, политбюрону члени, уллу дебери жюрюген доктор Раттебзадны бек чамландыргъанды. Кертисин айтсам, Таракини къадары юлгюге алырчады. Не бла? Фахмулу поэт, кёп къыйынлыкъ сынагъан, къыралы айнырын суйген билимли, адепли адам, властьха келгенлей, тутхан ызын андан ары бардыралмагъанды, къатылыгъы жетмегенди. Революцияны жели эмда ахшы тюрлениулеге итиниуюк кётюрген адамланы талпыныулукуллары ёмюрлюк суннганды. Талпыныулукул кетсе, ауур акъыл келип башласа, жетишимлени, хорламланы да халкъ ючюн арталлыда къайгъырмагъанла, алай башчы болургъа итиннгенле, кеслерине махтау излегенле хайырланыргъа боллукъларын унутханды.

Бир шартха эс бурурчады: Таракини арталлыда сагъынмазгъа деген оноу болмагъан эсе да, аны аты аз-аздан унутула баргъанды. Нек дегенде жангы къырал башчыла Аминни кюйсюзлюгюн Таракиден кёргендиле. Аланы да ангыларча эди: Аминни правительствосундан сора властьха келгенлеге азап чекдирир ючюн къалмагъандыла, кёплери тюрмеде олтургъандыла, анда алагъа кёп огъурсузлукълагъа чыдаргъа тюшгенди.

¹ Чазов Е. И. Здоровье и власть. М., 1992. С. 152.

Аладан кечгинлик сакълагъан кыйын эди. Къалай-алай болса да, Тараки Афганистанга къыралны айныу жолуна салгъан уллу политика эмда къырал къуллукъчу болгъанлай къалады.

Бир башчы кетди, жангысы келди

НДПА-ны Ара комитетинде кенгешчи болгъаным себебли, манга ишим бла эмда тохташхан төрелеге кере, НДПА-ны АК-сыны Бабрак Кармаль башчылыкъ этген политбюросунда болургъа да тюшгенди. Партия ишни къурауну юсюнден сёз баргъанда, Бабрак Кармаль, кесини оюмун айтырны аллында, манга айланып: «Мушавер Жумакулов, айтыр затыгъыз бармыды?», – деп соруучу эди. Аны алай анстан этмегенди, алай бла бизни ишибизге хурмет этгенин кёргюзтгенди. Политбюро къалай баргъанына къарап, Кармальны селешгенине тынгылап, ол, сёзсюз, бек фахмулу, революция ниетлеге жаны-къаны бла берилген, селешгенде, халкъны аузуна къаратхан адам болгъанына тюшюне баргъанма. Аны бла бирге бачама болургъа итиниую да асыры уллу болгъанды, махтау, ариу сёзлеге терилгенди, кёзбаугъа угъай дегенди, алай бла халкъ анга кесини сүймеклигин кёргюзтген суннганды.

Анга уа бизни басма органларыбыз, къыралыбызны оноучулары, партиябызны башчылары да кеслерини жакъ басыулары бла себеблик этгендиле. Алай СССР-ни чынтты шуёху болгъанын кеп кере чертгенликге, Бабрак Кармаль бизни оноучу къуллукъчуларыбызгъа толусунлай ийнанып къалмагъанды, артыкъда тюрлениулени кезиуюнде. Анга уа сылтаула бар эдиле.

Къырал жангы реформаланы, миллет жарашыулукъну жолу бла алгъа баргъан заманда жангы политика башчыла керек эдиле. Аны Бабрак Кармаль да КПСС-ни XXVII съездинде сезген эди. Биз терегеннге кере, анда аны 15-такыйкъалыкъ сёзюн делегатла 21 кере бёлген эдиле къарсла бла. Трибунадан а толкъун къарсла бла ашыргъандыла. Алай партияны бла къыралны башчылары анга арталлыда башха тюрлю къарагъандыла. Киши сунмай тургъанлай, ДРА-ны келечилери бла КПСС-ни АК-сыны Генеральный секретары тюбеширге унамагъанды. Аны алай этгени къуру Бабрак Кармальны угъай, башха афганлы партиячыланы да ачыуландыргъан эди. Нек болду алай деп, бир ненча кере соргъандыла манга НДПА-ны Ара Комитетини секретарлары, бёлмелени таматалары да. Москва сүйген шуёхуна суууп къалгъанды деген хапарла жюрюп башлагъандыла Кабулда.

Бабрак Кармаль а миллет жарашыулукъну ниетлерин жайыу жаны бла ишин бир такыйкъагъа да кыймагъанды. Аны афган радио бла къызыу селешгенине тынгылагъанма мен. Ол анда аны правительство-суна къажау сюелгенлени кечерге эмда къан төгюлюуню тохтатыргъа хазыр болгъанын керти жүреги бла айтханды. «Кесини жашын ёлтюр-генни окъуна къучакъларгъа хазырма, ол сауутун атса», – деген эди Кармаль. Алай анга ийнанганла аз эдиле. Эштада, оппозиция, аны

Зумакъулланы Борис НДПА-ны ЦК-сыны межямыны аллында. Кабул, 1986 ж.

жанлыла да арт жыллада болгъан репрессияланы, адамланы кѣп санда къырылгъанларын унуталмагъандыла. Уруш а урушлай къалады, анда терсликleri болмагъанла, мамыр адамла да жоюладыла. Аны себепли башчыны алышындырмай жарарыкъ туююлдю деген ниет адамланы акъылларын бийлеп бара эди.

Апрельни ахыры – майны башы

Бабрак Кармаль Кабулдан кетгенли 15 кюнден артыкъ болады. Ол Москвагъа учханды. Басма органлада: «Кармаль солургъа эмда кесине бакъдырыргъа кетгенди» деген билдириу эсленгенди. Алай ол къалай эсе да къужур кѣрюннгенди, ол себепден аны бош чакъырмагъандыла, урушургъа, айтханларын этдирирге кюрешедиле деп, аллай хапарла жорюп башлагъандыла. Шахарны лицейлеринде жыйылыула бардырылып, алада Кармальны аямай махтай эдиле. «Бизге Кармальны къайтарыгъыз», «Айырыуланы халкъ кеси бардырыргъа керекди, агрессорланы ала бла ишлери жокъду» деген эмда башха чакъырыула да эшитилгендиле. Кабулну университетинде студентлени орамлагъа чыгъаргъа чакъыргъандыла.

Кармаль болмагъан кезиуде эркин тайпаланы баш Джиргасы да жыйылгъанды. Анга Пакистанны жеринде жашагъан тайпаланы 1,5 мингден аслам келечиси келгенди. Кѣплерине Пакистанны аскерлерини бла моджахедлени тыйгъычларындан ётерге, жолда нѣгерлерин да тас этерге туюшгенди. Джирга ачылырдан бир ненча кюн алгъа, делегатла турлукъ эмда ишлерик политехника институтну тийресинде топ

атылганды. Ол террорчулукъ ишни этгенле жыйылыу бардырылырын эмда миллет жарашыулукъ болмазлыгын суйгендиле. Алай кыралны оноучулары делегатланы ыразы этер ючюн, кьолларындан келгенни аямагъандыла.

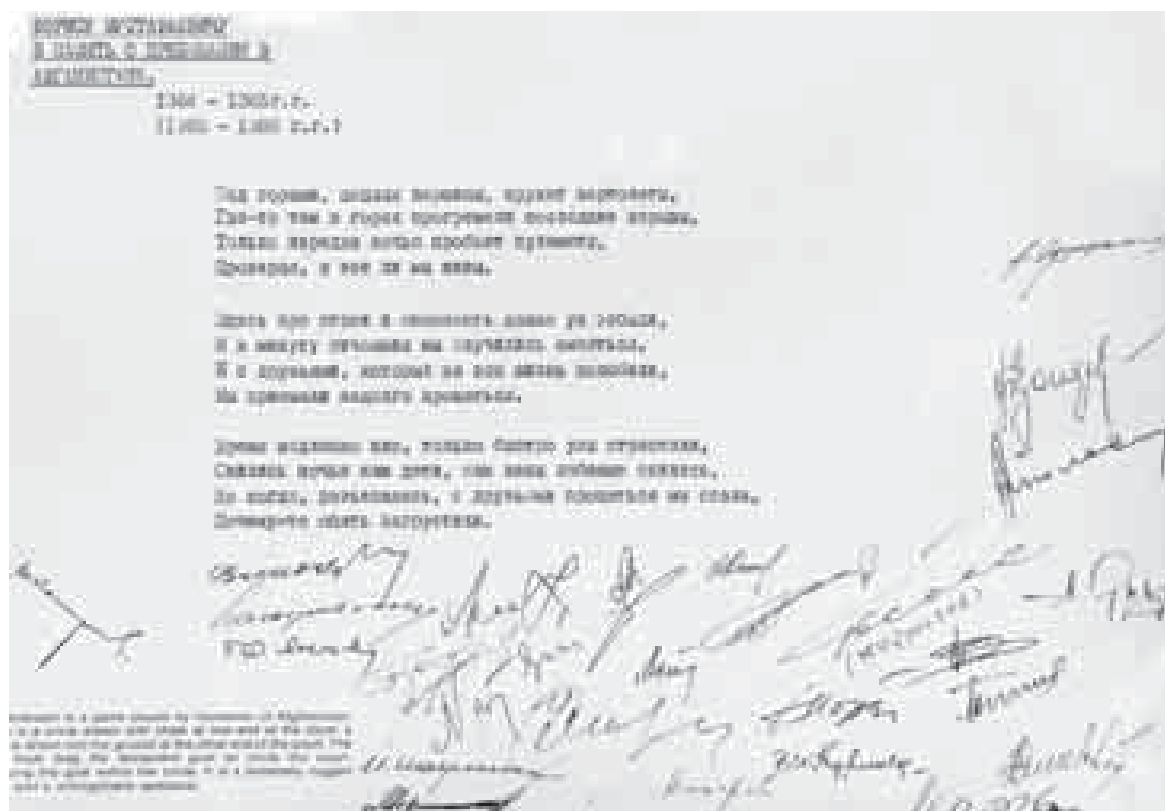
Алагъа деп 500-ден аслам повар эмда башха жумушчула бёлюннген эдиле. Делегатла не суйселе да, ол марда болганды. Алай сёлешилуени узакъгъа созулгъанлары эрикдирип башлагъанды. Кёплени юйлере ашыкыгъанлары кёрюнюп тура эди – шах-шахны себер заманы жетип тура эди сора уа. Пакистанны жеринде жашагъан тайпала аны бла баш кечиндиргендиле. Алай барысы да Бабрак Кармальны сакълай эдиле. Ол а келмеди, аны орунуна Наджиб сёлешди да, барысын да сокъурандырды. Ол кырал кьуллукъда тьююл эди (НДПА-ны АК-сыны экинчи секретары болганды).

Кабулда тохташа тургъан халгъа кёре, Джирганы делегатларыны андан ары туруулары хата болмаса, хайыр келтирмегенди. Аны себепли аланы юйлере не къадар терк ашырыгъа кюрешгендиле. Кюнбатышны спецслужбалары, басмада ишлегенле да жамауатны кьогъузтууну кьолгъа алгъандыла. «Бабрак Кармаль кыйын ауруйду, аны генсекни кьуллугъундан эркин этгендиле», «Москва кесини кылыгъын энтта да бир кере кёргюзтдю», «Афганлыла угъай, оруслула оноу этедиле Афганистанда» деген эм башха хапарла терк жайылып бара эдиле.

Битеу ол затла Афганистанда Ленинни туугъан кюнюн, 27 апрельде уа Саур революцияны байрамын, Биринчи Майны да 100-жыллыгын хар замандача кьууанчлы халда белгилерге хазырлана тургъан заманда боладыла. Ленинни туугъан кюнуне аталгъан ингир кьаугъасыз ётген эсе да, революцияны байрамын, аскер парадны, демонстрацияны да кыралны башчысы Бабрак Кармаль болмай бардырыу халкыны ауарагъа къалдыргъанды. Демонстрациягъа Бабрак Кармальны суратларын чыгъармазгъа, аны алгъышламазгъа, махтамазгъа деген оноу а отха жау кьуйгъанлай этгенди. Аллай оноу НДПА-ны Кабулда шахар комитетини биринчи секретары Зухурдан чыкыгъанды деп, алай айтылгъан эди. Кырал башчы жанлы болгъанла бла анга кьажан суюлгенле араларында бир бирге чапхан да этгендиле, бир ненча ишчи да тьююлген эди.

Биринчи Майны 100-жыллыгына аталгъан ингирде уа кьажанулукъ бютюн кючленгенди. Кьууанчлы жыйылыу Кабулда СССР-ни Илму-суну бла культурасыны юйюнде партияны бла кыралны башчыларыны кьатышыулары бла бардырылгъанды. Анда Пурдели — ДРА-ны профсоюзларыны ара советини председатели – сёлешгенди. Ол Бабрак Кармальны атын айтханлай, жыйылгъан халк кьарслары бла шошлукъну бузгъанды, дауур иги кесекге дери тохтамагъанды. Алай президиум бла НДПА-ны АК-сыны политбюросуну членлери уа тынгылауну басып турдула. Андан барысы да ангыладыла – не зат эсе да болганды. . .

Афганистанны башчысы Москвадады, басма органла уа М. С. Горбачев Бабрак Кармальгъа кырал эмда партия властланы бир бирден айыр да, генеральный секретарыны кьуллугъуна жашыракъ адамны сал

«Борису Мустафаевичу в память о пребывании в Афганистане». 1985–1986 жж.

деп айтханды. Бабрак Кармаль а анга угъай демегенди эмда Кабулгъа келгенлей, НДПА-ны АК-сыны пленумун бардырыгъа сёз бергенди деген хапарла жайыла баргъандыла.

Ол Кабулгъа 1986 жылда 30 апрельде къайтады. Аэропортда анга мингле бла афганлыла туберча мадарла этилген эдиле. Адамла «Биз сени блабыз, Кармаль!», «Жашасын Бабрак Кармаль!», «Жашасын суюген бачамабыз!» деген жазуулары бла плакатланы кётюрюп правительстволу Къалагъа дери баргъандыла. 1-чи эмда 2-чи майда да митингле бардырылгъандыла, алада халкъ Кармальны сёлеширигин излегенди. Оюмлу адамча, сынаулу политикча, ол женгиллик этерге, уруш тозуратхан, къажалулукъ тынчайтмагъан къыралда жангы къаугъала къозгъаргъа жарамазлыгъын ангылай эди. Алай аны жанлыланы митинглери тохтамай эдиле да, арсарлы болду. Манга къажан суюелгенле партия нёгерлеримдиле, аладыла мени къуллугъумдан тайдырыгъа кюрешгенле, халкъ а мени жанлыды деп, кесин шыйыхча жюрютюп башлады.

Дефтерден: «3 май, эрттенлик, къаугъала кючленгендиле, бир кесекден аланы тыяр амал боллукъ туююлду. Кабулну орамлары жабылыпдыла. Правительствону къаласыны бла НДПА-ны АК-сыны межаныны тийресиндеги майданны афганлы аскерчиле юч къаты къуршоугъа алгъандыла. Учрежденияланы бла предприятияланы кёплери ишлемейдиле. Мени кабинетимден майдан къол аяздача кёрюнеди. Тёгерекде хал тюз да къаты тартылгъан садакъ жип кибикди, аз да къатылгъанлай, юзюлюп къаллыкъды. Бир ушкок атылгъан таууш да жетерикди къан

төгюлюу башланыргъа. Аллай болумда НДПА-ны АК-сында ишлегенле, къауум-къауум болуп, кабинетледе жыйыладыла, не этерге билмей, абызырап тургъанлары бетлеринде кёрюнюпдю. Бир бирге дау этип башлагъанла да бардыла.

Кенгешчилеге уа аладан да къыйынды. Бизге киши бир зат айтмайды, ангылатмайды. Уялгъандан, ийменгенден бир бири кёзюбюзге къараялмайбыз. Башчыланы алышындырыу былай масхапсыз, оюмсуз нек бардырылады! Кенгешчилени къауумуну башчысы Н. Т. Коняев бизни барыбызгъа да фатарларыгъызда туругъуз, бир затха да къатышмагъыз деп оноу этеди. Болсада кюндюз сагъат экиде ол бизни телефон бла НДПА-ны АК-сына чакъырады. Ара Комитетни секретары Нажмудин Ковьяни бла бирге пленумну хазырлап башлайбыз.

Мен тийишли документлени битеу проектлерин жарашдырыугъа къатышама. Нек дегенде НДПА-ны АК-сыны генеральный секретарыны къуллугъуна Ара Комитетни экинчи секретары болуп ишлеген Наджиб кёргюзтюлгени белгили болгъан эди. Бабрак Кармаль бла уа В. П. Поляничкону къатышыуу бла сёлешиуле бардырыладыла, алай ол, аякъ тиреп, заявлениягъа къол салмайды, аны орунуна ким келсе суйгенин да айтыргъа унамайды. Партия властьюны ычхындырса, къырал властьюны да тас этеригин ол сезип тургъаны кёрюнеди...»

Не бек къаты болуп кюрешсе да, пленумну аллында кече ол заявлениягъа къол салады. М. С. Горбачевха дауун да жашырмайды: «Не ючюн этдиле манга алай, мен сизни къыралыгъызны, Совет Союзну, совет адамланы керти жюрегим бла суйгенме», – деп. Алай Талейран айтханлай, «уллу политикада шуёхла жокъдула, жаланда политика къарамла бардыла».

Кече сагъат бирге ишлеп, эрттенликде боллукъ пленумну документлери хазыр эдиле. Н. Т. Коняев, В. П. Поляничко бла мен машинада юйюбюз таба тебирегенбиз. НДПА-ны АК-сыны межамындан биз тургъан политика институтха дери бир беш къычырым барды. Бизни бир 40 кере тохтатхан болурла, «дрез!» деген къычырыкъла бла. Афганистанда болмагъаннга, аны кеси сынамагъаннга ол не болгъанын ангылатхан къыйынды. Ол а былайды. Комендант сагъат. Хал къыйыннга айланнганы себепли, ол кече къоркъуусузлукъну бютюн къаты мадарлары этилгендиле, хар атламдан тохтатхандыла. «Дрез!» – деп къычыргъанлай, машина олсагъат тохтаргъа керекди, аз да мычыгъанлай, олсагъат окъла къуюллукудула. Ма шофёрубуз тормозлагъа басды, биреу автоматын водительни жанындагъы терезеге тиреп тохтайды, ол заманда экеулен чабып келип, Калашников автоматны быргъысын шофёрну бла аны къатында олтургъанны тюз да мыйылары таба бурадыла да, пропускну кёргюзт, паролну да айт деп тохтайдыла. Кеслери уа, хыны этгенлей, къоркъутханлай турадыла.

Кертисин айтханда, Кабулда комендант сагъат ингирикде 10 сагъатдан башланады эмда хар кече пароль башха тюрлюдю. Бизни хар бирибизге уа паролну тюз да АК-дан чыгъа туруп билдиргендиле. Не жашырлыгъы барды, ол кече бек къоркъгъан эдик, нек дегенде афган-

лы аскерчилени бла царандойчуланы (милиционерлени) халларына да ышанырча туююл эди. Андан сора да, биз кыаугъалы заманда, кыаугъалы шахарда, киши адамланы араларына тюшгенбиз.

Дефтерден: «Ол юч кюн – 1986 жылны 2-чи, 3-чю, 4-чю майы – мени чыдамлыгъымы, тѣзюмлююгююю сынагъан этгенча кѣрюннген эди манга. Дагъыда бир зат. Магъаналы ишлени тюз да ортасында болуп, Афганистанны уллу политика эмда кыырал кыууллукъчулары бла сѣлешип, мен адам не кыууллукъда болса да, не болумгъа тюшсе да, тѣгерекдеги халгъа тюз багъа биче билирге, кесин бошламазгъа, абызырамазгъа эмда, поэт айтханлай, «махтаугъа бла жалгъан сѣзге» алданмазгъа, ѣтюрюк эмда жалынчакъ шуѣхладан, властьха жанлагъан эмда кыыйын такыйкъалада сатаргъа, жангызлай кыояргъа хазыр болгъан жууукъладан кери болургъа кюреширге кереклисине тюшюннгенме.

Хапаргъа кѣре, Николай II патчахлыгъын кеси ыразылыгъы бла кыойгъаныны юсюнден актха кыол сала туруп, жюреги кыыйналып, генералладан бирине былай айтханды: «Энди мени Россейге этген игилигим унутурла, кыолумдан келип тургъанлай эталмагъаным ючюн а терслерле». Бабрак Кармаль бла да алай болгъанды. Ол властыны кыолундан ычхындыргъандан сора, аны кыатында болгъанладан кѣпле андан арт бургъан эдиле, шуѣхлары, ол санда Москвадагъыла да, аны жангыз кесин кыойгъан эдиле, душманлары уа олсагъат анга кыажу кюрешни кючлендирдиле. Аны туугъан кыарындашы Махмуд Барыялаяны, адепли, огъурлу адамны, алгъа ишден кыыстагъандыла, артда уа тутхандыла. Ма аны кѣтюралмагъанды алгъыннгы бачама, ѣз кыыралындан, ол жалгъан шуѣхларындан бла кыууллукълагъа аны болушлугъу бла тюшген кюрешичи нѣгерлеринден кери болгъанды.

НДПА-ны АК-сыны генеральный секретарына, алай эсе уа, Афганистанны башчысына, Наджиб айырылгъанлы эки ай озгъанды. Биринчи ыйыкълада ол политбюроу, Ревсоветни президиумуну жыйылыуларында ийменип олтургъанча кѣрюннгенди. Кармаль болса уа, анга кесини насийхатчысынача, тамата адамгъача, намыс-сый бергенди, хурмет этгенин билдиргенди, таматалыкъ этгенни шинтигине олтуртургъа кюрешгенди, аны бла кенгешгенди. Патчах низамгъа, Даудну реакциялы властына кыажу кюреш баргъан заманладан бери тохтамагъан политика кыазауатлада чыныкыгъан, партияны кесинде тюрлю-тюрлю кыауумланы бла фракцияланы араларында чыгъа тургъан кыаугъалада сынау жыйышдыргъан Бабрак Кармаль ол хал кѣпге бармазлыгъын, эки бачама да бир шинтикде олтуралмазлыкъларын ангылагъанды. Ол себепден аз-аздан бир жанына тура башлагъанды, политбюроу, Ревсоветни жыйылыуларына да келмей тохтагъанды.

НДПА-ны АК-сыны XIX пленумунда Наджиб кыыралда бола тургъан халны ачыкъ сѣкгенди, мамырлыкъны бла миллет жарашылыкъну тохташдырыргъа кыолдан келмегенин айтханды эмда аны ючюн политбюроу бла бир кыауум кыырал кыууллукъчуну терслегенди, аланы атларын туура этгенди, тѣрени бузуп. Алай Кармальны атын а сагъынма-

гъанды. Болсада аны терслеу сёзлери кимге бурулгъанларын ангылагъан къыйын туююл эди.

«Бизден бир къауумубузгъа, – дегенди Наджиб, – иште, кюрешде да жигерлик, жигитлик да жетишмейдиле. Мёхеллигибиз, мытырлыгъыбыз, бир тилли болалмагъаныбыз, сёзюбюзде тохтаялмагъаныбыз, жаланда кесибибизге таплыкъны излепенибиз, жангылычларыбыз ючюн асыры уллу багъа тёлерге тюшеди – Гелмендни ёзенлеринде, Гиндукушну тауларында, къарындаш Совет Союзну уллу эмда гитче сахарларында бла эллеринде аналаны бла башсыз къатынланы, ёксюз сабийлени кёз жашларын. Ол заманда партия, къырал эмда аскер къуллукъчуладан кёплери салкъын кабинетледе тынч-ырахат олтургъандыла, Кабулну орамлары бла жумушакъ мерседеследе айланнгандыла, курортлада зауукълукъ алгъандыла. Политбюрону жыйылыуларында бла халкъ бла тюбешиулеринде уа тюзелирге, кемчиликлени кетерирге ант этгендиле, юйреннген сёзлерин къатлап.

Алай бир зат тюрленмегенди. Нек? Ала революциядан бар игиликлени – къуллукъну, махтауну, чынланы да – алгъанларындан сора, ол алагъа бошалгъанды. Къуллукъчула партиягъа, аны ниетлерине табыннганларына кёре угъай, жууукълукъгъа, жерлеш болгъанына бла къалгъанына кёре сайланнгандыла. Аланы уа бир бирлерин сёкгенден, партияны ичинде къаугъа къурагъандан башха ишлери болмагъанды. Энди алай боллукъ туююлдо, биз ишибизни жангыча къуарыкъбыз».

Наджиб къайда сёлешсе да, бизни къыралыбыз, аскерибиз Афганистанны жалынчакъсызлыгъын сакълаугъа, революция властыны кючлендириуге уллу къыйын салгъанын айтмай къоймагъанды. Сёз ючюн, радио эмда телевидение бла сёлешиюнде ол былай чертгенди: «...Совет Союзну хайырындан эркин Ата журтубузда Афганистанда жашайбыз... Хар солдат-интернационалистни туугъан жерине халкъыбыз гюлле бла ашырлыкъды. Биз алагъа, бек жууукъ адамларыбызгъача: «Ётмегигиз не заманда да жылы, сууугъуз а сууукъ болсун дейбиз»¹.

Хау, афганлыладан кёплери унутурукъ туююлдоле бизни игилигибизни. Алай афганлы башчыланы бир къаууму алай этерле деп ийнанырыгъым келмейди. Ала къуллукъларында къалыр, башха политика муратларына жетер ючюн, бизни этгенибизни, анда жоюлгъан мингле бла жаш солдатларыбызны бла офицерлерибизни, жаралы болуп, неда киши жеринде тапхан аурууланы хатасындан сакъат болгъан жюзле бла жашларыбызны сыйсыз этмезле деп ышанмайма. Кёп болмай ушакъларындан биринде Наджиб кеси окъуна Совет Союзну, бизни болушлугъубузну да сансыз этип сёлешгенди. Мен иги таныгъан, къалай ишлегенин кёрген Наджибни алай этгени манга бек ачыу тийгенди. Бизни бла ушакъ этгенде, бийик трибуналадан да, ол шуёхлукъну бла къарындашлыкъны юсюнден айтханды, болушлукъ этгенибиз ючюн, жюрек ыразылыгъын билдиргенди.

¹ Еженедельник «Планета за неделю». Кабул, 1986. 20 июля. № 49. С. 8.

Кенгешчилеге да дайым ыспас этгенди, ол НДПА-ны АК-сыны секретарына айырылганда, кыурау ишле бла кюрешгенде да, ала анга уллу себеплик этгенлерин эсгергенди. Эсимдеди аны бла НДПА-ны АК-сында биринчи тюбешиуюм. Ол манга бла Вениамин Михайлович Чурпитеге партия ишни иги билмегенин, бизни сынауубузга, себебизге, насийхат этеригибизге бек ышанганын айтханды.

Командировкамы болжалы бошалганда, ол менден энтта да кылырымы эки кере окыуна тилегенди. Санга юйренгенбиз, кеси адамыбызча керебиз, башланган тюрлениулени андан ары бардырыуда, мамырлыкны бла келишиулюкню тохташдырыуда хайырынг уллу боллукъ эди деп. Алай жүрегим алгынынгы ишиме, юйюрюме, жанымча суйген Ата журтума, жылы да, огурлу да жериме асыры тартхандан, кыалырга унамадым. Кетерими аллында уа Наджиб, мени чакырып, кеси кыол салган ыспас кыагытны бла суратын берген эди. Биз бирге суратха да тюшгенбиз.

Бююнлюкде ол затланы сагынырга жарамганлыкыга, тюрлю-тюрлю ведомстволандан барган, партия жиберген кенгешчиле, пропагандистле, болушлукъну юлешген бригадала бла бирге жер-жерлеге баргандыла, ток ётдюрге, кыюланы тазаларга, жерни тешип, суу чыгарырга да болушхандыла. Башчыларыбыз эркин этмегенлерине да кырамай, аш-азыкъ эмда отлукъ элтип барган машиналары ашыра барганбыз, моджахедле провинциялары араларына чапсала, алагы кыажы кызауатха да кыатышханбыз.

Сёз ючюн айтханда, С. М. Беков Афганистанны аскер ордени эмда Совет Союзну Кызыл Жулдузну ордени бла саугаланганды, Ю. Н. Сапожниковну уа элlege суу бла ток ётдюргени ючюн, тайпаладан бири кесини жашына санаганды. Аркадий Филиппович Солодовников да атын огурлулукъ бла айтдырганды. Ишин уста билген, оноу эте да билген ол жарыкъ эмда халал жүрекли адамны афганлыла кыуруда сурап турганлыла, аны бла кенгешгендиле, амал юйретиригин суйгендиле. Не заманда да аны атын уллу хурмет бла сагынгандыла.

Бизге, шуёхларыбыз кибик, душманарыбыз да дайым эс бургандыла. Ол заманда ким не ниет тутханын билген кыыйын эди. Аны себепли кыуруда сагайып турурга тюшгенди. Бирле аны кётюралмагандыла. Кызахстандан келген Амангельды Исмуканович Ашитовну терк-терк тюшюреме эсиме. Ол Афганистанда жүреги жарылып ёлгенди, дайымда кыаты болуп турууну кётюрамаганды, ариу, ушагыулу, адепли адам жашаудан кетди да кыалды. Ары уа ол кеси ыразылыгы бла бармаганды, тюз адам болганы себепли, «угъай» деп айталмаганды, бир-бирлеча, ауруганын сылтаугы тутмаганды.

Аны аллай уллу умутлары бар эдиле – артха кыайтырга, кызыларын аягы юслерине салырга, аланы тойларын этерге, андан сора уа, кеси айтханлай, кызах тюзледе юрта жайып, ары Кавказдан, Украинадан, Архангельскден бла Еревандан кенгешчи шуёхларын чакырырга. Ол тууган жери Кызахстанны юсюнден айтып башласа, халкы жырлары

жырлап тебиресе, олсагыат кёз аллыбызгъа кыйыры-чеги болмагъан, шах-шахдан бла гюлханийден кып-кызыл болгъан кызах тюзле, орталарында олтуруп, таурухла айтхан акынла келе эдиле. Не медет, уруш аны жашауун, муратларын, кыуумларын да юзгенди, сабийлерин ёксюз, юй бийчесин башсыз кыйгъанды.

Афган уруш пуштулу гумух кыамача жыргъанды башха кенгешчини Мамули Вадачкорияны да кыдарын. Ол алыкыа жаш эди, сыймекликден бла ахшы муратладан толу. Афганистандан Гюржюге кыйтхандан сора, кёп да бармай бир белгисиз ауруудан ёлюп кыалгъанды. Адамны алай терк алып кетген ауруу сууда болуучу бактерияладан жугъады дейдиле. Адам бек кыйналады, алай а ахыр такыйкыаларына дери эсин тас этмейди.

Бизни 14 адамдан кыуралгъан кыауумубузда Хакасиядан Анатолий Георгиевич Черкашин да бар эди. Ол Герат провинцияда эки жыл чакылы тургъанды. Анда уа окъ-топ атдырыу бир кюннге да тохтамагъанды. Шахардан тышында уллу сермешле баргъандыла, душман аны кыолгъа этерге аздан кыалып тура эди, алай болса уа, анда революция власть жанлы болгъанла барысы да жоюлукъдула. Бизни жерлешибиз Вячеслав Алиханович Губжоков да ма ол шахарда эди. Ол кенгешчи негеринден иги да жаш болгъанды, кёп затха чыдагъанды, юйюне сау-саламат кыйтханды. Черкашин а 53 жылында сакыат болуп кыалгъанды.

Михаила Александрович Иволгин да жашаудан кетгенди. Ол исламдан специалист эди. Исламны социализм бла бир боллугъуна таза да жюреги бла ийнанганды.

Аланы юслеринден не ючюн жазама. Афган урушну юсюнден болмачы хапарла энтта да тохтамагъанлары ючюн. Шёндю хар затны да сёкгенле, терслегенле алгынынгы тарых шартларыбызны, артыкыда совет системаны адамларын унутдурургъа кюрешедиле да андан. Бирде аны политика кыаршчыларына дерт жетдириуде хайырланадыла. Алай урушну отуна кеслери ыразы болмай киргенлеге, Ата журтну аллында борчларын толтургъаннга таза да жюректери бла ийнанганлагъа дерт жетдириу – ол уллу масхапсызлыкъды.

Бирле кетдиле, сабийлерин ёксюз, юй бийчелерин башсыз кыюуп, башхалары уа саулукъларын тас этип, замансыз сакыат болдула. Ма алагъа, кеслери да ыразы болмай, кыанлы кыазауат баргъан, окъ-топ, минала кишини аямагъан жерге тюшгенлеге, уруш жараланы сынтыл этерге болушхан, школада, больницалада ишни кыурагъан, оюлгъан фабрикаланы сюеген солдатлагъа, офицерлеге неда граждан кийимтери бла кенгешчилеге эмда специалистлеге СССР-ни Правительствосу эс бурлугъун нечик кёп сакыларгъа тюшгенди.

Кыыралны башчылары деп айтылгъанды 1989–1990 кыабыл кёрюлген документледе, Афганистанда кыйын сынауладан ётген адамлагъа кыйгырыуну, анда кыулукъ этген эмда сермешген совет солдатланы бла офицерлени аскер жигитликтерине эмда урунуу жигерликтерине тийишлисича багъа бериуню битеу жамауатны да баш магъаналы борч-

ларындан бирине санайдыла. Алагъа дайымда эс буругъа, не керек болгъанын билирге, жамауат ишге тири къатышдырыргъа керекди. Афганистанда бюгюнлюкде да бет жарыкълы ишлеп тургъан совет адамла – кенгешчиле, специалистле, дипломатла да – уллу хурметге тийишлидиле.

Документледе мингле бла совет солдатлагъа афган жерде борчларын кеслерин аямай толтургъанлары, интернационалист, патриот ниетлеге, аскер эмда граждан антларына кертичилай къалгъанлары ючюн, уллу ыспас этиледиде.

Афганистанда урушну ветеранларыны Россей Федерацияда къуралгъан ассоциациясы, аны Къабарты-Малкъарда регион бёлюмю да, анга киргенлени эркинликлерин бир затха да къарамай къорууларыкъдыла, сёз бла, ырысхы бла да болушурукъду, иш табаргъа себеплик этерикди, рынок экономиканы кюйсюз желлеринден сакъларыкъды.

Адет-тёре

Кертисин айтханда, манга, мени Союздан бир-бир шуёхларыма бла ишчи нёгерлериме Афганистанда жашау этиуге юйреналмай къыйналыргъа тюшмегенди. Нек дегенде анда жюрюген адет-тёреде энчи болсала да, бизникилеге ушай келедиле. Аны айтып ангылатхан къыйынды, алай, эштада, бирге ушагъан адеп-къылыкъ кёп ёмюрлени ичинде, адамланы араларында халлагъа кёре къурала келгенди. Ким биледи, дин, шерият законла да анга кеслерини юлюшлерин къошхан болурла.

Ол себепден къуллугъума кёре, тюбеширге, байламлыкъ жюрютюрге тюшген афганлыла манга биринчи кюнледен окъуна иги кёзден къарагъандыла. Мен да, алача, адет-тёрелерине, миллет ёхтемликлерине хурмет этерге къаст этген эдим. Анда болгъан 20 айны ичинде манга терс къарагъан, айтханымы, юйретиулерими сансыз этген болмагъанды. Къонакъгъа кёп кере чакъыргъандыла, юйюрлери, ата-аналары, сабийлери бла да танышдыргъандыла. Къоркъуулу кезиулеге да тюбегенме, алай хар заманда да къонакъбайлыкъны закону къаты къоруулагъанын сезгенме.

Кертисин айтханда, кенгешчиле неда специалистле кишлаклада, уездледе болгъанларында, аланы сындыргъанла, аман айтханла, тюерге окъуна чапханла болгъандыла деп, мен не эшитмегенме, не окъумагъанма. Ол заманда да къонакъбайлыкъны закону къаты сакъланганды. Ол себепден афганлы провинцияланы, уездлени башчылары тайпаланы бачамалары неда моджахедлени отрядларыны командирлери бла сёлешиулеге барлыкъ болсала, бизни кенгешчилерибизни суйюп алгъандыла. Сёлешиуле не тюрлю бошалсала да, къонакъ болгъан жерде дауур, туюш-уруш ачылмагъанды. Афганистанда, бизни тауларыбыздача, къонакъны сыйы уллулай къалады.

Аны юсюнден кёп таурухла, айтыула да жюрюйдюле. Аладан бирин манга афганлы шуёхларым айтхандыла. Махмуд Газневид солтан

(998–1030) бир жол уугъа баргъанды. Анда ол бир ариу кийикни кёрюп, желча терк учхан аты бла ызындан болгъанды. Бир кесекден садакъ огъу бла аны жаралы да этгенди. Кийик къарыусуз болса да, къачаргъа кюрешгенди. Чапхандан, къаны кетгенден да амалсызгъа къалып тургъанлай, бир афганлы сюрюучюге тубеп, аны чатырында букъгъанды. Аны кёрген солтан, бирда болмагъанча чамланып: «Кимсе сен, алай этерча?», – деди. «Кечгинлик бер, – деп жууаплады сюрюучю сабыр ауазы бла, – мен сени чатырыма къояллыкъ туююлме. Жаралы кийик менден болушлукъ излеп келгенди, чатырымда анга хата жетеригин унарыкъ туююлме. Бусагъатда ол мени юйюмю ичиндеди, бизни миллет адетибизге кёре уа мен аны къорууларгъа керекме».

«Мени ким болгъанымы кёрмеймисе, – деп кычыргъанды солтан, – мен Махмудма, бу кыралны патчахыма, барыгъыз да манга бойсунургъа керексиз!». «Ким да бол, – дегенди суху сюрюучю, – бизни адет-тёрелерибизге табыныргъа керексе. Ол жарлы кийикни орунуна мени жараулу къоюму алсанг, сёз да айтмам, алай амалсыз хайыуан мени юйюмде тургъаны къадар, мен анга хата жетеригин унарыкъ туююлме. Сен керти да солтан эсенг, миллет адетлерибизни сакъларгъа кимден да бек борчлуса».

Батыр къойчуну жууабы абызыратхан солтан, даулашны тохтатыргъа ашыгъып, алайдан терк кетгенди.

Аллай таурух къабарты, малкъар фольклорда да барды. Сёз ючюн, Алим Кешоковну «Вершины не спят» деген чыгъармасында анга ушагъан бир ишни юсюнден айтылады. Атышыуну кезиуюнде жаралы болгъан биреуню элли тиширыу кёрюп, суйреп, юйюне келтиргенди. Аны уа ол кишини душманлары эслегендиле. Алай тиширыу жаралыны аланы кълларына бермегенди. Тау адетни да эслерине салгъанды: биреуню юйюне келген адам къонакъды, анга тиерге, хата салыргъа киши да эркин туююлдо, аны бузгъан юйню иесин бешишге кълдырлыкъды. Битеу халкъла багъалагъан хазнала, адет-тёреле, законла болгъанлары баямды. Ол а дуняда хар зат да бир бири бла байламлы болгъанын, адам улуну да бирлигин кёргюзтген шартды.

Афганистанда ишлеген заманымда мен шахарлада, провинцияланы араларында, уездледе, кишлаклада да бола тургъанма. Аланы хар биринде да акъсакъл къартлагъа хурмет да, къайгъырыу да уллуду. Тукъумну, тайпаны, юйюрню таматасына намыс-сый бериу адетлери Шимал Кавказны таулуларыны, ол санда малкъарлыланы бла къабартылыланы, адетлерине ушайдыла. Жарсыугъа, арт жыллада акъсакълланы тёреге жыйылыулары дегенча адет унутулгъанды. Таматала бла кенгешиу жокъ болуп барады. Акъыл сорсала да, бош алай, аты-саны болсун деп. Афганистанда уа власть органны неда бир уллу къуллукъчуну буйругъун тукъум, тайпа неда юйюр таматала къабыл кёрмеселе, ол толтурулмазлыгъын бил да къой.

Революцияны хайырындан келген Правительство, декретле, буйрукъла чыгъара туруп, уллу неда гитче тайпаланы оноугъа къошма-

Зумакъулланы Борис «Новое в законодательстве РФ по защите прав инвалидов и ветеранов боевых действий» деген жыйылыуда

гъанды, пуштунлула жашагъан жерледе тукъум эмда тайпа таматала бирге жыйылып, кенгешгенлерин эсге алмагъанды. Саулай айтханда уа, уруш ачаргъа неда аны тохтатыргъа оноу чыгъаргъан, сюд этген, кечген да ма аладыла.

Аминни бек уллу жангылычы алагъа тынгыламагъаны болгъанды. Халкъда намыслары жюрюген акъсакъалла: «Социализмни ниетлери бла Афганистанга сугъулмагъыз, динни сыйсыз этмегиз, дин ахлулагъа тиймегиз», – деп, къаты эсгертгендиле. Ол алагъа тынгыламагъанды, аны къой, афганлыла айтханнга кёре, жангы властьха къажаудула деген ишекликде даражасы уллу жюрюген 40-дан артыкъ дин къуллукъчуну тутдуруп, самолётха олтуртуп, Афганистанны къумларыны башында 10 минг метр бийикликден атыгъыз деп буюргъанды. Андан сора пуштунлуланы санап саны болмагъан тайпалары Аминни низамына къажау къозгъалгъандыла.

Афганлыгъа «ришсафид» (акъсакъал) не заманда да бай жашау сынауу болгъан акъыллы адамны белгиси болгъанды эм алайлай да къалады. Юйюр тамата, къарт, къарыусуз болуп, ишлеп хайыр келтиралмай башлагъан эсе да, жашлары, къызлары да анга аны ючюн намыс-сый берир, къайгъырыр ючюн къалмайдыла. Ала, тууудукъла да сыйлы къарт къыйналмаз, жарсымаз ючюн, аны хар керегин тапдырыр ючюн, къолларындан келгенни аямайдыла. Таматаланы къаргъышлары жашха, къызгъа да бек уллу азапха саналгъанды. Аны себепли революция властью социал кесегин къурай туруп, миллет жарашыулукъну къолгъа алгъанда, Наджибни правительствосу акъсакъалланы бла дин ахлуланы кеси жанына тартыргъа бек кюрешгенди.

Битеулю афган Джирга, чекчи тайпаланы Джиргасы да бардырылгъанды. Корольну къаласын неда политехника институтну актовый за-

лын бир кёргю эдигиз – тюрлю-тюрлю чалмалада акъ сакъаллы таматала олтуруп эдиле. Сёлешгенлери, оюмлары уа тынгыларыгъынг келип турурча алай.

Афганлы тиширыула

...Кабулгъа тюшгенибизлей, кёзюбюзге бек алгъа не зат уруннганды десегиз – паранджаланы бла чадраланы кёп тюрлюлюккери: бирлери – учуз, башхалары – багъалы къумачладан тигилип, ариу ташла бла жасанып. Алай Кабулда бла башха шахарлада революция тюрлениуледен сора тиширыула бетлерин ача башлагъандыла. Саулай айтханда, афганлы тиширыула, артыгъыракъда жашыракълары, бирда болмагъанча ариуладыла, назикликкерине, субайлыкъларына ким да сукъланырчадыла. Биз таулу, черкес кыызлагъа махтау сала эсек, афганлы тиширыула бла тенглешдирирге боллукъбуз. Бирде аллайлары тюбейдиле!.. Кёзлери дум къарадан, къарангы кече алагъа батылыпмы къалды дерсе, къашлары – къарылгъач къанатлача!

Эштада, афганлы тиширыула кёллендиргендиле Кюнчыгъышны закий назмучуларын тауушлукъ чыгъармалагъа. Ол жерлени поэзиясында тиширыу сыфатла, аланы махтап, кёкге жетдириу ма аны ючюн кёп болур. Алай не медет, ол ариукаланы кёп ёмюрлени бийик хуналаны артларында тутхандыла, ала ма аланы орталарында туугъандыла, эрге баргъандыла, сабийле тапхандыла, аланы ёсдюргендиле, ауушхандыла. Кертиди, бу журтда тиширыугъа барысы да бирча къарамайдыла.

Мында, Кюнчыгъышны жүрегинде, тиширыугъа, анагъа табыныу, хурмет, намыс бериу уллуду. «Бешикни тебиретген къолду дунияны алгъа элтген» деп бош айтылмайды. Малкъарлыладача, къабартылыладача, афганлылада да тиширыугъа уллу сёлешген адет жокъду, анга къол кётюрюу а бедишге саналады. Къанлы жау окъуна ананы этегине къолун тийдирсе, бир бирге дерт жетдириу тохтап къалады. Манга аны юсюнден бир хапар айтхандыла: «Талауурлукъ этип айланганла бир элге чапхандыла. Эр кишиле, тиширыула да от жагъаларын къорууларгъа бирча сюелгендиле. Бир къарт къатынчыкъ ол кюрешчилеге къошулалмагъанды. Юйюню босагъасында сюелип, тынгысыз болуп къарагъанды сермешге. Анда уа аны эки суйген жашы да болгъанды.

Кёп кюрешип, эллиле бандитле къауумун ууатхандыла. Аладан экиси уа ол ыннаны юйюнде букъгъандыла. Эллиле, аланы ызлары бла келип, ол гытычыкъны къатында тохтагъанларында, къарт къатынчыкъ къолларын кётюрюп сюеле эди. Аны кёрюп, сейир-тамашагъа къаладыла. «Анабыз, неди ол этгенинг? Бизни юйюнге жибер. Жашларынг ма ол эки аманлыкъчыны хатасындан жоюлгъанларын билмеймисе?», – деп сорду эллиледен бири. Акъ кекелли тиширыу анга былай жууап берди: «Сен айтхан тюз да болур, алай ала мени юйюме киргендиле, алагъа бармагъыгъыз бла окъуна тийсегиз, адетни бузарыкъсыз. Мен а аны унарыкъ туюлме».

Афганлыгъа тиширыуну намысын къоруулау – миллетни, тайпаны, динни сыйларын къоруулауду. Тиширыу ючюн дерт жетдиралмагъан эр кишини башы бедиге къалады. Жер ючюн, эркинлик ючюн сермешле дайымда бардырылгъан болумда афганлы анала сабийлерин чынтты эр киши берген сёзюне кертичи болургъа, ёлюмден да къоркъмазгъа керекди деп, алай юйретедиле. Хапаргъа кёре, душман аркъасындан уруп ёлтюрген жашын ана басдырыргъа унамагъанды, ол жау бла бетден-бетге тюбемегенди деп.

Бир жол жашы анасына тарыкъгъанды, къылычым къысхадан душманни ёлтюралмайма деп. Жигит ана анга былай деди: «Жашым, жауунгу аллына бир атлам этчи». Афган фольклорда да къызлагъа былай насийхат этиледиле: «Сизни намысыгъызны, сыйыгъызны сакъляялмагъан къоркъакъланы жастыкъларына башыгъызны салмагъыз». Н. А. Некрасов къалай тюз айтханды: «Тиширыу – деменгили сёздю, ол кесине къызны тазалыгъын, жашау нёгеринги жигерлигин, ананы жигитлигин да сыйындырады», – деп.

Афганистанда халкъда жазылмагъан энчи законла жюрюйдюле. Сёз ючюн, афганлыдан юй бийчесини неда къызыны атларын, саурукъларын да сорургъа жарамайды. Къонакъла тургъан отоуда юй бийче кёрюнюрге керек туююдю, ол къайдады деп да бирда сорма. Къонакълагъа чыкъды эсе уа, аны бла къол узатмай саламлашыргъа тийишлиди. Келгенде, кетгенде да, аны къолун уппа этерге жарамайды, аны къой, ол къоркъуулуду. Дагъыда асылсыз сёлешген адет да жокъду. Ол адамны намысын сындыргъаннга саналады эмда бек чамландырады. Ма анда бек абыннгандыла бизни адамларыбыз, артыкъда къыралны европалы кесегинден келгенле. Алада юйню иесини бийчесин, къызын ийнакълагъан, кете туруп да уппа этген адетди. Бизни уллу къуллукъда ишлеген бир дипломатыбыз къонакъгъа барса, юй бийчени уппа этерге бек суйгенди, аны бир уллу ыразы этген сунуп. Эсимдеди анга афганлыла нечик ачыуланыхъарагъанлары. Алай артдан-артха ол да тюшоннген эди андагъы законлагъа бла тёрелеге бойсунургъа керек болгъанына.

Тиширыугъа ма алай хурмет этилгени бла бирге, аны унукъдурурдан, ишлетиуден да къалмай эдиле. Паранджа биринчи кере жаланда ХХ ёмюрню 50-чи жылларында тешилгенди. Ол да корольну юйюрюню тиширыуларыны башламчылыгъы болгъанды. Ала король къурагъан бир жандаурлукъ ингирлени биринде жыйылгъан халкъны аллында паранджаны тешип, аны, унукъдурууну белгисинча, отха атхандыла. Кертиди, бююннгю дин ахлула муслийман тиширыула энтта да бетлерин жабарларын излейдиле. Алай бла эр кишилеге аланы кеслерине бойсундурургъа онг чыгъар, ала биягъы хапчук орунуна болурла деп, умут этедиле. Мени сейирим: шёндюгю демократия тюрлениуле жанлы болгъанча кёрюннген адамлада аллай жахиллик къайдан чыгъады.

Афганистанда революциялы власть кесини баш борчларындан бирине – тиширыуну социал-политика азатланыугъа не къадар терк къошуу, анга ишлерге, жашау этерге да тенг онгла къурау болгъанды. Тиширыу-

ланы корольну заманында окъуна жаратылгъан эмда жашырынлыкъда ишлеген демократия кымылдауларына республиканы оночулары хар жаны бла да себеплик этерге кюрешгендиле. Ол кымылдауну башчыларындан бири Анахита Ратебзад болгъанды. Ол ариу тиширыуну аты таурухлада айтылгъанды.

Аладан бирине кёре, парламент даулашланы кезиуюнде Бабрак Кармальгъа къажау сюелгенле (ол корольда парламентни депутаты болгъанды) анга кеслерин атып, устуккуларын бардырыргъа аздан къалгъанда, Анахита, Кармальны аллына сюелип, аны кеси бла жапханды. Чапханла, эрттегили афган адетни бузаргъа базынмай, артха туракълагъандыла. Жыйылгъанла жаш тиширыуну, жанына къоркъмай, алай батырлыкъ этгенине тамашагъа къалгъан эдиле. Артда Анахитаны революция кюрешге тартхандыла да, аны хатасындан юйюрю чачылгъанды. Мен ол тиширыу бла кёп кере тюбешгенме, аны жыл саны келип эди, алай алгъыннгы ариулугъун а тас этмегенди.

Анахитачала алай кёп туююдюле. Афганистанда ариу да, субай да тиширыула 40 жылларында окъуна къарт бет аладыла. Бирле ол алай асыры кёп ишлегенденди, жашаулары тёзмезча кыйын болгъанданды, юйюрню ауурлугъу асыры уллуданды дейдиле. Башхаларыны оюмларына кёре уа, кюнню иссилиги аланы бетлерин бузуп, кёзлерин онгдуруп къояды. Афганистанны тиширыуларыны биринчи съездлеринде сёлеше, Баглан провинциядан Шазби былай айтханды: «Элдеги тиширыуну жашауу асыры кыйындан бети эртте окъуна жыйырылып къалады. Ол эки тирмен ташны ортасындачады, байлагъа бла бийлеге белин кётюрмей ишлейди, аны халы къулдан башха туююдю».

Афганистанны тиширыуларыны юслеринден айтханда, Шафика Размандуну эсгермей жарамаз. Кесини 25-жыллыгъында ол кёрмеген кыйынлыкъ къалмагъанды. Аны сатхыч мурдарла бир ненча кере кюрешгендиле ёлтюрюрге, жашырын службала зинданга атып, илишанга салгъандыла. Кеси заманында революция кымылдаугъа къатышханы ючюн, СССР-ге окъургъа да жиберген эдиле. Властьха Амин келгенде уа, Шафиканы табып, Кабулгъа келтирирге неда ёлтюрюрге керек эдиле. Ол буйрукъ Совет Союзда окъугъан Амин жанлылагъа берилген эди. Аладан бири уа аны юсюнден Шафикагъа билдиргенди да, кыыз ол кече окъуна Одессаны медицина институтуну комсомол комитетини болушлугъу бла поездге минип, БАМ таба кетгенди эмда анда жаш тёлю къурулуш отрядда ишлегенди.

Амин тайдырылгъандан сора уа, Кабулгъа къайтханды, ДОЖА-ны исполкомуну къауумуна айырылгъанды эмда жамауат ишин тири бардыргъанды. Шафика, бек къоркъуулу жерлеге барып, революция властны махтап, кишлаклагъа къоркъмай киргенди. Ол ниетине кертичилей къалгъанды, тутхан ызындан артха турмагъанды, совет адамлагъа, бизни кыралыбызгъа огъурлу кёзден къарагъанды. Ма аны ючюн «тенг кызылары» анга дерт жетдиргендиле, аны юсюнден тюрлю-тюрлю аман хапарла жайып.

Къырал башчыла алышынган заманда, къаугъа ачаргъа боллукъланы тизмеси къуралгъан эди. Бирлерин юлеринде бегитирге, башхаларын а тутаргъа оноу этилгенди. Тутуллукъланы араларында Шафика да болгъанды. Алай бизни ДОЖА-да кенгешчибиз В.И.Курлованы хайырындан ол ёлюмден къутулалгъанды. Валентина Ивановна бла башха кенгешчи тиширыу Галина Николаевна Галкина афганлы тиширыулары биригиую кючлене барыр, аны даражасы ёсер ючюн, уллу къыйын салгъандыла. Экинчиси Афганистанны ордени бла окъуна саугъаланган эди. Аны анга Бабрак Кармаль кеси бергенине биз да шагъат болгъанбыз.

Кертисин айтсам, Галкинаны Афганистанда биринчи кере кёргенimde, ичимден: «Бу назикни, къарыусузчукъну бери къалай жиберген болурла?», – деген эдим. Алай ол эки жигит тиширыу, эр кишиледен артха къалмай, аскер самолётлада бла вертолётлада узакъ жерлеге окъуна жетип, кишлаклада, уездде афганлы ишчи нёгерлери бла бирге тиширыу биригиуле къурагъандыла. Ол экисин суйгендиле, ала бла кенгешгендиле, айтханларына къулакъ салгъандыла.

Афганистанны тиширыуларыны араларында революция жанлы болуп сюелген, аны къоруулагъан жигитле кёп болгъандыла. Кабулдан Амрипни, Амиданы, Шафика Джабрахельни, Нангархарадан Шамланы, Бадахшандан Одилни атлары махтау бла айтылгъандыла. 1985 жылда алты минг тиширыу эллерин-журтларын къоруулаучу отрядлагъа киргендиле. Сёз ючюн, Джуджаи провинцияны Мисрабат кишлагында къуралгъан отряд элин кеси къоруулагъанды. Андан сора да, ала кооператив къурап, бирге тирлик ёсдюргендиле, аны да тенг юлешип. Революция власть ючюн жанларын берген 37 эллиге да юлюш чыгъармай къоймагъандыла.

Элде 20 юйюрге журтла ишленгендиле, межгит жангыртылгъанды, къызлагъа школ ачылгъанды. Тиширыулары отрядына 46-жыллыкъ Назирхаль башчылыкъ этгенди. Ол кеси айтханлай: «Манга, юч сабийни анасына, къолума сауут алыргъа тюшер деп, эслеп эсимде да жокъ эди. Алай башха амал болмагъанды. Мени тамата жашым Мир-Ахмад школну бошагъандан сора, шахаргъа кетгенди, анда геологла бла бирге ишлеп тургъанды. Юйге уа революциядан сора къайтып, бизде жаш тёлю организациягъа башчылыкъ этгенди. Халкъны жашауун игилендирип ючюн кюрешгенди, ликбез курса ачханды. Душманла аны кёрюп болмагъандыла. Мир-Ахмадны аманлыкъчы къаууму чапханда, ол башха жаш тёлю бла бирге школну къоруулагъанды. Окълари бошалгъандан сора, бандитле къолуна тюшгенди. Ала уа аны, тёрт шухун да азап чекдирип аман бла жойгъандыла». Ма ол заманда Назирхаль жашыны къабырыны къатында ант этгенди: аны орунуна сюелирге эмда кюрешни андан ары бардырыгъа.

«Революция ючюн жан бергенлени юй бийчелерини бла аналарыны союзун» къурау – тиширыу биригиуню уллу жетишимлеринден бири болгъанды. Ма ол биригиу ишни олсагъат къолгъа алгъанды: ёлген

аскерчилени юйюрлерини тизмесин жарашдыргъанды, алагъа къолдан келген болушлукъну этгенди, баш иелери жоюлгъан тиширыулары, жашсыз къалгъан аналаны иш бла жалчытыугъа, жашауларын къураугъа себеплик этгенди. Совет аскерлени Афганистандан чыгъарыргъа хазырланыу баргъан заманда, ол биригиу халкъны арасында уллу иш бардыргъанды.

Совет аскерчилени ашырыргъа келгенлени араларында афганлы анала да кѣп эдиле. Аладан бири – Солтан Мохаммад – моджахедле бла сермешледе эки кере жаралы болгъанды. Экинчиси Зухро – Амир молланы къызы – юч жашындан бла эки къарындашындан къуру къалгъанды. Аланы тукъумдан союзну таматасы Биби Мирд-жон айтханнга кѣре, уруш башланганлы 100-ден аслам адам жоюлгъанды. Зухро совет солдатлагъа «мени жашларым» деучю эди. Аланы ашыра туруп, ол алагъа аны башха жууукъларын ёлюмден къутхаргъанлары ючюн, жүрек ыразылыгъын билдиргенди.

Революцияны душманлары

Бюгюнлюкде афган урушну сѣгюп жаншагъанла аз туююлдуле. Афганистанда болмагъанла да аладан артха къалмайдыла. Моджахедле патриотладыла, Афганистанда мамырлыкъны, аны эркинлигин къоруулагъандыла дегенле да чыгъадыла. Ол фатыуаланы минала араларында жанларына къоркъуу туюшуп айланган, душманны къолундан сынамагъан азаплыкълары къалмай кючден ычхынган аскерчилерибиз эшитте эселе, ачыудан жүреклери жарыла болур. Аллайлагъа ол заманда болгъан бир-эки шартны билдирирге сюеме.

Моджахедле халкъны амалсыз этер ючюн, къоллары жетген жерге минала салып баргъандыла, жолла, сабанла, автобуслар, кинотератла деп да айырмагъандыла. Биз аланы кесибиз да кѣргенбиз. Халкъны къоркъутур, Пакистандан бла Ирандан къачхынчыла къайтмаз ючюн а, ала шахарланы адам кѣп жашагъан жерлеринде къаллай кюйсюз окъ-топ атдыргъандыла. Алагъа да шагъат болгъанбыз. Кабулда «45-чи» микро-районда жашагъанбыз. Анда юйлени бир кезиуде Совет Союз саугъагъа берген комбинатны урунганлары ишлегендиле. Аны гитче тюкенчиклери, уллу супермаркетлери да болгъандыла. Алада сатылмагъан зат жокъ эди – ийнеледен бла туюреуючледен башлап аудио- эмда видео-техникагъа дери.

Алайды да, июльну бирда болмагъанча исси кюнлеринден биринде юч кенгешчи – Г. Г. Кривошеев, В. М. Половец бла мен, «дуканнга» (тюкенчикге) кирип, сууукъ татлы суудан да ичип, хапчук-харакетге къарап кетебиз. Юйюбюзге бир сагъат, сагъат бла жарымдан къайтабыз. Тюз да фатарыбызгъа киргенлей, юйюбюз, тийреде журтла да къалтырадыла. Терезе, эшик жанлары атылдыла, мияла сыныкъла энишге къуюлдула. Артда билдик биз баргъан дуканны атлауучларына террористлени къауу-

муна кирген акъылбалыкъ болмагъан жашла атдырыучу заты бла аякъ машинаны салып кетгенлерин.

Ол атылгъанда, дукаанны темир-бетон къабыргъалары окъуна хобуста чапыракълача жыйырылгъан эдиле. Алайда жети адам ёлгенди. Ючюсю Совет Союздан болгъанды, тёртнюсю да – афганлыла. Аладан бири уа – сабийден ауур тиширыу. 1985 жылда октябрьде болгъан терактланы кысха тизмеси бла сизни шагъырей этерге сюеме: Баглан провинцияда 1 октябрьде бандитле Пулим-Хумриде къумач сокъгъан фабрикагъа топла атхандыла. Бир ишчи ёлгенди, сау цех эмда 15 станок жараусуз болгъанды. Джуджаиде 8 октябрьде бандитле Мардиан кишлакга чапхандыла, 4 мамыр адамны ёлтюргендиле, 15-син биргелерине алып кетгендиле. Нангархарда 17 октябрьде 9 америкалы ракета бла Джелалабад шахаргъа от ачылгъанды, 5 адам жаралы болгъанды, 3 юй оюлгъанды.

Гератда 26 октябрь «Земля-Земля» ракетала Герат шахарны тюз да ортасына жиберилгендиле, аладан бири Джами-Герат межгитге тюшгенди, 13 адам ёлгенди, 71 жаралы болгъанды. 1986 жылда 4 сентябрьде уа «Стингер» ракета бла Кабул – Кандагар – Фарах маршрут бла учуп бара тургъан АН-26 пассажир самолёт агъыздырылгъан эди. Анда болгъан 52 адамдан, экипажындан да бири да сау къалмагъанды.

Пандшера деген бийик тау районда революцияны душманлары къысталгъандан сора, тюрме ачыкъланган эди. Ол кыйыры-чеги болмагъан юй тюпде орналгъанды. Анда уюп тургъан къандан атлар къарыу жокъ эди. Хар жерде – кыйырларында къоргъашин чюйкелери бла темир чыбыкъдан къамичиле, ауур шынжырла, ыргъакъла, кысхачла... Ол зиндандан ычхынган ючеулен айтханнга кёре, анда 127 адам тургъанды. Бандитле артха къачаргъа тебирегенде, аланы ёлюклерин черекге атып кетгендиле. Ары дери уа аркъаларындан къайишлик алгъандыла, кёзлерин чыгъаргъандыла, бурунлары кесгендиле. Андан сора Микини сууну башында жарны кыйырына элтип, аягъы юслеринде тургъанланы илишаннга салгъандыла, къалгъанлары а энишге тюртюп атхандыла».

Сууда тулукълача болгъан ёлюкле сау юч кычырымгъа созулгъан эдиле. «Аланы артда, не бек кюрешген эселе да, киши таныялмагъанды», – деп жазгъанды «Красная звезда» газетде подполковник Скрижалин. Бабрак Кармаль шагъатлыкъ этгеннге кёре, 1980–1986 жыллада «контрреволюционерле 39 кырал предприятияны, 250 межгитни бла намаз этилиучю юйню, 2707 школну, 130 медицина учрежденияны ойгъандыла эмда кюйдюргендиле. Битеу да 36 миллиард афгани багъасы заран тюшюрюлген эди».

Афган жолла бла

Мени ишчи жерим Кабулда болгъанлыкъгъа, манга тюрлю-тюрлю провинциялада, шахарлада, уездледе бла кишлаклада кёп болургъа тюш-

генди. Асламысында биз афган самолетлада, вертолетлада учханбыз, провинцияны кесинде уа машиналада бизни ашыра айланган къалауурланы къаууму бла бирге жюрюгенбиз. Алайды да, къуруда афганлыланы араларында болгъанбыз.

Афганистанда ёлюм кёп эди. Аны бизге хар эрттен сайын төрт моторлу самолётну ачы тауушу эсгертгенлей тургъанды. Анга «Къара гюлханий» деп атагъан эдиле. Ол бизни жашларыбызны – солдатланы бла офицерлени – ёлюклерин ала ёсген, жашагъан, кюннге, гюллеге, тереклеге къууанган журтларына элтгенди. Аланы ачыулу жолгъа хазырлау эмда ашырыу бла кюрешген аскер бёлюмде бизни жерлешибиз Татьяна Ильина да къуллукъ этгенди. Ол кюйсюз кюнлени юслеринден «Кабардино-Балкарская правда» газетде да жазгъан эди.

Ёлюм дайымда къатынгда болгъанын, сени да аязамлыгъын къуруда сезип туруу бизни сагъайып жашаргъа, хар атламны оюмлап этерге, тегерекде халдан хыйсап этерге юйретген эди. Алгъын терк «къабынып къалгъан» тёзюмсюз, бирде огъурсуз окъуна оноучула Афганистанда жумушакъ, къайгъырыу, адежли болуп къала эдиле. Ол жаны бла бизге Совет Союзну Афганистанда посолу Ф. А. Табеев, кенгешчилени аппаратыны таматалары В. Г. Ломоносов, Н. Т. Коняев бла В. П. Поляничко юлгю кёргюзтгендиле. Биз да аланы айтырыкълары къарамларындан окъуна билип къоюучу эдик.

Анда бир шуёх юйюрча жашагъаныбызны белгилерге сюеме. Арабызда оруслула, украинлиле, къазахлыла, гюржюлюле, азербайджанлыла, эрменлиле, таджиклиле, узбеклиле, тюркменлиле, къыргызлыла, ингушлула, черкеслиле да болгъандыла, алай миллетчилик бла байламлы къаугъала бир кере да чыкъмагъандыла. Аскер бёлюмде, бизни Афганистанда жумушларыбызны жалчытхан структуралада да хал тюз ма алай эди. Аны себепли ол заманда кенгешчи аппаратда ишлеген, бек къыйын кюнлеринде бла сагъатларында бир бирге билеклик этип тургъан Вреш Хачатурович Парсадаян бла Юсибов Мазахир Абдурахман-оглу шёндю эрменлилени бла азербайджанлыланы араларында къажалулукъну къалай кётюре болурла деп келеди акъылыма. Бизни афган къарындашлыгъыбыз алагъа болушсун, кёл этдирсин!

Афганистанда бизни, кенгешчилени, араларында къуралгъан төрелени юслеринден да билдиррге сюеме. Провинциялагъа командировкалагъа кетгенлени шуёхлары, бир отоуда тургъан нёгерлери ашыргъандыла. Къайтханда да, Кабулну аэропортунда тюбешиу къуралмай къалмагъанды. Келигиз, жыйылыгъыз деп, кишиге бир заманда да айтылмагъанды, хар ким да кеси билип, жыйылып къалгъанды. Сора къууанырча болсакъ, алгъыш аякъла кётюргенбиз, суйген жырларыбызны, «афганлыланы» жырлары жырлагъанбыз. Къысхасы, битеу акъылыбыз кетгеннге бла къайтханнга бурулуп эди.

Дагъыда бир төре – провинциягъа кетерни аллында жууукълагъа письмола жазгъанбыз. Гельмендге биринчи командировкама барырымы аллында мен эки письмо жазама. Бири анам Мариямгъа эди. Анда кече

жукъламай, кюндюз тынчаймай, жаш башын къарт этип, бизни къыйналып ёсдюрген анама жүрек ыразылыгымы билдиргенме. Амалсыз кюнлеринде бла сагъатларында окъуна, анга, алыкъа жаш тиширыугъа, сабийлеринги сагъышын эт да, баш иенги терсле, андан айырыл деп тохтагъанларында да, ол аны сатмагъанды. Алай бла башын энишге этмей, кишини аллында тобукъланмай, атабызны намысын да сакълагъанды, бизни да аягъы юсюбюзге салгъанды. Аны игилигинден биз бюгюнлюкде да кесибизни насыплыгъа санайбыз.

Сёз сёзню айтдырады дегенлей, 1991 жылда августда болгъан къау-гъаладан сора, къара-къатышлыкъны хайырланып, мени, къуллукъчу нёгерлерими да аманларгъа, республикабызны ГКЧП-ны арбасына тагъаргъа кюрешгенле да чыкыгъан эдиле. Ма ол заманда эсима Афганистан бла анам тюшдюле да, кеси кесиме былай айтдым: «Угъай, намысым бла ойнаргъа кишиге къоярыкъ туююлме, манга жууукъ болгъан, мен неден да багъалы кёрген затларымы бир заманда да сатмам, бютюнда кесиме тап тюшюрюп ючюн».

Республиканы Баш Советини сессиясында сёлеше, мен былай деген эдим: «Хау, ала жалгъан даулары, ётюрюклери бла мени ёмюрюмю къысхартыргъа, аманларгъа, сындырыргъа да болурла, алай тобукъландырыргъа уа аланы къолларындан бир заманда да келлик туююлдо!» Ол сёзлени айта туруп, мен залгъа къарагъанма, алай а депутатланы, ниет нёгерлерими неда манга къажау сюелгенлени угъай, бек алгъа акъыллы анамы бетин кёргенме, ол манга ыразы болуп, башын булгъагъанча кёрюннген эди кёзюме...

Экинчи письмо юй бийчем Неллиге эди. Письмоланы жаланда бир ачыулу кезиуде – самолёт чачылса, душман окъдан ёлген болса – жибе-риучюлерин эсге алып, мен сабийлериме да насийхат этген эдим.

Ол письменланы столда къоюп кетдим. Эрттенликде 8.30 сагъатда Кабулну аэропортуна келдик. Анда ишлегенле Гельменде жел къаты уруп, учуу арт болжалгъа салынады дегендиле. Артха къайтханымда, стол юсюнде эки письмо да тура эдиле. «Нек жазгъан болур эдим?» – деп сокъуранама. Жыртып атаргъа да бир болама, эталмайма алай да....

Бйых кюн биягъы аэропортха келебиз. Политбюрогъа кирген М. С. Зерайны самолёту турады. Мен аны бла учаргъа керекме. Алай тегерекде бир къаугъа барды. Соруп билдим: биз келирден 10 минут алгъа, ДРА-ны башчыларындан бирини самолёту кётюрюллюк майдандан узакъ бармай ким эсе да кейс къоюп кетгенди да, ол биз самолёт тургъан жерге кирген кезиуде атылгъанды. Алайда 8 адам ёлгенди, 21 жаралы болгъанды. Болсада биз ол кюн учмай къалмагъанбыз, башындан къарагъаныбызда, аэропортда тютюн бла букъу алыкъа чёкмеген эдиле.

Гельменд провинцияда, кёпле айтханнга кёре, правительстволу жанлыла аз, къарыусуз, анга къажау сюелгенле уа кючлю болгъандыла. Анга кесибиз да тюшюннгенбиз, провинцияны арасы Лашкаргаргъа келгенибизде. Уллу болмагъан Гельменд сууну Лашкаргар шахарны юйлерине жууукъ болгъан жаны революция властьныкы эди, башхасы

уа – моджахедленики. Ала уа не заманда да от ачып кьалыргъа боллукъдула, уста мараучула болгъанларын а ким да биледи.

Лашкаргарда бизни кьонакъ юйге (анга алай айтыргъа жарарыкъ эсе) элтгендиле. Жукъу деген зат кёзюбюзге кирмегенди. Сау кечени окъла сызгъыргъанлай, топла атылгъанлай турдула. Танг ата башлагъанда, терезеден кьарайма: кьонакъ юйню кьабакъ эшигини аллында, аны тегерегинде да – автоматчыла. Барысы да сагъайыпдыла. Биз а – бютюнда бек, нек десенг – киши жери, киши адамла.

Эрттенликде кьонакъбайларыбыз тегерегибизге айланадыла, ауузланыргъа чакъырадыла, бир зат да болмагъанча жюрютедиле кеслерин. Моджахедле электростанцияны атдырып, Афганистанны башчыларындан бирини кьатышыуу бла бардырыллыкъ ишлеге чырмау этерге кюрешгенлерин эсге да алмайдыла. Мен да, Зерайны аллында олтуруп, ауузлана, кьайгъы этгеними кёргюзтмезге кюрешеме, ушакъгъа кьошулама, аны бир башха затлагъа бурама.

Зерай – Афганистанны башчыларындан бири – дагъыда Халкъ-демократия партияны «халкъ» деген кьауумуна башчылыкъ этеди. Мен ангылагъандан, ол «парчам» кьауум эмда аны бачамасы Наджибом башчылыкъ этген правительство бла ишлерге тюшгенине бой салгъанды. Тюрлю-тюрлю тюбешиуледе ол революция властыны социал кесегин кенгертиу, миллет жарашыурукъ бла келишиулюк жанлы болуп сёлешгенди, совет аскерлени чыгъарыргъа нек керек болгъанын ангылатханды. Биз бир бирибизни тюз танышханлай окъуна жаратхан эдик. Хар эрттен сайын кюндюз этерик жумушланы сюзгенбиз, ол а олсагъат аланы толтурууну кьолгъа алгъанды. Адамланы ауузуна кьаратып, алай сёлешгенди, айтханындан артха турмагъанды, ким бла да тюбеширге, сёлеширге кьоркъмагъанды.

Эллиле Зерайгъа огъурлу кёзден кьарагъандыла, уллу хурмет этгендиле, «вазир сайб» (жюйюсхан министр) деп сёлешгендиле. Ала ол кьуллукъну бек уллугъа эмда кеслерине жууукъ болгъаннга санагъандыла. Бизде да алай болгъанды да. Анга шагъатха кесим эшитген бир шартны келтирейим: бир жол Тимбора Мальбахов бла Уяналаны Чомай, бири – КПСС-ни Кьабарты-Малкьар обкомуну биринчи секретары, башхасы – КьМАСССР-ни Баш Советини Президиумуну таматасы, тау жайлыкълагъа бара тургъанлай, биченликледе отлай тургъан кьой сюрюуню кёргендиле. Машинаны тохтатып, Уяна улу сюрюучюге тауча: «Былайда нек отлатаса?», – деп сорады. Аны сёзлерине киши эс бурмагъандан сора, кьоркъутур умут этип: «Мени ким болгъанымы билемисе? Мен Уяна улума, ма ол а Мальбаховду», – деди. Сюрюучю, анга сансыз кьарап: «Не эди да сора? Министр Хачетлов кеси келсе да аллыма, бир жары кетеригим жокъду», – деп кьойгъанды.

Ма «вазир Саибха» да эллиле ол кёз бла кьарагъандыла, урлукъ, отлукъ керек болса да, аны аллына баргъандыла, тутулгъан жашларын эркин этерге неда башха тутмакъгъа кёчюрюрге болушурун да андан тилегендиле.

Кундузгъа бла Багланнга баргъанымы юсюнден да айтыргъа сюеме. Кундузгъа афган самолётда НДПА-ны Ак-сыны къуллукъчулары Бахоп, Сангин, Пай-Каргар эмда ДРА-ны бийик билим бериу министри Гиляси бла келебиз. Кюндюз сагъат юч болгъанды. Баглан провинцияны Пулихумри сахарына жетерге керекбиз. Нек дегенде эрттенликде актив боллукъду, анга кечигирге жарарыкъ туююлдо. Афганлы лётчикле уа 13–15 сагъатдан сора кёкге кётюрюлмегендиле, аны къоркъуулугъа санап. Алай бир мадар этмей жарарыкъ туююлдо. Кундузда совет авиачасть узакъ болмагъанын билип, мен бизни лётчикледен болушлукъ изледим.

Авиация полкгъа кирип барама. Штабда къалауурлукъ этген майор, мен не ючюн келгеними билгенде, таматасына ашырады мени. Ол а: «Кундузну бла Багланны араларында сермешле бара турадыла. 15–20 такъыйкъадан вертолётла къайтырыкъдыла, ол заманда сизге болушургъа да болурбуз», – дейди. Керти окъуна, штабны таматасы бизге юч вертолётну бердиртеди. Аладан бири бизни кёкде ашырып барыргъа керек эди. Ол а мени сагъайтхан да этгенди, ыразылыкъ да туудургъанды.

Аскер вертолётла тарны ичи бла бир бири башларында учхандыла: бирде энишге тигелей, бирде ёрге кётюрюле. Ючюнчюсю уа башхаланы кеси бла жаба эди, бизни палахдан къоруулай. Ма алай жашагъандыла эмда учхандыла аскер лётчикле, кюн сайын да жанларына къоркъуу туюшуп. Алагъа жүрек ыразылыгъым энтта да кетмегенди. Ала мени ючюн учхандыла да. Бек башы уа – биз провинцияны власть органларыны активине кечикмей жетгенбиз.

Совет адамларыбызны афган къарындашлыкъларын, бир бирге сакъ болгъанларын кёргюзтген дагъыда бир кезиуню сагъынмай болмайма. Багланда ишибизни бошагъандан сора, манга Мазари Шарифге учаргъа керек болгъанды, алай кюнню халы – бир осал, туман басыпды. Аллайда къуру афганлы лётчикле угъай, совет пилотла да кёкге кётюрюлюрге базынмагъандыла. Метеорологла келир ыйыкъда да кюн тюзелмезлигин айтхандыла. Машиналада Саманганны ичи бла барыргъа оноу этебиз. Бизни бла тёрт афганлы автоматчик да барады. Алайсызда жарарыкъ туююлдо, жолла къоркъуулудула, аланы бир бирлери душманны къолунда болургъа боллукъдула.

Мен, тилманч Зиямидин Садриддинов, афганлы оноучулары къаууму Мазари Шарифге юч «уазикде» тебирейбиз. Жолну бир кесегинде совет постну кёребиз, бизни БТР-ибиз сюеледи. Аны аллында да – эки аскерчибиз. Водительден машинаны тохтатырыгъын тилейме. Андан чыгъама да, ким болгъанымы билдиреме. Сержант, удостоверенияма къарап: «Бу жол бла барыргъа къалай базынгансыз, жолдаш кенгешчи? Онбеш–жыйырма къычырымдан «духла» иелик этген жер башланады. Эркин этсегиз, сизни БТР-ле бла ашырыр эдик», – дейди. Аны алай къайгъыргъанына къууанганымы бир унутмайма.

Бюгюнлюкде совет адамны, совет биригиулюкню, бирге жашагъан жыллада таза да жүрекден келген къарындашлыкъ, шүёхлукъ сезимлени юслеринден сагъыннган адет жокъду. Алай ма ол аламат ышанла Афганистанда къркыуулу болумгъа тюшген жашларыбызда толу ачыкъланнгандыла деп, алай къарайма. Мени, Совет Союздан жерлешлерин, ашырыргъа чыкыгъан аскерчиле да алай этерге борчлу туююл эдиле, алай а башха тюрлю болалмагъандыла.

Башында айтып келгенимча, манга Афганистанда кёп жерлеге барыргъа тюшгенди. Хар жолоучулугъум да сейир, эде къалырча болгъанды. Тюрлю-тюрлю тюбешиуле, ушакъла бирде къужур сезимле да туудургъандыла. Къайсы провинциягъа келсенг да, СССР-ни болушлугъу бла ишленнген эмда хайырланнган объектле бар эдиле. Мен Балхада азот семиртгичле чыгъаргъан заводда да болгъанма. Ол СССР-ни себеплиги бла 1974 жылда ишленнгенди, табийгъат газда ишлейди. Бир жылгъа 300 минг тонна чакълы бир семиртгич чыгъаргъанды. Оборудованиясын да Союздан жибергендиле. Ол ачылгъан кезиуде анда 700 совет специалист уруннганды.

Заводну кесини полсёлкасы болгъанды, маданият-спорт арасы бла. Анда дагъыда СССР-ни болушлугъу бла элеватор, ётмек комбинат да ишленнгендиле. Гыржынны да бизни усталарыбыз биширгендиле.

СССР-ни чегинде, Термез сахарны къатында, Хайратоп портха баргъаныбыз да эсимдеди. Жолну бир-бир жерлери тамашагъа кълдыргъандыла – гранат терекле чагъа, туюкю шапталла кълзара, будай, зынтхы да чайкълала – ала къарагъан кёзге бек ариу кёрюннгендиле. Жол жанларында уа анда-санда чюйкебаш юйле сюеледиле, тегереклери да бийик хуна бла бегитилип. Бираз баргъанлай, ол затла тюз да жомакъ-дача гунч болуп кълдыла, кюн кюйдюрген, жарылып, тырмы-тырмы болгъан ёзен башланды. Жолну кълйыры бла бензин баргъан эки быргыы ыз бизни кълралны чегинден Афганистанга дери созулады. Анда-санда душманла аны тешип, отлукъ урлайдыла. Аны себепли ол ызын сакъларгъа иги кесек кюч къроратыргъа туюшеди.

Кълралны тюрлю-тюрлю сахарларына тебиреген совет эмда афганлы колоннала къруралгъан жерде тохтайбыз. Хайратон порт Афганистанны жаныды, аны юсю бла кёп жашау магъаналы жюкле ташыладыла. Жюзле, мингле бла машиналаны сюелгенлерин кёрюп, сейирге кълалыбыз. Алада уа бизни жашла букъу басхан гимнастёркалада олтурадыла, арып-талып, терлегенлери да сууча бара. Ол кълйыры-чеги кёрюмеген колоннаны ортасында, аллында, ахырында да БТР-ле бизни солдатла бла барадыла. Керек болгъанлай, урушха кириширикдиле.

Душманланы бир осал кълыкъллары болгъанды: жолну бек кълйын жерлеринде, пулемётладан от ачып, колоннаны бир кесегин кългъанладан айырып, аны тонагъандыла. Аны бла кълалса – бек иги, нек дегенде ол заманда солдатланы ёлтюрмейдиле. Ала моджахедле болсала уа, пленнге тюшген жашлагъа азап чекдирип жоядыла. Машиналаны кёплерини терзелеринде СССР-ни сахарларыны суратлары жабыш-

дырылыпдыла неда атлары жазылыпдыла. Алагъа къарап, къыралны географиясы бла шагъырей боласа. Аны юсюнден Жантуулары Арсен толуракъ хапар айтыргъа боллукъ эди. Ол танкны экипажы бла бирге боеприпасла бла аш-азыкъ ташыгъан машиналары ашырып, кёп кере баргъанды. Афганистанда жаралы да болгъанды, Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланганды.

Бизни колонналарыбызны биргелерине барыучу миномет взводда Эски Урухдан да жерлешибиз Вячеслав Истефанов къуллукъ этгенди. Ол былай хапар айтханды: «Душманла колонналары мараргъа, ызларындан болургъа. алагъа чабаргъа ёч эдиле. Жоллада миналары да кёп салгъандыла. Киши жеталмазча бийикликде орналып, бизни машиналарыбызгъа от ачхандыла. Колонналагъа мамыр афганлыла да къошулгъанларына окъуна къарамагъандыла ала».

Истефанов аскерчи нёгерлери бла бирге бизни колонналарыбызны бек къаты къоруулагъанды, алай кеси уа палахдан къутулалмагъанды. БМП-сы минагъа басып чачылгъанды. Ауур жаралы болгъан Вячеслав алгъа Кабулда, артда Ташкентни госпиталында кёп жатханды. Жашлай урушну ачылыгъын толусунлай сынап, ёлген нёгерлерини да бушуулары этип, сынтыл болмагъан жаралары ачып, этген батырлыгъы ючюн Къызыл Жулдузну орденине тийишли болуп къайтханды ол юйюне, мамыр жашаугъа.

Амударья сууну жагъасында орналгъан Хайратоннга жетгенибизде, ары жанында бийик акътереклени, таныш журтлары да кёребиз. Ол Термез шахарды – Узбекистанны область арасы. Жюрегибиз дыгъыл этеди. Суугъа секирип, ары жанына ётюп, ёз жагъабызгъа тюшюп къаллыгъыбыз келгенди. Бирле аны жукъа жюрекликге санаргъа да болурла, алай анда, Афганистанда, Ата журтубузну, туугъан жерибизни, ала бла байламлы хар затны да биз бек тансыкълагъанбыз, алагъа термилиуюбюз уллу болгъанды.

Амударьяда уллу кёпюрге жууукълашханыбызда уа, мен бла Ташкентден келген Зиямидин Садриддинов аны бютюн бек сезгенбиз. Кёпюрге атлагъаныбызлай, туугъан жерибизде сюелген сунганбыз кесибизни. Алай андан ары барыргъа уа жарамай эди, анда – ток ётдюрюлген шинжили темир чыбыкъ, дотла бла дзотла. Баш жанында уа совет чекчиле ары-бери айлана эдиле. Бизни халибизни эслеп, афганлы шуёхларыбыз, дагъыда биргебизге болгъан Ахмад Нур – НДПА-ны АК-сыны секретары, Ревсоветни президиумуну члени, Хайратондан Термезни юсю бла Нальчик бла телефон байламлыкъ къурагъандыла. Анамы ауазын эшитдим. Кёлю толуп сёлешгенликге, къууанчыны чеги жокъ эди. Бек тансыкъ болгъаны сезилип турады. «Мендендамы бек тансыкъ болгъанды», – деп келеди мени кёлюме уа.

Анам Танзиля ауруп, больницада жатханын билдиреди. Ол бошдан туюлюдю деп келди акъылыма, эштада, назмучуну ауур жюгю, къыйын къадары, жашауну кюйсюзлюгю аны тозуратмай къоймагъандыла. Больницагъа сёлешип, суйген эгечими жапсарыргъа суюдюм. Алай

этерге сылтауум да болгъанды: кёп болмай Афганистанны телевидениясы В. Х. Вороковну «Танзиля» деген фильмин кёргюзтгенди. Аны анда бек жаратхандыла.

Жерлешле бла тюбешуу

Кабулгъа келгенимлей, мен Афганистанда аскерде къуллукъ этген неда ишлеген жерлешлерими сурап башладым. Белгилисича, Союзда бизни жашланы юслеринден хапар билген къыйын эди. Сёз ючюн, Руслан Бжамбеев Кандагарда десант аскерледе къуллукъ этгенди. Ол а тынчлыкъсыз тау жерледен бири эди. Мында Нальчикде аны атасындан: «Жашынг Афганистанда къуллукъ этгенин билгенмисе?», – деп соргъанларында, ол былай жууаплагъанды: «Угъай, ол Тырнаууздагъы военкомат жиберип, Нальчикде ДОСААФ-ны автошколун бошагъанды, Дагъыстанда аскер хазырлыкъгъа юйренгенди эмда эки жылны ичинде письмоларында машинасы бла аскерчилеге аш-азыкъ жюрютеме, хар затым да тапды деп жазып тургъанды».

Таукенладан жашны атасы уа уланы Афганистанда къуллукъ этгенин билип, эки жылны аны анасындан бла башха жууукъларындан жашырып тургъанды, Монголиядады ол деп.

Аны юсюнден не ючюн жазама, Кабулгъа келгенимде, мен кишини да танымагъанма, киши манга муну неда аны бир тап деп да буюрмагъанды. Алай этер онг да болмагъанды – мен уллу жашырынлыкъда кетгенме сора уа. Ол эсиме тюшсе, бизни таматарыбыз ючюн уялыгъым келеди. Ала бизни бу урушха къатышханыбызны жамауатдан нек букъдура болур эдиле деп.

Алайды да, Кабулгъа келгенлей, мен 40-чы аскерни штабыны юсю бла Афганистанда къуллукъ этген жерлешлерибизни излеп башладым. Штабда уа сунмай тургъанлай, майор Вячеслав Шуковха тюбеп къалама. Ол армияны штабыны ырысхы-техника бёлюмлеринден бирине башчылыкъ этгенди. Мени къайдан келгеними билгенде, ол республиканы юсюнден кёп соруула бергенди, биз узакъда, Гиндукушну ары жанында, къалгъан танышларыбызны эсгергенбиз. Ингирликде уа къонакъ алыу болгъанды да, аскер блиндажда стол артында республикадан дагъыда бир ненча адам болгъанын билип сейир этдим. Мында медицина службаны майору, аскер госпитальны таматасы, хирург Вячеслав Кумехов, аскерни штабыны медицина частында къуллукъ этген нальчикчи Римма Алшагирова эмда башхала бла да танышдым. Биринчи кюнден окъуна биз антлы шуёхла болдукъ.

Бир жол кече белинде эшикни къонгуроуу зынгырдады. «Бу кечеги къонакъ ким болур? Комендант сагъатны кезиуюнде 22.00 сагъатдан сора тышына чыгъаргъа кишиге эркин этмейдиле сора, бери ким ёталгъанды? Подъездни сакълагъан афганлы автоматчыла къалай жибергендиле?» – деп, къайгъы этеме. Ачсам, башдан-аякъ сауутладан толу эки жаш сюеледиле. Формада туююлдуле. Иги тюрслеп къарасам, бирин

Зумақбулланы Борис генерал-майор, Афганистанда совет аскерлени тамата кенгешчиси К. М. Цаголов бла тубешиуюнде. Нальчик шахар

таныйма. Ол Нальчикде политехника техникумну преподаватели Борис Гукешев эди. Экинчиси уа Вадим Кибишев болуп чыгъанды. Не айтды-раса, къаты къучакълашдыкъ, хапарлашдыкъ, бир бирге кѣп соруула да бердик. Ала Кабулгъа Хайратондан жюклеге къалауурлукъ этер ючюн келгенлерин билеме. Ол а бек къоркъуулу жумушду.

Мотострелковый дивизияны артиллерия сауутла бла жалчытыуланы таматасы, жигитлиги ючюн Къызыл Жулдузну ордени бла саугъаланнган подполковник Иван Величко бла тубешиуюмю да унуталмайма. Биз аны бла къызыу сермешле бара тургъан кезиуде тубешгенбиз. Сейир да этгенбиз, къууанчыбызны да чеги жокъ эди. Ол Нальчикде экинчи, мен а тѣртюнчю номерли школлада окъугъанбыз. Бизни бир шуѣхубуз да болгъанды – Таукенланы Идирис. Алай эндиге дери биз бир бирни танымагъанбыз.

Мен бу шартланы не ючюн келтиреме. Мында, республикада, биз къабартылылагъа, оруслулагъа, таулулагъа бѣлюнюп башлагъанлыкъгъа, Союзну башха жерлеринде, бютюнда Афганистанда, бир бирге къарындашлача болуп къала эдик.

Афганистанда Залийханланы Михаил бла тубешиуюм да эсимден кетмейди. Ол Кабулгъа киши билмей тургъанлай келип къалгъанды. Нек эсе да Корольну къаласында 40-чы армияны таматасыны телефонундан сѣлешгенди. Совет посольствону къатында тубеширге келишдик. Кече ортасында шуѣхум эмда коллегам Абрар Ярлыкапов бла «уазикде» барабыз. Аны бла Москвада ВЛКСМ-ни АК-сында бирге ишлегенбиз.

Кесибиз да ол заманда шуёх болгъан эдик. 12 жылдан сора уа Афганистанда тюбешдик. Аллахны кючю нечик уллуду!

Совет посольствону къатында сюелебиз. Алайлай, юч аскер джип къатыбызда тохтайды. Алада уа – Союздан Залийхан улуну башчылыгында келген алимлени уллу къаууму. Биргелерине 40-чы армияны аскер-хауа кючлерини таматасыны экинчиси П. Д. Зазедаев, талай автоматчы да бар. Михаил да бир тюрлю кийинип. Арыпды, алай, хар замандача, кюле-ойнай.

Авиаполкга, Залийхан улу бла келген къауум тургъан жерге, къарангыда айланч-къыланч жолла бла барабыз, граждан аэропортну самолётла къонуучу майданындан, 103-чи авиадесант дивизия орналгъан тийресинде санап-саны болмагъан аскер постладан да ётебиз. Алимле бла аскерчиле айтханнга кёре, эрттенликде ала энчи аскер самолётда Пандшерге бла Баграмгъа учарыкъдыла. Ол провинциялада уа властьюны душманлары бла сермешле тохтаусуз баргъандыла. Мен бла Абрар Ярлыкапов эрттенликде Чоккаевични ашырыргъа келебиз. Аскер аэродромда жерлешибиз бла бирге келгенлени бийик аскер къуллукъчула ашыргъанларын кёрдюк.

Залийхан улу бизде, Къабарты-Малкъарда, ишге баргъан неда бош хауада айланган замандача, ышара-ышара, самолётну къатында арыбери атлай эди. Биз анга бла аны нёгерлерине алгыыш этип ашырабыз: «Ахшы жолгъа барыгъыз, къууанып къайтыгъыз, душман огъу, америкалы «Стингер» да сизден кери болсун деп».

Жерлешибиз Борис Патов бла тюбешиуюмю юсюнден да эсгермей болмайма. Ол Баглан провинцияда элеваторланы къурулушчуларыны къауумуна башчылыкъ этгенди. Аны штабы Пули-Хумриде болгъанды. Бир тынч, адежли адам. Бийик усталыгъы, бизни эмда афганлы специалистлени бла къурулушчуланы ишге къурай билгени ючюн, уллу даражасы жюрюгенди. Анга хурмет этип, «саиб Борис» дегендиле, афганлы юйюрледе ол сыйлы къонакъгъа саналгъанды, провинцияланы оноучулары уа кенгешге тутхандыла.

Ол кеси да къонакъны сюйген жарыкъ, чомарт адам болгъанды. Аны алайлыгъын биз, къурулушчуланы шахарчыкъларында болгъаныбызда, кесибиз да сынагъанбыз. Афганистандан къайтхандан сора, биз Нальчикде да тюбешген эдик. Мен бизде къурулуш комплексни оноучуларына Патовха эс буругъуз, аны къураучу фахмусу, профессионал усталыгъы бек уллуду, аланы хайырланыгъыз деп кюрешдим, жарсыугъа, мени эшитмедиле.

...Кабул, июнь айны кечеси. Нальчикден телефон бла сёлешдиле: «Къайсын ёлюп къалгъанды». Къайсын ауушханды! Мени ахлум, мени къаршым, акъыллы, закий, ийменчек Къайсыным. Энди ол жокъду. Къайсынны фахмусу бла ёхтемленген, аны нюрю жолун жарытхан халкъ ол ачыуну къалай кётюрсюн? Не жашырлыгъы барды, Къулий улу къыйын аругъанын мен биле эдим, алай умутуму уа юзмеген эдим...

Дефтерден: «Кабулгъа учарны аллында, «Минеральные Воды» аэропортха бара туруп, Къайсынны бир кёрейим деп, Чегемге къайтханма. Анга алай кёп къалмагъанын биле эдим, поэт кеси да сезип тура эди аны. Ол аман ауруу аны сынар ючюн къалмады. Азраиль къадалды да, алып кетгинчи къоймады. Отоугъа киргенимде, поэтни жууукълары олтуруп тура эдиле. Ала иги кесек замандан бери аны къатындан кетмейдиле. Мени кёргенлей, Къайсын жарыгъанча кёрюндю, алгъынча хычыуун ышарды, кёзлери да умут этдиргенча жылтырадыла. Сёзню тамата кеси башлады: «Эгечден туугъан, бир кезиуде мангача, санга да урушха кетерге тюздю. Хайт де, Борис, – деди ол, – хар зат да иги боллукъду, сен къайтмай къаллыкъ тюзюлсе, экибиз да алыкъа Чегемимде айланырбыз».

Кеси къыйналып, кючден тёзе тургъанлай, мени жапсарыргъа, кёл этдирирге нечик кюреше эди ол! Кёлюм толуп, къатында жилип къалама деп къоркъуп, Къайсынны къучакълап, кеч болама деген сылтау бла чыгып кетдим.

Афганистандан къайтханлай, мен олсагъат окъуна Къулий улуну Чегемде къабырына баргъанма. Бир кезиуде ол кеси устазы эмда шуёху Борис Пастернакга табынганча, мен да, шуёхларым да, анга ыразылыгъыбызны билдире, аллында тобукъландыкъ. Да хау, Къайсын бизни тамата къарындашыбыз, насийхатчыбыз болуп къалмай, устазыбыз да эди, биз жаныбызча сюзген огъурлу устазыбыз. Бу къыйын заманда ол бизге къалай керек болуп турады! Къайсын къатыбызда, биргебизге болса эди, бир-бир даучу политиклеге халкъны башы бла ойнаргъа къоймаз эди. Туугъан жерин аныча сюзген болмаз. Бек огъурсуз жыллада да аны ауазы къаланы башындан эшитилгенди, аны малкъар тарларында, къабарты ёзенледе, Кремльде, Гангны жагъаларында да эшитгендиле.

Къулий улу чынтты интернационалист болгъанды, халкъланы араларында шуёхлукъну, къарындашлыкъны ниетлерин жайгъанды. Къабарты-Малкъарда жашагъан миллетлени бирликлерин бек къаты сакълагъанды.

...Жашаууму жангы кезиуюне кириширге, башха болумгъа юйренирге манга кёпле болушхандыла. Ол санда – Совет Союзну Афганистанда посолу Ф. А. Табеев да. Биз бирге къаты байламлыкъда ишлегенбиз, ол кенгешлерибизде терк-терк болгъанды, оюмун айтмай къоймагъанды, энчи тюбешип селеширге да заман тапханды. Кеси да ким да ангыларча, ийнанырча селешгенди.

Уруш баргъан къыралгъа аны посол этип жибергенлерини сылтауу да къужур эшитилгенди. Партияны Татарстанда обкомуну биринчи секретары, СССР-ни Баш Советини Президиумуну члени болуп тургъан А. Табеев бир жол Москвагъа магъаналы жумуш бла барады. Сау кюнню кабинетден кабинетге кирип айланды да, ингирликге, арып-талып, кабинетледен биринде: «Не хыликъялыкъды бу? Къайсы кабинетге кирсенг да, не саусуз, неда къалкъый тургъан начальник олтурады. Жумушунгу

тамамлар адам жокъду», – деп ачыуланады. Аны уа Л. И. Брежневге жетдиредиле. Андан сора 24 сагъатны ичинде Табеевни Афганистаннга жиберип къоядыла.

Ол керти болгъанын бла къалгъанын ким билсин? Болсада, аны кишиге да ушамагъан халине кёре, ол хапар кертиди. МВД-ни, КГБ-ны, Къоруулау министрствосу, Тыш экономика байламлыкъланы министрствосуну эмда кенгешчилени аппаратыча совет ведомстволаны араларында чюйреликлени кетерирге, салыннган борчну толтурургъа, аланы кючлерин бирикдирирге жаланда ма аны къолундан келгенди.

Аны айта келгеним, Афганистаннга кетерими аллында Тимбора Кубатиевич Мальбахов Ф. А. Табеевге письмо жазады. Алай мен аны иесине берирге уялып къойгъанма. Анда мени юсюмден жазылгъанды. 1985 жылда ноябрьде Мальбахов къуллугъундан кетгенде, Табеев, мени чакъырып: «Анда не бола турады, Мальбаховча адам окъуна чыдаялмагъан эсе?» – деп сорады. Ол заманда мен тёзмедим да, письмону юсюнден айтдым. Ол а: «Бек тюз этгенсе. Мында ишинги мени шуёхум Тимбора Кубатиевич Мальбаховну жакълауу бла башларгъа жарарыкъ туююл эди», – деди.

Баш политика кенгешчи генерал-лейтенант Е. М. Аунапу да манга бек болушханды. Мен анга жерлешимеча къарагъанма. Ростовда, Нальчикде да тубеше тургъанбыз. Афганистаннга уа аны Шимал-Кавказ аскер округну Баш советини келечиси этип жибергендиле. Евгений Михайловични кабинетни афган аскерни штабында болгъанды. Андан кенгешчилени аппаратыны башчылары ыйыкъгъа эки кере зоналаны бла провинцияланы кенгешчилерине селешгендиле. Мен бла башха кенгешчи Вениамин Михайлович Чурпита да кезиу-кезиу бардырыучу эдик аллай селешилени. Хар жолда да мен Аунапугъа кирмей къалмагъанма. Ол заманда биз Эльбрусну къарларын, Шош Донну сууларын бла Ата журтубузда къалгъан шуёхларыбызны эсгерип тансыкълаучу эдик.

Бир жол кабинетине киргенимде, генералны къабыргъада Афганистанны уллу картагъа мудахланып къарай тургъанын кёреме. Ол бетин манга бургъанда, кёзлери мылы эдиле. Мен, абызырап: «Не болгъанды», – деп сорама. Ол а: «Билемисе, Борис, эки жашым да мында Афганистандадыла, экиси да офицерледиле. Бири Хостада, башхасы Гератда къазауат этедиле. Хостада уа сермешле баргъанлы эки ай болады. Жашдан хапар жокъду. Ол саумуду, туююлмюдю – киши айталмайды», – деди. «Къара бу къадарны кюйсюзлюгюн. Аталарын жибергенлери азды деп, жашларын да аямагъандыла», – деп, ачыу этдим. Урушну кюйсюзлюгюне энтта да бир кере туююндюм.

СССР-ни Афганистанда посольствосуну секретары болуп тургъан Чекунов Ачахматны да мен уллу хурмет бла эсгереме. Бу къарачайлы жаш дари, пушту, тюрк тиллени бек уста билгенди, Кюнчыгъыш тиллени институтун бошагъанды. Юй бийчеси Галина, къызы эм жашы бла да Кабулда тургъанды. Кеси уа тюз анда туугъанча эди. Ол жерли адетлени, тёрелени барысын да билгенди, афганлыланы араларында аны алай кёп

Совет аскер Афганистандан чыккыгъанлы 25 жыл толгъанына аталгъан кёрмючню ачылыуунда.

шүёху бар эди! Акъ «Волгасында» ол бизге, биз сунмай тургъанлай, келип къалыр эди да, эригиулю жашауубузну олсагъат жарытыр эди. Ол энди Москвада жашайды, кёп болмай Къарачай-Черкес Республиканы битеу газетлеринде Ачахматны, уллу дипломатны юсюнденча, очерк жазылгъанды. Аны окъуй туруп, бизни афган жерде тюбешиулерибиз кёз аллыма келе эдиле.

Къыралыбыз Афганистанда экономиканы, социал инфраструктура-ны къураугъа уллу къыйын салгъанды. М. С. Горбачев окъуна «Солдаты XX века против войны» деген телемарафонда Афганистанга бизни къырал къоратхан сомла миллиардла бла тергелгенлерине женгдирген эди. Бабрак Кармаль а, 1985 жылда Кабулда Лойя Джиргада сёлеше, быллай шарт келтиргенди: «СССР-ни болушлугъу бла Афганистанда 100 жангы экономика объект ишленгенди». Аны хайырындан промышленность производствону ёлчеми 1979 жылдан эсе – 41 процентге, миллет файда уа 14,3 процентге ёсгендиле. Революция властыны жылларында миллионла бла эллиле къарауашчылыкъдан къутулгъандыла. «Жерни юсюнден» декретни хайырындан 320 минг юйюрге 700 минг гектар чакълы бир жер юлешингенди.

Эсимдеди мен анда болгъан кезиуде окъуна Ревсоветни таматасыны буйругъу бла эллиледен кредитлени иги кесеги (2 миллиард афгани) кетерилгени. СССР жыл сайын ДРА-гъа 10 минг тонна будай, 1 минг тонна мамукъ урлукъ, 25 тонна балтуз чюгюндюр, 24 минг тонн минерал семиртгичле хакъсыз жиберип тургъанды. Ветеринария, сенгирчгелеге къажау кюреш, машина-трактор станция къурау, агрономия, урлукъчулукъ лабораторияла ачыу жаны бла да себеплик этилгенди.

Бизден баргъан кенгешчилени къаууму Кабулда аскер госпитальгъа да таматалыкъ этгендиле. Анда, туугъан жерлеринден узакъда, сермешледе жаралы болгъан жерлешлерибиз жатхандыла. Аланы кёплерине 18–19 жыл толгъанды, алай ала кёп затны сынагъандыла, кёргендиле, энди жаралары ачытып жатадыла. Алай, не сейир, бири да кёргюзтмейди къыйналгъанын.

Хар байрамгъа биз алагъа саугъала алып элтгенбиз. Аз болсала да, апельсинле, мандаринле, башха жемишле, конвертле, открыткала, юйге къагъыт жазаргъа къаламла алагъа кёл этдире эдиле. Кабулдагъы госпитальда мен Къарачай-Черкесден Мурат Умаровха да тюбегенме. Ол таякълагъа таянып жюрюгенди. Сол аягъы байланып эди. Къолу да кюйгенди эмда бир ненча жеринде сынган да этгенди. Ол кеси айтханнга кёре, Асадабадны тийресинде минагъа басханды. Кесине уа аскер къуллугъун тауусуп, юйюне къайтыргъа аз къалгъан эди. Ма энди беш ай болады госпитальда жатханлы. Алай кёлсюзлюк этмейди, юйюне хар затым да тапды, игиди деп жазады. Анасын, жууукъларын да къайгъы этдирирге суймейди. Манга ол алай къууанган эди! Экибизни да халибизни айтып ангылатхан къыйынды.

Бу госпитальда дагъыда Прохладныйден бир жерлешибиз Игорь Уханов да тёрт кюн бола эди жатханлы. Мында аны ол дуниядан къайтаргъандыла. Алай ол аякъсыз къалгъанды. Артда Игорь кеси айтханнга кёре, анга ингирикде къалауурлукъда сюелирге тюшгенди. Тогъуз бола, ол связчылагъа халны юсюнден билдирирге бара эди, алай алагъа жеталмагъанды. Аны не зат эсе да жерге къаплагъанча кёрюнгенди: «Онг аягъыма сюелалмагъанымы сеземе. Ачыгъаны уа жокъ. Ай, бир кесекден алай ачыды... Къарасам, тобугъумдан арысы жокъ. Мина юзюп алгъанды. Жашла чапдыла, мен а базыкъ бутуму кесим да къаты къысхан эдим. Вертолёт а бийикден, къарангыдан, тюз жер болмагъандан да къоналмай эди. Артыкъ абызырагъан да этмегенме, шуёхларым къатымда эдиле сора уа. Жаланда хар эки сагъатдан уятыгъыз деп тилегенме, бутумда жипни кёчюрюр ючюн. Эрттенликде жашла мени плащ-палаткада энишге тюшюргендиле, андан а вертолётда Кабулгъа жетдирдиле».

Госпитальгъа барып, жаралы солдатланы бла офицерлени кёрюп, аланы къадарларыны юсюнден сагъыш этсем, жюрегим бек ачийды, Афганистанда бизни жашла кёрген, сынагъан къыйынлыкъланы къатларында биз жашаубузгъа къоркъуу салып бардыргъан ишибиз бош болгъанча кёрюнгенди. Алай бизни ишибиз да, саулай алып айтханда, мындан теркирек кетерча, солдатларыбызны бла офицерлерибизни, багъалы адамларыбызны къанлары андан ары тёгюлмезча этиуге бурулупду.

* * *

Командировкалагъа барсам, школну, ёксюзле тургъан юйню, окъургъа, жазаргъа юйретген пунктланы жокъламай къоймагъанма. Уруш бар-

гъанына да къарамай, къырал мектепле ачаргъа кюрешгенди, сабийлени барысына да башланган билим берирча мадарла этгенди. Алай а ол жолда анга уллу тыйгъычлагъа туберге тюшгенди. Устазла, окъуу эм башха китапла, дефтерле, къаламла, карандашла жетишмегендиле. Халкъ ол жарыкъландырыу ишле ючюн, артыкъда къарангылыкъгъа къажау кюреш башланганы ючюн, революция властхъа ыразы болгъанды. Правительствогъа къажау сюелгенлени уа ол затла чамландыргъандыла. Кишлакны неда уездни къолгъа этгенлей, ала мектеплени не жабып къойгъандыла, неда атдырып, заты да къалмазча этгендиле.

Алай бла 1980–1985 жыллада эки минг чакълы школ гунч этилгенди, мингле бла устазла ёлтюрюлгендиле. Жаланда Ширин Тегаб уездде (Фарьяб провинция) бандитле бир жолгъа сегиз устазны ёлтюрюлгендиле. Къыйын болса да, жарыкъландырыу иш тохтамагъанды, 1986 жылда къыралда сабийлени 20 процентинден асламысы башланган билим алгъандыла.

Кертиди, абаданланы окъуй, жаза билирге окъутуугъа уллуракъ кюч салыргъа тюшгенди. Мен кесим да кёргенме Гельменд провинцияда МВД-ны полкунда 20–30-жыллыкъ кишиле, Калашников автоматларын бут араларына салып, къангагъа къарап, афган алфавитни харфларын къатларгъа кюрешгенлерин. Ары дери уа аланы бири да атларын, тукъумларын окъуна жазалмагъандыла. Къаллай къагъытхъа да онг къолларыны баш бармакълары бла мухур салган адет жюрюгенди.

Окъутуу, юйретиу, къарангылыкъны къурутуу ишни къурауда халкъны жарыкъландырыу эмда бийик билим бериу министерстволадагъы кенгешчиле уллу себеплик этгендиле. Аланы араларында керти окъуна иш кёллюле, бийик профессионалла болгъандыла. Ала афганлы коллегаларына борчларын къысха заманны ичинде толтурургъа болушхандыла, аны ючюн билимлерин, педагогика сынауларын да аямагъандыла.

Манга ДРА-ны халкъны жарыкъландырыу министерствосуну кенгешчиси Евгений Белозерцев бла терк-терк тубеширге тюшгенди. Аны устазла, школ ишни къураучула да бек суйгендиле, уллу хурмет да этгендиле. Ол окъутуу программаланы, пособияланы жарашдыргъанды, устазланы семинарларында сёлешгенди, Афганистанны кёп жеринде болуп, мектеплени ачылыуларына къатышханды. Афганлыла аны кеси адамларына санагъандыла, ол аланы адет-тёрелерин, тиллерин да билгенди.

Кертисин айтханда, кёпле Афганистанга келгенден сора, тилни билирге, бирда болмай эсе да, жашауда терк-терк тубеучю сёзлени ангыларгъа, айтыргъа итингендиле. Ол да бошдан туююлдю. Кюнчыгъыш жанында жашагъанга аны тилинде салам бериу неда жууап этиу уллу магъананы тутады. Ол сени жууукъ адамына санайды, санга тынгыларгъа, болушургъа да хазырды. Бизни хар бирибизни да тилманчыбыз бар эди, тилни билигиз деп, киши борч салмагъанды, алай жашау, болумларыбызгъа кёре, ол бек керек эди да, биз аны билирге кюрешгенбиз.

Балхан провинцияда биз ёксюзле тургъан «Ватан» атлы юйде болгъанбыз. Ол революция власт ючюн жанларын бергенлени сабийлерине

*Зумакъулланы Борис Нур Мохаммад бла «Ватан» деген ёксюзле юйюнде.
Афганистан, 1985 ж.*

деп ачылгъан эди. Анда 80 жашчыкъ бла къызчыкъ тургъандыла. Ала гитчеликден окъуна ата-ана жылыудан айырылгъан сабийледиле. Ач да, жаланнгач да болмагъанлыкъгъа, окъуй, жаза да билгенликге, кёз-лери жарымайды. Аланы Афганистанда тургъан совет аскер бёлюмледе къуллукъ этгенле дайым жокълап тургъандыла, школ керекле, аш-азыкъ да келтиргендиле, бёлюмлерине элтип, совет-афган шуёхлукъну отоуларында экспонатланы кёргюзтгендиле, Совет Союзну юсюнден хапар айтхандыла.

Аскер бёлюмледен биринде къуллукъ этген тамата сержант В. Факреевни афганлы къызчыкъ Фарида бла шуёхлукъну юсюнден Афганистанда кёпле билгендиле. Ол а былай башланнганды. Мамыр кишлакландан бирине бандитле чапханларында, совет аскерчиле афганлы подразделениягъа эллилени къорууларгъа болушхандыла. Бизни солдатла элге киргенлеринде, оюлгъан дувалланы кёргендиле, къарт къатынланы бла къагъанакъланы жилягъанларын эшитгендиле. Гвардиялы тамата сержант В. Факреев а бир бек жүрексинген къызчыкъгъа эс бурады. Аны уа атасын, анасын да ёлтюрген кёреме. Факреев, терк окъуна азыгъын чыгъарып, къызчыкъгъа ашат деп, бир аммагъа тутдурду. Артда Фариданы Кабулда «Ватан» интернат школгъа бердиле. Факреев а Афганистанда болгъаны къадар анга аталыкъ, къарындашлыкъ да этип турду.

Адамланы бла заманны юсюнден

Афганистанда, туугъан жеримден узакъда, кюн сайын ёлюм марап тургъан болумда, мен закий Гогольну шуёхлукъдан, жолдашлыкъдан

сыйлы зат жокъду деп айтханы керти болгъанына тюшоннгенме. Кёпле ол сынаугъа чыдаялмайдыла, алай а къатында бек ышаннгылыла, кертичиле къаладыла. Бир кюн СССР-ни Пакистанда энчи эмда толу эркинликли посолу Абдурахман Везиров Кабулгъа келеди. Аэропортда окъуна ол: «Мени эрттегили шуёхуму, таулу къарындашымы Зумакъулланы Борисни манга бир табыгъыз», – деп тилейди. Мен а ол заманда командировкадан къайталмай тура эдим, кюн бузулуп, вертолёт учалмай.

Шимал Осетиягъа кёп жылланы башчылыкъ этип тургъан Александр Сергеевич Дзасоховну да уллу хурмет бла сагъынырыгъым келеди. Ол Афганистанга Афро-азиялы бир ниетлиликни комитетини делегациясыны башчысы болуп келген эди. Анга, бек сыйлы къонакъгъача, бийик даражада тюбегендиле. Ол кетгинчи, мен кюн сайын аны къатында болгъанма. Бизни афганлы коллегаларыбыз Дзасохов манга жылы кёзден къарагъанын эмда бек ышаннганын, кенгешчилени ишлерине, жашауларына, турмушларына эс бургъанын кёрюп тургъандыла.

Афганистанда мен жазыучуланы къаууму бла да тюбешгенме. Аладан бири – Ким Велихов – жаш тёлү журналны редактору болуп тургъан, Кавказны билген эмда аны жүреги бла суйген адам эди. Ол кёп китап да жазгъанды, жазыучуланы Союзуну ишин къураугъа да уллу къыйын салгъанды. Афганистанга келип, кёп къан тёгюлгенин, афганлыланы, бизни жашларыбызны да кёз жашларын кёргенинде, жүреги бек къыйналгъанды, бу керексиз урушну тохтатыргъа керекди деп, ачыкъ сюелгенди. Союзгъа къайтхандан сора, афган урушну магъанасызлыгъыны, совет солдатланы бла офицерлени жигитликлерини юслеринден китап да жазгъанды, статьяла басмалагъанды, аланы эркинликлерин къоруулагъанды.

Делегациягъа кирген Ким Селиховну жүреги уа кёргенине чыдаялмагъанды. Ол, киши сунмай тургъанлай, аушуп къалгъанды, алай бизни, аны шуёхларыны, жолдашларыны эслеринден бир заманда да кетерик туююлду. Аварлы назмучу, жамауат къуллукъчу Фазу Алиева уа кесин олсагъат суйдюрген эди. Ол Афганистанга жашын жибергени азды деп, кеси да анда бир ненча кере болгъанды, къаты сермешле баргъан жерледе да бизни солдатланы жокълагъанды. Анга Кабулну аэропортунда тюбегенимде: «Не айланаса, Фазу, кёк тенгизни боюнунда, ол ариу тауларынгы къатларында нек турмайса?» – дегенме. Ол а манга: «Борис, сен мындаса да, мен а анда нек къалыргъа керекме?» – деп жууаплагъанды.

Афганистан таулу назмучуну фахмусуна жангы кюч бергенди, ол аны юсюнден алапат назмула жазгъанды.

Ма аллай тюбешиуле бизни тыш жерде тургъан кюнлерибизни бир кесек жарыкъ этгендиле, кёллендиргендиле, кюч-къарыу бергендиле.

Афганистан керти окъуна бизни кёп жаны бла сынагъанды, ол санда шуёхланы кертичиликлерин да. Сени хар затынг да иги, жолунг да ачыкъ болгъан заманда шуёхларынг, жууукъларынг да кёп болуучудула. Къуллугъун тюрленнгенлей а, бирле кери боладыла, экинчилери къала-

дыла, алай а энди ала санга, къадарынга да сансыздыла, бир жанындан къарап турадыла, энди уа къалай боллукъду деп сакълап тургъанча. Ючюнчюлери уа жанынга сюеледиле, билеклик этерге, кёллендирирге, болушургъа да хаппа-хазыр болуп. Ол къарангы, къайгъылы афган кечеледе телефон зынгырдап, жууукъларым, шуёхларым, тенглерим сёлешселе, къууанчымы чеги жокъ эди. Почта бла уа жылы, жапсарыу сёзледен толу письмола, алгъышлау открыткала къалау-къалау болуп келгенлери эсимдеди.

Мени шуёхларым, не тюрлю амалны да хайырланып, Афганистаннга посылкала жиберселе, ол къуру манга угъай, кенгешчилени битеу аппаратына да уллу байрам эди. Бир жол жерлешлерими къаууму, Москвагъа келип, кенгешчилени башчылары Ф. А. Табеевни бла В. Г. Ломоносовну табып, алагъа коробканы тутдуруп кетгендиле. Аланы болушлукъчулары аны манга жетдиргенлеринде: «Посолгъа быллай буйрукъ берилип а, биринчи кере кёребиз», – деген эдиле. «Афганлы» шуёхларын къууандырыр ючюн, дипломатланы жорукъларын бузаргъа базыннганла уа Мамхегов, Докшоков, Къабардокъ улу болгъандыла.

Нальчикде предприятияладан бирини директору Шауаланы Паго бла мен алай кёп да тюбемегенме. Ол хунерли оноучу, намыслы адам болгъанын билгенме, аны юсюнден кёп ариу сёз да эшитгенме, алай ол къуллукъчуланы кёзлерине кёрюнюрге артыкъ бек суймегенди, кишиге табынмагъанды, халал къыйыны, намысы-сыйы бла жашагъанды. Аны айта келгеним, Афганистандан къайтханымда, «Россия» къонакъ юйню эшикден кирген жеринде биринчи болуп Шауаланы Пагогъа тюбейме. Ол мени тюз да туугъан къарындашыча алай жылы, къаты къучакълагъан эди!.. Аны къууаннганы, кёз жашлары мени жүрегиме тюшюп къалгъандыла.

Паго, олсагъат М. И. Докшоковха (ол да къонакъ юйде тура эди) телефон бла сёлешди да: «Билемисе, Муса Ильясович, Зумакъул улу Афганистандан къайтханды, сау-саламат, алай а къап-къара болуп, къалын мыйыкъла да жиберип!» – дейди. Не заманда да сабыр, басымлы, оюмлу Докшоков (мени анга хурметим уллу болгъанды) башындан тюшюп келди. Ол бир сёз айтмаса да, сыфатындан кёрюнюп тура эди мени къайтханыма къууаннганы. Артда уа уллу банкет да болду: коньякла бла, шампанский бла да. «Ичгичиликге къажар указ а?», – дегенимде, ичги бла артыкъ бек кюрешмеучю Докшоков бла Шауа улу: «Къайгъырмаз, шуёхларыбыз фронтдан хар кюнден келип турмайдыла!» – деп къойгъандыла.

Алай мени туугъан жериме къайтхан къууанчымы мудах этерге кюрешгенле да болгъандыла. Ол кюнледе, Москваны клиникасына саулугъума къаратыргъа жатарны аллында, КПСС-ни АК-сына барама. Аны бёлюмлеринден биринде манга бир къалын письмону береди. Анда уа Къабарты-Малкъаргъа, республикада болгъан затлагъа, аны адамларына да къуюлмагъан кир жокъ. Бир ненча тёлюню огъурлу ишлери сёгюлгендиле, терсленгендиле, Къабарты-Малкъарда кадрланы

барысын да алышыргъа керекди, кишиге ышанырча туююлдю деген оюм сезилгенди.

Башха письмола да бар эдиле – къуллукъчу оноучулары, ол санда мени да юсюмден – къол салынган, салынмагъан да. Аланы окъугъанымда, тилчилеге жакъ басхан, келлендирген окъуна этген системагъа ачыуум чыгып, къаным къартыкъгъа сыйынмай эди. Мени юсюмден жазгъанладан бири иги танышым болгъанды, манга хар тюбегени сайын, аллымда жойкъулланып: «Сен манга алай болушханса, сау бол», – деп, къор-садагъа болуп, юйюне келгенлей а, мени аманлагъан письмола жазып. Анонимщикледен бири уа: «Зумакуул улу Афганистанга кеси тилеп баргъанды, акъ гвардиячы Абай улуну Пакистанны аскеринде къуллукъ этген туудугъу бла тюбешир ючюн», – деп окъуна жазгъанды. Ол къаллай уллу бетсизликди!

Нальчикде кепле къайтханынгы къачан «жууарыкъбыз» деп, къадалып тургъандыла. Мен да, бюгюн-тамбла эте, заманны созгъанма, керти сылтауну уа жашыргъанма. Тюзюн айтханда, Афганистандан сора 1,5–2 жылны ичинде «манга игилик излегенледен» башымы къайры алып кетерге билмей къалгъан эдим. Ала кеп учреждениялагъа жазгъандыла, «чыгъармаларын» ётюрюкле бла байыкъландырып. Кезиулю анонимкаладан биринде уа мени атамы – Къабарты-Малкъарда граждан урушха къатышхан, сталинчи ГУЛАГ-ны азабын толусунлай чекген, артда уа аты тазагъа чыгъарылгъан адамны – аяусуз аманлагъандыла. Андан сора обкомну биринчи секретары Е. А. Елисеев мени чакъырады да, атангы юсюнден ангылатыу къагъыт жаз дейди. Мени тюзюмюм тауусулуп: «Горбачев кеси келип айтса да, бир зат жазарыгъым да жокъду, андан эсе, ишимден кетип къаллыкъма», – дегенме ачыуланган халда.

Ахыр сёз

Бу къол жазмам хазыр болгъанда, Афганистанда Наджибулланы правительствосу тайдырылып, властьха кеп жылланы бизде «душманлагъа», «моджахедлеге», «къажымагъанлагъа», «халкъ властьха къажу сюелгенлеге» саналып тургъанла келгендиле. Мен уруш бошалгъанына, кеп къыйынлыкъ сынагъан афган жерге кепден бери сакъланган ырахатлыкъ, къарыусуз болса да, мамырлыкъ келгенине къууанганлыкыма, жазгъанымы тюзетирге сюймегенме. Ол тюрлениуле неге келтирликлери да алыкъа белгисизди. Революция элгендирген, къыйынлыкъла къайыртхан Афганистан, уруш жараларын сау этип, айныуну, демократия жолуна тохтармы огъесе ислам фундаментализмни къысыулугъу бла биягъы орта ёмюрлени жукъусуна батылыпмы къаллыкъды? Аны билген къыйынды.

Мен билгенликден, Афганистанда тюбешиучю эмда селешичю башчылары бир-бирлери дунияларын алышхандыла. Ала халкълары, аны ырахат жашауу ючюн къазауат этгенлерине керти келлери бла ий-

Афганистанда ёлгенлеге аталган эсгертмени ачылыуунда

наннгандыла эмда «дуст шуравилеге» (совет шуёхлагъа) иги кёзден къарагъанларын жашырмагъандыла.

...Афганистандагъы уруш этгенлени араларында Къабарты-Малкъардан 54 адам болгъанды. Ала жигитлик, батырлыкъ да этип, бек багъалы затларын бергендиле – жашауларын. Аланы атлары, бизни Ата журтубуз ючюн жан бергенлени атларыча, бир заманда да унутуллукъ туююлдюле. Бюгюнлюкде хар затны, ол санда совет аскерни, бизни аны бла байламлы болгъан битеу багъалы, сыйлы хазналарыбызны аманлагъан, жалгъан патриотлагъа халкъ тюз багъа берлигине ийнанам.

Биз анда, Гиндукушну ары жанында, афганлы къаялада антларына кертичилей къалып жан берген жерлешлерибизни унутургъа эркин туююлбюз. Ол жаны бла аскерчи интернационалистлени республикалы арасы уллу иш бардыргъанына мен бек ыразыма. Аны хайырындан бизни Афганистанда жоюлгъан жерлешлерибизни атлары Нальчикни паркында Махтаулукъну эсгертмесинде алтын харфла бла жазылыпдыла. Республиканы шахарларында бла эллеринде орамла жигитлени атларын жюрютедиле. Ёлген аскерчилени юйюрлерине ырысхы болушлукъ этиледи, алагъа юйле ишленедиле.

Нальчикде афганлы аскерчилеге эсгертме ишлеуню проектин сюзюуге мен кесим да къатышханма. Афганистанны ветеранларыны ассоциациясыны «Инсанланы бир къауумуна льготала бериуню юсюнден» СССР-ни Министрлерини Советини бегимин хазырлау жаны бла комиссиягъа да киргенме. Мени себеплигим бла «Антларына кертичиле»

деген китап хазырланнганды. Ол 1989 жылда басмаланнганды. Анга ал сёзню да мен жазгъанма.

Мени бир полкчу шуёхларым

Афган уруш бошалгъанлы иги кесек заман озгъанды, алай ол жыллада бирге тургъан, бирге ишлеген, бирге къуллукъ этген, бирге къоркъуулу жолладан ётген шуёхларым, ишчи нёгерлерим, бир полкчуларым мени эсимден кетмейдиле, ала жюрегимде къалгъандыла. Ата журтубузну эмда афган халкъны алларында къыйыны бек уллу болгъан Виктор Петрович Поляничкону, батыр оруслу тиширыуланы – Галкина Галина Николаевнаны бла Курлова Валентина Ивановнаны – юслеринден мен алгъын да жазгъанма. Энди уа башхаланы атларын да хурмет бла сакъыныргъа сюеме.

Кенгешчилени къауумуну башчысыны экинчиси Коняев Николай Тимофеевични хар заманда да жюрек жылыулукъ бла эсгереме. Ол бизге атача, къарындашча къайгъыргъанды. Командировкагъа кетсек, тынгысыз болуп сакълагъанды. Менсинмеген, ачыкъ, огъурлу, адежли адам болгъанды. Жашау сейирди: 1990 жылда бардырылгъан къурау пленумда КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретарына мени айырыргъа керек эдиле. Ма анга КПСС-ни АК-сыны атындан Н. Т. Коняев келген эди. Экибиз да жарыкъ тюбешдик, Афганистанда болгъан заманыбызны, жолдашларыбызны, ишчи нёгерлерибизни да эсгердик.

Украинадан Владимир Половец да алапат жаш эди, манга шуёх да, къарындаш да болгъанды. Биз аны бла бир блокда тургъанбыз. Ол низамны, тизгинни, тазалыкъны суйген, кимге да эс тапдырыргъа кюрешген адам эди. Кеси уа Украинадача аллай татыулу борщ хазырлай эди! Аны юйюнден посылка келсе уа, кенгешчиле барысы да жыйылып, къысха заманны ичинде аны жокъ этип къойгъандыла.

Ишни къурау жаны бла кенгешчи Аркадий Филиппович Солодовников бла да тюз къарындашлача тургъанбыз. Ол Афганистанга КПСС-ни АК-сында жууаплы къуллукъда ишлей тургъанлай тюшгенди, тыш къыраллада, артыкъда Вьетнамда, дипломат болуп, уллу сынау да жыйышдыргъанды. Келе келгенлей, афган халкъланы бла тайпаланы адет-тёрелерин терен билирге кюрешгенди, бир кесекден а афганлыланы араларында кеси адамыча болуп къалгъанды. Биз да аны бек жаратхан эдик. Ол тюз ниетли, жарыкъ, халал жюрекли адам эди. Аны биргесине турургъа, селеширге да бек хычыуун болгъанды.

Владимир Александрович Кострюковха да кенгешчиле терк юйренген эдиле. Ол методика арагъа башчылыкъ этгенди. Провинциялада болгъанлагъа бек болушханды. Экибиз да олсагъат шуёх болгъан эдик, байламлыгъыбызны энтта да юзмегенбиз, онг чыкыгъанлай, тюбешмей къалмайбыз.

Белоруссиядан Иосиф Адамович Наумчикни да намысы бек жюрюгенди. Ол чынтты профессионал болгъанды, бир ишни къолгъа алса,

аны эбине жетдиргинчи тынчаймагъанды. Не тюрлю болумда да мөхеллик, келсюзлюк этмегенди, жашауну суйгенди. Ол ышанлары уа бизге бек болушхандыла.

Мен Афганистанда болгъан эки жылны ичинде тилманч Зиямеддин Садреддинов дайымда мени къатымда болгъанды. Ол Афганистанда болумну бек иги билгенди, дари тилде уста селешгенди. Афганлыланы араларында аны шуёхлары, танышлары да кеп эдиле. Нек дегенде ол анда революциягъа, афган урушха дери да ишлегенди. Кеси таджикли болуп тургъанлай, Узбекистанда жашагъанды. Ол антлы шуёх, ахшы тенг, уста тилманч да болгъанды, аны бла бирге уа къоркъуусузлукъну да жалчытханды.

Вячеслав Ахмедович Мальбаховну батырлыгъыны юсюнден а таурухла жюригендиле. Ол Афганистанда тау тасхачы батальонну командири эди. Урушну ачылыгъын толусунлай сынагъанды, кеп кере жаралы болгъанды, аскерчи шуёхларыны ёлгенлерин да кёргенди. «... Афганда болгъан 2 жылны, 2 айны бла 9 кюнню ичинде юч кере жаралы болгъанма, эки кере уа ауур контузия болама, ызы бла уа Къызыл Жулдузну орденин алама. Кетерими аллында уа юйден келген битеу письмоланы кюйдюрюп къойгъанма, кёллерин кесим жапхан жашланы бетлерин унутур умутда... Алай ала энтта да кез аллымададыла», – дейди ол.

Аскерде къуллукъ этген жыллары къыйын да, къоркъуулу да болгъанлыкъгъа, запасагъы полковник Слава Мальбахов бюгюнлюкде да: «Совет аскерни офицери болгъаныма ёхтемленеме», – дейди. Ол а бизни махтаулу аскерибизге, аны бла байламлы болгъанланы да аманлар ючюн къалмагъан либерал-демократлагъа бек тюз жууапды.

Бюгюнлюкде Къабарты-Малкъарда афганлы ветеранланы араларында, битеу жамауатны ичинде да Алим Анзорович Махотловну аты махтау бла айтылады. Ол 345-чи энчи хауа-десант полкуну айтхылыкъ 9-чу ротасыны командири болуп тургъанды. Къызыл Байракъны, Къызыл Жулдузну орденлерине, Кишилиги ючюн орденнге, «За боевые заслуги», «За отвагу», «Воин-интернационалист» майдаллагъа тийишли болгъанды.

Урушдан къайтхандан сора, Алим Къабарты-Малкъарда ич ишлени органларына киргенди эмда кеп жылланы аманлыкъчылыкъгъа къажай кюрешни ал сатырларында баргъанды. Мында да Махотловну даражасы уллулай къалгъанды

Республикада Афганлы ветеранланы союзуна къазауатланы ветераны Хачим Алисагович Шогенов уллу себеплик этгенин белгилемей жарамаз. Ол ич ишлени министри болгъаны къадар, «афганнга» чакъырылгъан эмда анда уруш отун сынагъан солдатланы бла офицерлени къаты къоруулагъанды, алагъа къолундан келгенича болушханды. Хачим аскер училищени таматасы болгъанында, Гиндикуш артына барлыкъланы кеси хазырлагъанды, уруш болумлада ала кеслерин къалай жюрютюрюклерин да сынагъанды.

*Афганистанда жоюлган аскерчилени эсгертмесине гюлле салыу.
Нальчик, 2014 ж.*

Афган биригиуге сёз бла, ырысхы бла да болушур ючюн кьалмагъанды, ёлген аскерчилени юйюрлерине да фатарла алыргъа себеплик этгенди. Нальчикде Афганистанда жоюлган жерлешлирибизге эсгертме ишлене тургъан заманда, Хачим Шогенов бардыргъан жыйылыуда мен да болгъанма. Ол МВД-ни бёлюмлерини башчыларына цементни, ташны, плитканы да ким кьаллай бир келтирлигине шарт буйрукъла бергенди. Энди афганлы аскерчилени эсгертмеси жерлешлирибизни кишиликлерини бла батырлыкъларыны, антларына кертичиликни белгисича сюеледи.

Бюгюнлюкде Афганистанда кьуллукъ этгенлени юслеринден оюмла тюрлене баргъанларын, алагъа баш уруу кючленнгенин белгилерге тийишлиди. Школлада, башха окъуу учреждениялада да Афганистанда жигитча сермешген окъуучуларына эсгериу кьангала салынадыла, ветеранла бла тюбешиуле боладыла. Ол жаны бла Тырныауузну алапат педагог, белгили жамауат кьуллукъчу Хутуйланы Шарафийни кызы Люба башчылыкъ этген 3-чю номерли школуну ишчилери бек уллу иш бардырадыла. Анда афганлылагъа кьалай уллу намыс-сый берилгенине кесим да шагъат болгъанма. 2017 жылда 10 февральда бу школну бошагъан Хаджиланы Юрагъа эсгериу кьанга ачхандыла. 9 майда республикада биринчи кере ёлюмсюз афган полк кьуралгъанды эмда ол Тырныауузну орамлары бла ётгенди. Школну кесинде уа Афганистанда кьуллукъ этген жерлешлерини суратларындан стенд кьурагъандыла. Аллай ахшы сынауну битеу школла, башха учрежденияла да хайырлансала, бек иги боллукъ эди.

Басмагъа ТЕКУЛАНЫ Хауа хазырлагъанды

НАРТ ЖЫРЛА

НАРТЛАНЫ БАШ ТЕЙРИГЕ ТАБЫННГАН АЛГЪЫШ ЖЫРЛАРЫ

Хей, Баш Тейри, сени ёмюр кълунгма,
Тейрилеринг жаратхан бир улунгма!

Суу Тейриси суудан салды къланымы,
Кёк Тейриси кёкден берди жанымы.

Жер Тейриси ашлары бла тойдурду,
Апсаты да малла берип сойдурду.

Нартла бары жаратылдыкъл къланынгдан,
Нартха ётдю хар бир жигинг санынгдан,

Баш урама, тал чыбыкъллай, ийилип:
«Баш Тейрим!» – деп айтыучума, суйюнюп.

УМАЙ-БИЙЧЕ

Нарт улулары – Тейри къуллары,
Нарт улулары – жигит балалары,

Нарт улулары – бөрюд аналары,
Таза суймеклик – къадамалары!

Бек суйгенлери Умай-бийчеди,
Суймеклик андан тиннге кечеди!

Умай-бийче уа – Тейрини къызы,
Кёлюнде чагъад ёмюрню жазы!

Умай-бийчеди сейир-тамаша!
Тейри халиси анга жанаша!

Аны санлары – марал сыфатлы,
Айтхан сёзлери – балдан да татлы!

Аны жюрюшю – жулдуз учханлай,
Аны мюйюзю – ай жабышханлай,

Аны кёзлери – танг жулдузунлай,
Анга сукълана, кюндюз – кюн, кече – ай!

Юч аякълыса, тамаша Умай,
Акъ марал Умай, кёп жаша, Умай!

НАРТЛАНЫ АЛГЪЫШЛАРЫНДАН

Тюйюш-тюйюш тюйюшде,
Нарт шекелинг – мюйюшде.

Санга келген абынсын,
Желмауузгъа табынсын,

Нарт къылычдан къабылсын,
Жау эшиги жабылсын!

Жаны ташда сырлансын!
Тутуй къушунг жырласын!

Арбазында той барсын,
Нартлыкъ сабий ойнасын!

ЭЛИЯ

Кёкге къарап, нарт батырла жыр жырлайбыз, Элия!
Бери къарап, бир тынгыла, санга айтабыз, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Нарт элинде халкъ жыйылгъанд, къатханбыз сир, Элия!
Халкъ термилед баш уругъа, кёрюнчю бир, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Хурс-Халында сенсиз къууанч эталмайбыз, Элия!
Сенсиз чыртда доммай уугъа жеталмайбыз, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Сенсиз кече жолубузну ким жарытыр, Элия?
Къара кече сенсиз жолгъа ким атланыр, Элия?
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Сенсиз кече къурч жаясын ким бюгелир, Элия?
Сенсиз кече садагъын а ким тийдирир, Элия?
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Сенсиз киши сыраны да тарталмайды, Элия!
Сени кёрмей, тангыбыз да аталмайды, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Къартларыбыз жан берелле, санга къарап, Элия!
Тилек тилей, ёледиле, санга къарап, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Тейриле бла кёк башында жашайса сен, Элия!
Нартла бла да доммай шишлик ашайса сен, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Нартла бары баш урабыз санга къарап, Элия!
Къууанабыз жарытханынг кемсиз жарап, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Нарт элинде уруш барад, жау сынмайды, Элия!
От жан атха, жара тышюп, бойсунмайды, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Нартла садакъ атадыла, чырт тохтамай, Элия!
Садакъ окъла къуюлалла, буз ургъанлай, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Ала таууш этедиле, къуш къанатлай, Элия,
Бир-бирлери жау кубеге чанчылалла, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Гебохлары къаяланы тешедиле, Элия!
Сырпынлары жауну башын кеседиле, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Кёк кюкюреп, тейри эшик ачылырмы, Элия?
Жау аскери, къуш тыгюнлей чачылырмы, Элия?
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Санга къарап, кюч-къарыу да бек тилейбиз, Элия!
Бюгюн сени къалгъанладан бек сюебиз, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Нарт элине от салыргъа умут барды, Элия!
Нарт элини халкъы къалмай къуугъундады, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Адил суудан жау келеди, кёпдю саны, Элия!
Сен болушмай, тыярбызмы биз а аны, Элия?
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Къалгъан нартла къала ишлей, хуна къалай, Элия,
Нарт къалала сюелелле, Дых тауунлай, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Нартла бюгюн сермешиуге кирликдиде, Элия.
Юй бийчеле кёпню салда кёрлюкдюле, Элия!
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Нарт батырла бу урушдан къайтырламы, Элия?
Хорлап къайтып, къууанч хапар айтырламы, Элия?
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

Къара къаргъа жол нёгерлик этерикмид, Элия?
Ачы хапар алып, санга жетерикмид, Элия?
Элия, Элия, Элия!
Элия, Элия, Элия!

СОСУРКЪАНЫ ЖЫРЫ

Нарт батырла Гезам таудан атландыла,
Нарт батырла отсуз къалып апчыдыла.

Сосуркъа уа Къараторгъа мингенди,
– Ким биледи, от табсам... – деп кетгенди.

Бара барып, тар чегетге жетгенди,
Бирси къолда от жарыкъны кёргенди.

Нарт батыры алай таба келгенди,
Жукълап тургъан эмегенни кёргенди.

Акъырынчыкъ барып, отну сермеди,
Тири атлай, аты таба тебиреди.

Жилтин тюшдю эмегенни кёзюне,
Жау тийишлы болсун аны сёзюне:

– Къалай келдинг жукълап тургъан жериме?!
Базып, къалай кирдинг мени элиме?!

Антым барды: асыланы къоймазгъа,
Нарт-гуртланы этлеринден тоймазгъа,

Тойгъунчугъа къанларындан ичерге,
Сабийлерин къулла этип, жегерге!

Ёрюзмек а нарт Дебетге жашмыды?
Бюгюнлюкде нарт элlege башмыды?

– Ёрюзмек а нарт эллени башыды,
Нарт эллени таянырыкъ ташыды!

– Нарт эллени биз артларын этерек,
Бу жашауда баш муратха жетерек!

Тейрилелле онгубузну алгъанла,
Нарт элlege къарыу-кючню салгъанла!

Кёк Тейриди жаубузгъа жарагъан,
Нарт элlege ариу кёзден къарагъан!

Жютюмюдю Сосуркъаны сырпыны?
– Жау жуммакныча кеседи ташланы!

– Жютюмюдю гебоху уа, айт, аны?
– Бишлакъныча тешип ётед къаяны!

– Садагъы уа къалайлагъа жетеди?
– Кючюн салса, жулдузладан ётеди!

Андан къайтып келип, жерге тюшеди,
Келип тийсе, къалаланы тешеди.

СОСУРКЪАГЪА МАХТАУ ЖЫР

Сосуркъады нарт батыры,
Орира, орира, орира!
Сосуркъады нарт ийнагъы!
Орира, орира, орира!

Алтынсап сюнгюсю аны,
Орира, орира, орира!
Садакъ тешмез къурч къалкъаны,
Орира, орира, орира!

Алтын бёркю жылтырайды,
Орира, орира, орира!
Къарасанг, кёзюнг къамайды,
Орира, орира, орира!

Жыйылыгъыз, нартла, бери!
Орира, орира, орира!
Чырмаудан болурча кери,
Орира, орира, орира!

Сосуркъаны алгъышлайыкъ!
Орира, орира, орира!
Жауларын а къаргъышлайыкъ!
Орира, орира, орира!

Тойну чегин кенг керейик,
Орира, орира, орира!
Сосуркъагъа сый берейик!
Орира, орира, орира!

Сосуркъа от келтиргенди,
Орира, орира, орира!
Халкына саугъа этгенди
Орира, орира, орира!

СИБИЛЧИНИ ЖЫРЫ

Борсукъ этле бла кесек жубанып,
Нартла чыкъдыла, бютюн къууанып,
Таудан, тюзден да уруп ётдиле,
Тууар сюрюуге ала жетдиле.
Сюрюуню кютген жокъду сюрюучю,
Билмейле нартла кимди кютюучю?
Ингирге дери малла отлайла,
Сора, дорбуннга кетип башлайла.
Сибилчи аяп халал тенглерин:
«Барып билейим жетер жерлерин,
Жашай эселе анда адамла,
Бизни да къонакъ этип алырла», –
Деп, дорбун таба кетди Сибилчи.
Ол нарт жыйындан болуп келечи.
«Къайсы боллукъса, бу бизге келген?» –
Деп, дорбунундан чыкъды эмеген.
Мангылайында – бир жангыз кёзю,
Кукадан толад хар айтхан сёзю,
Сёлешмегенча чыртда бошуна,
Къонакъны жыйды дорбун къошуна.
Къонакъ къачалмаз кибик эшикге,
Бир къая ташны сюейд тешикге.
Мычымай къызыу шынкъарт жакъгъанды,
Бир темир шишни отха тыкъгъанды.
Шиш уч жютюдю тамам биз кибик...
«Тейри бергенди манга нарт шишлик!» -
Деди эмеген, аз кюлюмсюреп...
Отха отунла салыргъа излеп,

Бирси жанына ол бурулгъанды.
Сибилчи отдан шишни алгъанды...
Эмеген бери терк айланганлай,
Сибилчи чыртда кючюн аямай,
Аны кёзюне тыкыгъанды шишни.
Ким кёрген эди ма аллай ишни?!
Эмеген хахай-тухай этгенди,
Аякъ тюбюнде жер тебиренеди.
Малла ёкюре,.. къалтырайд дорбун,
Сокъур эмеген табалмайд орунун!
Къычырып, сыйсыз сёзле селешед,
Нарт Сибилчини излеп кюрешед,
Кюрешгенликге, чыртда туталмайд,
Ол жаны саудан, лыкъ деп, жуталмайд.
Ма ол кюрешде танг да атханды,
Эмеген тамам арып жатханды.
Ач тууарла уа ынгырдайдыла,
Дорбун ачылса деп къарайдыла.
Эмеген къармай, излей кетгенди,
Дорбун эшикге кючден жетгенди,
Ташны тепдирип, ачып кыйырын,
Тинтип, жиберед битеу малларын.
Сибилчи чыкымай, кесин сакълатды,
Эмеген ташны ызына тартды.
«Бугъунчакъ» ойнай, сау кюн да кетди,
Ма ол болумда ингир да жетди.
Эмеген отха отунла салды,
Сибилчи шишни къолуна алды,
Отха салды да, шиш кызыл болду...
Дорбунну аллы тууардан толду.
Сокъур эмеген «эшикни» ачад,
Ызындан жетип, Сибилчи чанчад,
Къып-кызыл шишни ачыулу жаннга,
Ол да, хахайлай, бурулду анга.
Сокъур кёзюне энтта бир тыкыды!
Кеси дорбундан къачды да чыкыды.
Негерлерине келди Сибилчи.
«Болалмадым мен, къолай келечи...» -
Деп, болумуча хапарын айтды,
Нарт жыйын андан ызына къайтды.
Кюн кыызгъаны – тютюнсюз хамам!
Нартла ач, суусап болдула тамам,
Талай кычырым жолну ётдюле,
Бир кече къалгъан жерге жетдиле.
Сууугъан кюлно чучхуйла ала,

Ашхында бишген этлени ала,
Тамам балсытып, азыкъ къапдыла,
Жел элтмез кибики болуп жатдыла.
Танг да атхынчы, жолгъа чыкъдыла,
Жолла хар атны терин сыкъдыла.
Бу жортууулда жол болду къыйын.
Бир бёлек кюнню алгъа нарт жыйын
Айыуну этин къакъ этип кетген
Жерге жетдиле, сора, сау-эсен.
Этни кёбюсюн къуш, къаргъа, къузгъун
Ашагъанелле, къалгъан бурхусун,
Кесекле этип, этдиле шишлик.
Чабырлары да ашалып, тешик
Болгъан эдиле да хар бирини...
Жибитип къатхан айыу терини,
Тюклю чабырла этдиле андан.
Бир кюнню солуп, тоюп жукъудан,
Танг да атаргъа, нартла кетдиле,
Нарт эллерине арып жетдиле.

БОЛАТ-ХАМЫЧНЫ ЖЫРЫ

Уой, Болат-Хамыч къарачач, уой-уорайдара,
Инбашлары – жети къулач, уой-уорайдара.

Болмагъанда да къарыны ач, уой-уорайдара,
Бели болад эки къулач, уой-уорайдара.

Ол – ариуланы иеси, уой-уорайдара,
Барды эки юй бийчеси, уой-уорайдара.

Бир бирлерин юйретелле, уой-уорайдара,
Алай жамычыла этелле: Уой-уорайдара,

Бир чёргеми бир пуд тартхан, уой-уорайдара,
Хар тюгю бир бирин тутхан, уой-уорайдара.

Жауун сууну ётдюрмеген, уой-уорайдара.
Санга сууукъ жетдирмеген, уой-уорайдара.

Ала тыбыл басадыла, уой-уорайдара.
Ала «Ийнай» айтадыла, уой-уорайдара.

Хамыч алай таяннганды, уой-уорайдара.
Жукълагъаннга ушагъанды, уой-уорайдара.

Бийчеле уа аз сагъыракъ, уой-уорайдара.
Шыбырдап этелле ушакъ, уой-уорайдара:

– Бу болуму жетип бизни, уой-уорайдара.
Къоялса уа экибизни, уой-уорайдара,

Ауар ханнга барыр эди, уой-уорайдара.
Ханны къызын алыр эди, уой-уорайдара.

Жюз атлы нёгери болуп, уой-уорайдара.
Жюз арба бернеден толуп, уой-уорайдара.

Алай келтиралса къатын, уой-уорайдара.
Нартда айтдырлыгъед атын... уой-уорайдара

– Аллай болум къайда анда?! Уой-уорайдара,
Кючю къалмад санларында! Уой-уорайдара.

Хамыч терк секирип туруп, уой-уорайдара.
Мен?! – деп, кёкюрегин уруп: Уой-уорайдара.

– Хамыч тюйюлме, мен бармасам, уой-уорайдара.
Ол ханны къызын алмасам! Уой-уорайдара.

Деп, атына минип кетди, уой-уорайдара.
Ауар журтда ханнга жетди. Уой-уорайдара.

Анда илишан аталла. Уой-уорайдара.
Атханла алай айталла: Уой-уорайдара.

...Келмейин сокъур къалгъанды,.. уой-уорайдара.
Хан къызын ёчге салгъанды, уой-уорайдара.

Кюзгю башында ийнени, уой-уорайдара.
Ургъаннга «уллу-бийчени», уой-уорайдара.

Берликди ауарны ханы! Уой-уорайдара.
Киши уралмайды аны. Уой-уорайдара.

Болат-Хамыч да атханды, уой-уорайдара,
Атып, ийнени къыркъгъанды, уой-уорайдара.

Жюз атлы нёгери болуп, уой-уорайдара,
Жюз арба бернеден толуп, уой-уорайдара.

Ауар журтундан кетдиле, уой-уорайдара.
Хамыч-къабакъгъа жетдиле, уой-уорайдара.

Хамыч келеди ортада, уой-уорайдара.
Жангы келинге кез ата. Уой-уорайдара.

Къалагъа жете алчыла, уой-уорайдара.
Орайда тартдыла ала. Уой-уорайдара.

Хамычны юй бийчелери, уой-уорайдара.
Къалтырай тюп эринлери, уой-уорайдара.

Орамгъа мыллык атдыла, уой-уорайдара.
Алда келгеннге айтдыла: уой-уорайдара.

– Ой, ангысызны баласы, уой-уорайдара.
Бу тюйюлд Хамычны къаласы! Уой-уорайдара.

Тийребизни бош этигиз! Уой-уорайдара.
Арта бурулуп кетигиз! Уой-уорайдара.

– Болат-Хамыч да жетгенди, уой-уорайдара.
Алагъа хыны этгенди. Уой-уорайдара.

Хамычден бек къоркъуп ала, уой-уорайдара,
Бек амалсыз ышарыла: Уой-уорайдара,

– Бу къыстай эд! – деп, биринчи, уой-уорайдара.
– Сен, кет дединг, – деп, экинчи, уой-уорайдара.

Хамычны юй бийчелери, уой-уорайдара.
Даулаша, барад терлери... уой-уорайдара.

Бири алгъанды кюрекни, уой-уорайдара.
Бири алгъанды сенекни, уой-уорайдара.

Къатын урушну ачдыла, уой-уорайдара,
Бир бири башын чачдыла. Уой-уорайдара.

ДОММАЙ УУДА

Усхуртук элден чыгып барабыз,
Ойра-рирара, ой!
Нарт Ёрюзмекни алгъа салгъанбыз,
Ойра-рирара, ой!

Анда ёхтемлик барыбыздады,
Ойра-рирара, ой!
Аны жүреги къаныбыздады.
Ойра-рирара, ой!

Къарлы таулагъа биз жетерикбиз,
Ойра-рирара, ой!
Доммайла къырып, биз келтирликбиз.
Ойра-рирара, ой!

Элия болсун бизге кюч берлик!
Ойра-рирара, ой!
Къара къаргъады бизге жол берлик!
Ойра-рирара, ой!

Нарт атла жерни титиретелле,
Ойра-рирара, ой!
Жулдузлу кёкге учуп кетелле,
Ойра-рирара, ой!

Элия къанаты башыбыздады,
Ойра-рирара, ой!
Нарт жолубузну ол жарытады.
Ойра-рирара, ой!

Нарт къалалары ёхтем туралла,
Ойра-рирара, ой!
Нарт элчилени жаудан сакълайла.
Ойра-рирара, ой!

Нарт садакълары кюбе тешелле,
Ойра-рирара, ой!
Нарт сырпынлары ташны кеселле.
Ойра-рирара, ой!

Доммай ууунда атынг тоймайды,
Ойра-рирара, ой!
Доммай ууунда солуу болмайды.
Ойра-рирара, ой!

Къолан туякъгъа жер чыдамайды,
Ойра-рирара, ой!
Къолан туягъы жерге батмайды.
Ойра-рирара, ой!

Чууана сыртда садакъ атарбыз,
Ойра-рирара, ой!
Адил боюнунда сыра тартырбыз,
Ойра-рирара, ой!

ЖОРТУУУЛДАН КЪАЙТЫУ

Нарт элине биз узакъдан къарайбыз,
Жуукълашхан жау бар эсе, марайбыз.

Журтубузгъа кенгден къучакъ керебиз,
Жолукъгъаннга биз кюн ахшы беребиз.

Иннетибиз – хар инсаннга чыммакъ-акъ!
Жюрюшюбюз – мамукъ кибик, жумушакъ.

Селешсек а, элгендирмей, кетебиз,
Кёп турмайын элибизге жетебиз!

Хей, аланла, жортууулдан келебиз,
Ахлулагъа тансыкъ болуп ёлебиз!

Керек болса, эрлен кибик жортабыз,
Учунабыз, жырлап жол къоратыбыз.

Жолубуздан гауел, жел да тыялмаз,
Сермеш болса, санларыбыз къыйналмаз.

Тобулгъундад бизни къамичи сабыбыз,
Жугъутур тикгичден – садакъ бауубуз.

Чабырларыбыз – сарыуек териден,
Ат жер къашларыбыз – элме терекден.

Биз нартлабыз, Сары-Аркъадан аугъанла,
Кийиклени къойланыча сойгъанла.

Нёгерликни жүрекедe жүрютебиз,
Къарыусузгъа биз къарындашлыкъ этебиз.

Жоргъалаша, кёклеге жол салабыз,
Тёрт кюнлюкню жангыз кюннге барабыз.

Тартып, атдан жыгъылтмайбыз иесин,
Кюйдюребиз жауну атын, тюесин.

Кеч болса уа, биз ыранлагъа киребиз,
Гёзет эте, келлик жауну кёребиз.

Тамам болмай, элибизге къайтмайбыз,
Таматасыз элге хапар айтмайбыз.

НАРТ КЮЙ

Эртте, эртте, эртте, эртте заманда,
Тау сыртлада, Минги тауну къатында,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Нартла-гуртла жашай элле алайда,
Къыйынларын ашай элле алайда,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Бир тоюмсуз ёлет ауузун ачханед,
Бир нарт бёлек Минги таудан къачханед,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Ол жут ёлет бек кёплени къыргъанед,
Къалгъан бёлек а Алф таугъа баргъанед,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Дарман излеп, этгенелле дыгалас,
Ауругъаннга таудан себеп болду аз,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Къылычларын къайракълагъа билейле,
Кюн Тейриден: «Болушсанг...», – деп тилейле.
Ой, ой, ой, ой, орира!

Кюн Тейриси болушмады алагъа,
Ёлет уллу къоранч салат нартлагъа,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Алайладан нартла чыгъып кетдиле,
Бара барып, бир дорбуннга жетдиле,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Ол дорбундан чыгъа элле жилтинле,
Кёкню, жерни кече этген тютюнле,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Тиледиле, От Тейриге, жалынып,..
Жилядыла Кёк Тейриге, жалбарып,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Ёлет жутуп, тас болдула ол нартла,
Минилмейин къалгъанелле нарт атла,
Ой, ой, ой, ой, орира!

Ёлет жутхан, нартла ёлюп кетдиле,
Таурухлары биз тёлуге жетдиле,
Ой, ой, ой, ой, орира!

ЖУЛАБЛАНЫ Юзейир

УСТАЗЛАНЫ УСТАЗЫ

1995 жылда адам саны 10 миллиондан атлагъан къарындаш къазакъ миллетни жазма адабиятыны мурдорун салгъан, жаланда къазакълыланы угъай, битеу тюрк тилли миллетлени ёхтемликлери – дуния адабиятыны хазнасына юлюшюн чомарт къошхан, закий назмучу – Абай (Ибрахим) Къунанбай улу туугъанлы 150-жыллыкъ байрам болгъанды. Бу къууанч ЮНЕСКО-ну оноуу бла болгъан ишди. Абай Къунанбай улу Семей (Семипалатинск) уездде Жийдебай деген ауулда туугъанды. 59-жыллыгъында туугъан ауулунда жерге тюшгенди. Абайны атасы Къунанбай хажи область оноучусу болгъанды.

«Болур сабий – бешикден» дегенлей, атасы жашчыкъны эслилигин сезип, алгъа муслийман медиресеге, андан сора орус мектепге окъургъа бередди.

Абай назму тизерге 10-жыллыгъында итинип тебирегенди. Биринчи назмусун а 14-жыллыгъында жазгъанды. Болсада, 1882 жылда 37-жыллыгъында жазгъан «Къанлы чилледе бюркютчю чыгъады уугъа» деген назмусундан сора жазгъанларындан зат сакъланмагъанды. Кеси сау заманында Омбыда (Омскда) чыгъыучу «Аулакъ уала-яты» деген газет «Жаз» деген жангыз бир назмусун басмалагъанды. Аны да ол кеси аты бла угъай, акъын шакирти (сохтасы) Кёкбайны аты бла чыгъаргъан эди.

Абайны чыгъармаларыны кёбюсю кеси саулукъда къол жазма халда жыйылып, халкъ аланы алай окъугъанды. Абайны чыгъармачылыкъ ишини халкъ арасында танылыуу ол жаны бла бизни акъылман Кязимге ушайды. Биринчи кере Абайны назму жыйымдыгъы 1909 жылда басмаланган эди. Жазыучуну энчи китаплары чыгъа-чыгъа тургъандыла. Болсада, Абайны чыгъармаларыны толу жыйымдыгъы 1921 жылдан башлап чыкыгъанды.

Абайны чыгъармалары башха тиллеге 1911 жылдан башлап кёчюрюлюп тебирейдиле. 1940 жылда Москвада орус тилге кёчюрюлюп, энчи китабы чыгъады.

Абай назмула жазыу бла чекленип къалмагъанды. Аны чыгъармаларында белгили жерни къара сёзле аладыла. Абайны къара сёз бла жазылгъан затлары иги да асламдыла. Жазма адабият тилни мурдорун салгъаннга, айнытханнга да Абай саналады. Миллет ёхтемлигибиз деп да къазакълыла аны ючюн айтадыла. Акъыл сёзлеринде – адамлыкъ, тюзлюк, адеплилик, билимге талпындырыу – Абайны баш муратыча кёрюнеди.

Абай чыгыш халкъланы адабиятларын, тиллерин иги билгенди, ол тилледе кѣп китап окъугъанды.

Орус жазыучуланы иги билгенди. Крыловну, Пушкинни, Лермонтовну чыгъармаларын ол заманда окъуна ана тилине кѣчюрюп, халкълан ала бла шагъырей этгенди, аладан кѣп затха юйренгенди. 1858 жылда жазгъан бир назмусунда былай дегенди.

*Физули, Шамси, Сайхали,
Науаи, Сагъди, Фердауси,
Хожжа, Хафиз – бу барысы,
Онг, къарыу андад барысы.*

Бу тизгинле аны уллу жазыучу болгъанына шагъатлыкъ этиу бла бирге, Абайны жазыу ишге кѣллендирген кимле болгъанларын ачыкълайдыла.

Къарындаш къазакъ халкълны адабиятын дунягъа белгили этген айтхылыкъ акълнны, жазыучуну Абай (Ибрахим) Къунанбай улуну юсюнден белгили академик жазыучу Мухтар Омархан улуну «Абай жолу» деген эпопеясыны магъанасын тюрк тилли миллетле ъмюрлеге дери унутурукъ тѳююлдѳле. Абайча уллу устазны, уллу фахмуну, тюрк адабиятня закийини чыгъармачылыкъ ишине багъа биче, сѣлеширге базынган кълйынды. Биз жалан аны ким болгъаныны юсюнден бир-ѳки шарт келтирдик.

Абай жашагъан кезиу къазакъ аулагълнда, къазакъ тюзлеринде саясат кълурагълан кѳчлени араларында идеологиялыкъ кѳчлени бир бирлери бла тартыша, табан тиреген кезиу ѳди. Бюгюнлюкде да ол затла бардыла. Болуучусуча, аллай затла уа кълйсы жазыучуну да чыгъармачылыкъ ишинде ыз кълймай амал болмайды.

Бюгюнлюкде баш эркинликге жетип, кеси аллына кълйрал болуп, акъллман Кязим хажини асыраргъа, кълбырыны аманатлыгълын алгълан, кѣп миллионлу кълрындаш къазакъ халкълна ѳнтта да Абайла тууа турсунла дейбиз биз!

АЗИМНИ ХАПАРЫ

(«Минг бла бир кече» деген жомакълдан)

*«Минг бла бир кечени» окъугъланымда,
Айтырым келип кълалды бир сѳз анда.
Бар ѳди ѳки асыл жаш Багдадда,
ѳкиси да – кълрындашладан туугъланла.*

*ѳксюзле ѳдиле, жокъ аталары,
Тиймей ѳди кишиге хаталары,
Суратчы ѳди Мустапа – тамата,
Кичиси уа, Сапа, ол – тигиу уста.*

Экиси да – келишип иш этгенле,
 Бир бирине болушлукъгъа жетгенле,
 Хайыргъа да бирге нёгер болгъанла,
 Бир бирден узаймагъан къарындашла.

Экисин да къадар бёлдю, айырды,
 Аны жолу экисинде танылды:
 Балсурагъа ¹ кетди алгъа Мустапа,
 Ызы бла – Шынмашын ² таба Сапа.

Биразны Мустапа жангыз тургъанды,
 Усталыгъын тейри да онгаргъанды,
 Бираздан ол къатын алып, юй салды,
 Шахарда ышангылы жерни алды.

Аякъланып, омакъ болуп, тойгъанды,
 Къагъытха сурат тюшоре болгъанды,
 Аллах анга кеч этмей бир жаш берди,
 Молла анга: «Бу Азим болсун!» – деди.

* * *

Бир къауум жылдан Азим жылы жетип,
 Аллах анга иги билим насып этип,
 Медиресеге жүрюп турду, дерс алды,
 Жаш адам, бети нюрлю, кёлюн басды.

Окъуду да, тутду ата хунерин,
 Оздуруп атасындан хар бир ишин.
 Ол кезиуде ёлюп къалды Мустапа,
 Жарлы, жаланнгач болмады жаш анда.

Атадан къалгъанны къолуна алды,
 Хунери – уллу, журт сейирге къалды.
 Алычула кёп болуп ол этгенни,
 Мал къурады, озуп алгъа кетгенни.

Бир кюн тюкенинде олтура эди,
 Кёрпе тонлу, омакъ бир къарт келди.
 Муну да болур деп сыйы, хурмети,
 Азим туруп, ийилип, салам берди.

Саламын алды да, къарт саламлашды,
 Къатына къаршы келип къучакълашды.
 – Тыш жерден келгенме, – деди, – мен,
 Не зат бла кюрешесе, кёз жарыгъым?

¹ Балсура – сахарны аты.

² Шынмашын – Юндистанда сахарны аты.

– Гитчеликден ёксюз болуп ёсгенме, –
Деди Азим. – Кюн кёрмей ишлегенме.
Этгенимде жокъду артыкъ уллулукъ,
Усталыгъым – суратчы, бояучулукъ.

– Ушамайды халинг билимсиз дерге,
Къыйынмыды усталыкъ хунер эрге?
Сенича сау кюн тюртюлген уланны
Болургъа керекди уллу хайыры.

Ауур тийди Азимге сёзю къартны.
– Терс айтасыз! – деди да, ачыкъ айтды. –
Болмасам да сени кибик мен маллы¹,
Тюйюлме ач, бош сөгесе адамны.

– Мен сёкмейме, не зарланмайма,
Кюн узуну ишлейсе деп аяйма.
Багъырдан а алтын этиучю эдим,
Сени да ол затха юйретир эдим.

Не этеренг сен ол затха юйренсенг?
Хар кимге да жарамайды юйретсенг.
Ол игиди – уллу фахмугъа жетсенг,
Аз тилеп, кёп алтынны хайыр этсенг.

Айланмайма кесим да малдан юркюп,
Айтдым, жашым, башыма акъыл кирип.
Эрттенликде кел, багъырынг да болуп,
Кёлюнгде кертилик жүрекге къонуп.

Алгъа кертиликге жетсин кёзюнг,
Юйретирге ант этдим санга ёзюм.
Эрттенликде ол жерде тюбеширге. –
Экиси да ма алай келишдиле.

Жашны башын хайран этип, къарт кетди,
Азим эшитген сёз анасына жетди.
Ол а, башын чайкъап, ичин тартады:
– Ол химия илмуду, – деп айтады. –

Элт да багъыр челекни аллына сал,
Алтын болса, болур ол бир талай мал.
– Хыйлачы болмасын, – деди, – акъсакъал.
Аман болур, жангызым, биз алдансакъ.

¹ *Маллы* – бай, ырысхылы.

– Тейри буюрса, адам не да этер,
Жалгъан болса, билинир, узакъ кетер.
Керти болуп, сёзге табылмай къалсакъ,
Ол заран а кечилмез, – дегенди эр.

Ол кече жаш бек тынгысыз жукълады,
Ётюрюкню, кертини бек оюмлады.
Тангда багъыр челекни къолгъа алды,
Атланды да, ол лапкасына барды.

Хазыр болуп сакълай эди къарт аны,
Бошагъанда саламлашып алгъышлы,
Бир дорбадан кёмнор бла кёрюк алды.
«Багъырынг къайдады?» – деп сурады.

Багъыр челекни ууатды эм жыртды,
Кёмюрге къошду да аны, ышырды.
Багъыр сууча эригенде, къарт туруп,
Дорбасындан къара зат алды, къырып.

Алды да, аны да багъыргъа салды,
Къайнап, багъыр да чайкъалды.
Бир зат бла къатышдыра айланды,
Алтын этип, сууутуп, къолгъа алды.

Сора къолундагъын жашха узатды:
– Сарапха ¹ сал, санга тюзюн ол айтыр.
«Алтын туююдю», – десе биреу санга,
Башха сарапчыны тап алтынынга.

Тейри онгарып, керти болсам сёзюме,
Излейме деп келсе сени кёлюнге,
Табарса сен мени терек бахчада,
Керек болсам, сакъларма сени анда.

Азим учду, алтынны къолгъа этип,
Аны кёргюзтдю, сарапчыгъа жетип.
– Чий алтынды, – деди анга сарапчы. –
Ненча дейсе багъасына, бир айтчы.

Юч минг юч жюз дилдагъа ² сатып,
Анасын да тамашагъа къалдырып:
– Аны юйге чакъыр! – деди анасы, –
Кёрсюн бизде бир туз-гыржын татып.

¹ *Сарап* – экспертиза.

² *Дилда* (фарс тилде) – алтын ахча.

Къарт айтхан бахчагъа Азим келгенди.
Сора алтынчыгъа былай дегенди:
– Атам, этген ишинг керти кёреме.
Къонакъ бол бизге, – деп, андан келгенме.

– Алай эсе, – деди къарт да Азимге, –
Ортакъ эт мени кесинге нёгерге:
Багъа ашла, багъа ичгиле да ал,
Аш къангагъа аланы барын да сал.

Танышайыкъ да, бирге олтурайыкъ.
Шуёх болсакъ, ол да туююлдю артыкъ.
Наша¹ да ал, кёлюбюзню жарытыр.
Анангы да, балам, бир жары ашыр.

Юйде киши болмасын бизден ёзге,
Ушакъ этерге керекди экибизге.
Билдиреме халими, кёлюм тартып,
Санга кёпдю, ийнансанг, айтыр затым, –

Алай айтып, уууч дилда да берди, –
Ингир ала сизге келирме, – деди.
Азим кетди, базар таба айланып,
Келир ючюн аны сыйлар зат алып.

* * *

Азим ичги, тюрлю-тюрлю аш алды,
Аланы да жыйып, юйюне барды.
Ашырды да анасын къоншулагъа,
Хазыр болду ол къонагъын сыйларгъа.

Юйде жокъду андан сора бир деп жан,
Тюрлю-тюрлю ичги, кёгет, аш да бар.
Жарашдырып аш къанганы сакълады.
Ингир бола, къарт да аны жокълады.

Ол, Азимни санагъанча жашына,
Алай кирди, эшик кенгнге ачыла.
Бети жарый, юйге кирди да келди,
Азимге да жүрекден салам берди.

Кёзлери бла юйню саулай къармады,
Азимден башха жан жокъгъа ийнанды.
Жаш да анга къууаннганын билдирди,
Бек ийнанды, болмай ишекли, экили.

¹ *Наша* – анаша.

Ол сѐлешди, билгичсинип, шыбырдап,
 Азим жумуш этди, аны ангылап.
 Ашын ашап, кѳолларын жууду да кѳарт,
 «Келтир», – деди, ичгиле таба кѳарап.

Адет бола келгенди ичги алгъанда,
 Орус, немис болсун, башха халкълада,
 Хайырды деп, ичгендиле саулукъгъа,
 Чагъыр тартхан жүрекге, аш оруннга.

Сахан толу аракъы шешаладан,
 Эки омакъ рюмка – хазыр алагъа.
 Болгъан-болмагъан да бары айтыла,
 Башха дунядагъы бирден унутула.

Кѳартны ичи – топпа-толу хыйладан,
 Ичиреди Азимге кѳарт аракъыдан.
 Кѳолдан-кѳолгъа алышына аякъла,
 Жукъу дарман кѳуйду, эслетмей, жашха.

Кече орта бола тургъан заманда,
 Кѳаты жукъу этген чакъда адамла,
 Дарман ичип, Азим кетди жукъугъа,
 Кѳарт да кирди хыйла жумушларына.

Терезеден кѳарап, берди да белги,
 Олсагъат жетдиле аны тѳрт тенги,
 Табыт ¹ алып, юйге суху кирдиле,
 Жашны салып, тышына тебиредиле.

Жашла аны алып чыкъдыла юйден,
 Кѳарт да чапды ызларындан, жѳбелеп.
 Хар нени да кеси суйгенича этип,
 Ант ургъан кѳарт алай кѳалгъанды кетип.

Тенгиз жагъасында кѳамиш ичинде
 Тура эди кеме, была да биле аны.
 Азимни кѳарт ол кемеге салдырды,
 Отуз нѳгери бла жол кѳл алдырды.

* * *

Шахар уянды, анасы юйге келди,
 Жашы хатагъа кѳалгъанын да билди.
 Палах келди: кѳычырыкъ-хахай, жилию.
 Белгисизлик, жүрекни, жанны кѳыйнау.

¹ *Табыт* (арапча) – ѳлген адамны кѳабыргъа элтген басхыч.

Азим жайыкъды экинчи кюн тюшде,
Кеси кесин сёкдю, къарап бу ишге:
Аны кьолу, аягъы да байланып,
Жата эди жангыз кесинлей кьалып.

Орунундан кючден турду, жайыгъып,
Болгъан къарыучугъун, кючюн да салып.
Ёре туруп, кёрдю ол антсыз кьартны.
Сора, анга айланып, былай айтды:

– Акъсакъал, былай этемиди адам?
Кеси жангыз кьалгъанды мени анам.
Неди, айтчы, манга бу этгенлигинг,
Жукъ билдирмейин, алып кетгенлигинг?

– Мен отха табынама, диниме кир.
Ол ийманны тюз болгъанын сен да бил.
Кёзлеринги ач да, эс жый, ангыла,
Мен айтханны ойла, манга тынгыла.

Унамасанг, къарангылай кьалырса,
Хар кюн сайын сен жюз чыбыкъ алырса.
Минг жанынг болса да, кьутулалмазса.
Менде энди башха кьылыкъ тапмазса. –

Жаш да айтды: – Диниме – жаным кьурман,
Жаннга кьоркъуп, мен отунга баш урмам.
Диним, ишим да хакъды, шейит ёлсем ¹,
Олду манга тюзю, диними кёрсем. –

Аны эштип, кьарт чексиз ачыуланды,
Алда айтхан оноун кьолгъа алды:
Жашны кийимлерин тешди да атды.
Аркъасында да жюз чыбыкъ ойнатды.

Чыгъармады жаш да таууш, кьынкъ этип,
Къарыуу, кючю да баргъанда кетип.
Бх демеди, тёзюп турду чыбыкъгъа,
Онгсунмады ол кьарт анда кьылыкъгъа.

Кёк бузулуп, жерни башы тюрленди,
Болду кьолан, танымаз кибик энди.
Байланган жаш кьалды анда, тюйюлюп,
Ол ант ургъан да айланады, тюртюлюп.

¹ *Шейит, шехит* (арапча) – дин жолунда ёлген адам.

* * *

Кече узуну кысалмады жаш кёзюн,
Суу шырылдау куюла, кете тёзюм.
Къартны отуз куюлу да эрикдиле,
Тохтамайын кыаугъа, даулаш этдиле:

– Акъсакъал, иш этгенсе ойланмаздан,
Жаныбызгъа къоркъмаучек ишден-башдан.
Аллах суймей, бизге салдынг бу ишни,
Ангыламаз сени арада бир киши.

Бошла жашны, бугъоуладан эт эркин! –
Деп салдыла сёзлерин ачыкъ, кесгин. –
Тынгыламай эсенг сен биз айтханнга,
Арсарсыз атарыкъбыз сени суугъа! –

Ол къарт бек сейирге къалды,
Не этерин билмей, абызырады,
Отузуну халлерин эслегенде,
Бой салады ол ала тилегеннге.

Жашны къолун-аягъын да бошлады:
– Ой ариуум! – деди да, кыучакълады,
Кёз жиямукъларын ийди аллында: –
Эсирип этгенме, сен аны ангыла. –

Айтханын унутуп, энтта алдайды.
Азим а харам билмеген адамды.
Оюм эте: «Кертиден ийменеди,
Ичги этди, баям, былай да», – дейди.

– Алай болуп этген эсенг, кечейим,
Акъ сакъалынгы хатерин этейим. –
Ол алай айтханлай, жел да тохтайды,
Заман да, ашыгъып, тангнга атлайды.

Отуз да кюл, бу бош адам туююл деп,
Къарайдыла, болгъан ишни кёрдюк деп.
Саладыла жашха ашны игисин,
Намыс этип, кётюредиле кесин.

– Жашым, тохта, – дейди анга къарт да. –
Багъырны алтын этген дарман барды.
Узакъ туююл, кыауум кюнден жетербиз.
Аны алып, кемебизге жюклербиз.

Азим айтды: – Кесинг биле болурса,
Сен кёп кере былайлада жолоучуса. –
Къарт къуанды, анга оноу жетгеннге,
Бу жаш анга къайтып намыс этгеннге.

* * *

Кеме келди Сып деген бир жагъагъа.
Къуршаладыла аны желмаяла ¹.
Къарт ашыкъды ол кемеден тюшерге,
Жашны алып биргесине нёгерге.

Юч желмая тутхандыла, насыпха,
Биринчини азыкъ жюклеп сыртына,
Экисине жерле салып, миндиле,
Дауурбасла къагъылдыла тийреде.

Желмаяла желча учуп тебиредиле,
Къарт бла жаш булут таула кёрдюле.
– Кёремисе, – деди жашха нёгери, –
Ол булутла къурагъан тизгинлени?

Ол Къаб тауну ары жаны, къаууму,
Бирлерини – мындагъыны – баууру.
Берги тауну башындады ол дарман,
Къыйын болмаз тау къушха аны алгъан.

Кече узуну бардыла тауда азат,
Бир заманда кёрюндю юй кибик зат.
– Бу неди? – деп сорду Азим да къартха.
Зат айтмады ол къарт анга жууапха.

Ол болум а жашны этди тынгысыз,
Къайтып болду ол анга ышангысыз.
– Бу неди? – деп дагъыда сорду алай,
Дагъыда къартха соруулу къарай.

– Бек къоркъуулу жерди, эй жаш, былайы,
Бир уллу аманлыкъчыны къыралы, –
Алай айтды да, жетдирди желмаягъа
Къамичесин, ашыгъып суу жагъа бла ёрге.

Суу жагъадан бир жанына бурулмай,
Азимде да тынгысызлыкъ къурумай,
Тюз ашхамда учуп таугъа келдиле,
Тюеледен бир тёш жерде тюшдюле.

¹ Желмая – жюйрюк тюе.

Азыкъ келген тюени жарып ичин,
Къарт чыгъарды ичинде чегилерин,
Ёпкелерин, бауурун да ариулап,
Неге эсе да тохтады, хазырлап.

Къарт Азимге аркъан, къама да берди.
– Тюени ичине кирип жат, – деди. –
Къарынын тигип, мен да кетип бугъарма,
Тау башында самурукъну ¹ сакъларма.

Мен кетгенлей, былайгъа учуп жетер,
Тюени илиндирип, алып кетер.
Жыртып чыкъ, къоннгандан сора бир жерге,
Ол кезиуде къуш керек учуп кетерге.

Тау башында кёпдю къара топуракъ,
Тулукъ толтур андан сен ашыгъыракъ.
Аны энишге жибер, тагъып аркъаннга.
Ма олду айтырыкъ жумушум санга.

Андан сора аркъанны ташха байла,
Тюшерге тынч болурча жерни сайла,
Андан тут да, учхалап, тюш акъырын.
Алайды, бил, мени хыйла акъылым.

* * *

Хызен алды Азим, къама да алды,
Хуржунуна бир кесек азыкъ салды.
– Сен айтханлай этейим, – деди къартха.
Къаты эди, жаш болса да, намысха.

Азим, арсар болмай, санын къатдырып,
Таукеллиги, тирилиги айтдырып,
Тюени ичине кирип орналды.
Жазыу эки болмаз деди, ийнанды.

Къарт нёгери, тюени къарынын тигип,
Букъду къачып, талла ичине кирип:
Кёкден учуп, тюше келип самурукъ,
Илиндирип, алды да кетди мыллык.

Ол къоннганда бийикде, жюгюн атып,
Азим чыкъды, тюени ичин жарып.
Адамны кёргенде, ол къуш, элгенип,
Учуп барып, къонду узакъгъа кетип.

¹ Самурукъ – жомакълада айтылгъан пелиуан къуш.

Къоркъа-юрке, тау башына чыкъды да,
Дорбасына топуракъдан жыйды да,
Аркъан бла байлап толу хызенин,
Акъсакъалгъа жиберди излегенин.

Ийгенинде жаш ол хызенни атып,
Ол хыйлачы къалды байлыкъгъа батып,
Хызен жерге тюшгенде, динсиз къафыр
Аркъанны алып кетди, хыны тартып.

Азим къалды айырылып аркъандан.
– Аркъан къайда? – деди да сорду анга.
– Сени кибик кёпню къойгъанма тауда.
Аладан бири сен болдунг былайда, –

Деди да къарт, алайны къоюп кетди,
Тюбюндеги тюени тёрткюллетди.
Къарамады ол артына айланып,
Азим къалды ол тау башха байланып.

Кёрдю, билди ол къаяда жол жогъун,
Андан сора ойлады къарын тогъун.
Бир кесек кёгет тапды да, ашады,
Оюм этип, акъыл этип башлады.

Алай эте, ашхам келип, кюн батды,
Жангы жерде Азим да ташда жатды,
Жукъу излей, кёрюр ючюн тюшюнде
Хакъ буйругъун, Аллах берген юлюшге.

Алайынлай дауур чыкъды жууукъда,
Кёзюн ачып къараса бир ауукъда,
Тёгереди сарыуекледен толуп.
Алай... жатды, жукълар умутлу болуп.

Жукълап къалып, терк уянды, элгенди,
Жууукъ келгенин билди сарыуекни.
Не болса да, къымылдамайын жатды.
Къама бла сарыуекни башын жарды.

Кеси да бир жанына чартлап кетди,
Бир бийик терек кёрюп, анга жетди.
Бийик жерде болсам, игиди деди,
Ол терек башында къалыр жер этди.

Ары-бери аунай кетип, жукълады,
 Арып эди, кюн чыгъаргъа уянды.
 Башын жаргъан сарыуеги – алайда,
 Башхалары къачып кетип бугъаргъа.

Терекден секирип тюшдю да Азим,
 Къамасын да чыгъарып, болуп базгъын:
 «Бу сау болса, къалмаз эди да мында», –
 Деген сагъыш бла барды къатына.

Келип билди сарыуекни ёлгенин.
 Сейир этди, оюм эте кёргенин,
 Къама бла аны сойду терисин,
 Хазырлады артха жолуна кесин.

Жырып-жырып, андан жипле этгенди:
 «Бирге къошсам, жетер манга», – дегенди.
 Бир къыйырын бир къая ташха байлап,
 Тюшер жерин сайлагъанды ол, къарап.

Дугъум, ишхилди да ашап, суу ичип,
 Аркъанына тагъылып, кетди тюшюп.
 Жигит Азим эсен жетди тюбюне,
 Къалай барсын энди мындан юйюне?

Юч кечеси алай бла кетдиле.
 Тёртюнчюде, жүрек умут этдире,
 Ол узакъда алтын юйге атланды.
 Тау этекде аякъ басды, атлады.

Къабагъындан кирди ары, арбазгъа,
 Къоркъа-юрке башласа да бир азгъа,
 Эшиклери ачыкъ юйге киргенди.
 Отоулада адам жогъун кёргенди.

Биринден бирине барса да – ачыкъ.
 Тёрде отоугъа кирсе, эшик ачып,
 Анда эки да ариу къыз олтуруп
 Турадыла, ариулукъдан толтуруп.

Сатрач¹ ойнай, кёрмегенлей келгенни,
 Турдула да экиси бир кесекни,
 Эслегенлей, анга сейир этдиле,
 Къарамлары къонакъ жашха ётдюле.

¹ *Сатрач* – шахмат оюн.

– Хей жаш, келбетинг иги кёрюнесе.
Былайлагъа сен къайдан келгенсе?
Не айланаса, терилип жадигейге?
Жокъмуду санга башха иш бир жерде?

– Мен харипме, жарлыма, – деди Азим. –
Сизге келдим, жаным ийнанып, базып. –
Андан ары къыйынлыгъын санады,
Не айтырла деп, къызлагъа къарады.

Экиси да жарсыдыла, кюйдюле,
Бирден жашха болушургъа суюдюле:
– Сен бизге къарындаш болуп тур мында,
Керек затынг табылыр бизде санга.

– Охо, болсун, тамата эгечлерим,
Кёпдю мени алыкъа кёрмегеним.
Тансыкъ болсам, ёз элиме элтirme,
Атыгъызны мархабатлы этерме.

– Кёлюнгю бошуна сууута турма,
Керти сёзню ётюрюк сёзге бурма.
Къолунгдан келгенча, тёз къатыбызда.
Къыйын да болур бизни къолубузда.

Сени эр этмейбиз, этдик къарындаш,
Шуёхлукъ бла жюрек жарсып, иги жаш.
Алай а, сен болсанг мында туралмаз,
Жокъду мында кетеринги унамаз.

«Болсун алай!» – дедиле, ант этдиле.
Ётюрюксюз сёлешип, келишдиле.
Кёллеринде шубха болмай аланы,
Таза ниетлиди ариу жанлары.

Кюн жангырып, Азимге къууат берген,
Алтын юйню ичинде эркеленген.
Къайры къалай барса да, эркинди ол.
Жаланда бир отоугъа жабылып жол.

Эки къыз кетип, бир кюн Азим кеси
Къалды, ол отоудады аны эси.
Ары кирме дегенден болур, баям,
Аллай затха ёч болуучуду адам.

Кирип кетди, болмай башха амалы,
Кирсе ары, сейир кёре кьарамы:
Тёгереди – жырмача кьалын агъач,
Арасында – тала. Хунасы уа – таш.

Булбул жырлай, кёгетлери салынып,
Ариулугъу жомакьлада танылып,
Таш хунагъа инжирлери тизилген,
Кетмез кибик ары кирип бир кёрген.

Эр Азим анда эрикмей айланды,
Сейирликге, тамашагъа кьарады.
Ол кёрмеген кьанатлыла да кёрдю.
Кьайдагъысын билмей кьалады.

(Дастан ахырына дери жазылмай кьалгъанды)

АДАМЛЫГЪЫ, ИШИ ДА ПОЭЗИЯ ЭДИ

Бюгюн биз Къудайланы Маштайны эсгере, аны адамлыгъы бла поэзиясы бир бирге алапат келишгенлерин айтмай болмайбыз. Азладан эшитмегенме Маштайны назмуларында суратланган шартла тюз жашауда къалай эселе да, алай кѣргюзтюледиле деп, сора аланы поэтни жүрек сѣзюне санап, таныгъанла, танымагъанла да жүрек ыразылыкъларын айта эдиле Маштайгъа. Ол а, суратлау сѣзню суйгенле, поэт жашауда кюн сайын тюбей тургъан затланы алай теренден да, алай ариу да келишдирип жазады, анга ийнанаса, жазыучу ызлагъан жолну барыргъа итинесе.

Битеу жашауун малчылыкъда ашыргъан Маштай башха тюрлю адам, башха тюрлю жазыучу болаллыкъ да туююл эди. Ол оюмуну кертилигине толун ийнанам, нек дегенде бѣлек жылны Маштай бла шуѣхлукъ жүрютгенме, чыгъармачылыкъ ишини юсюнден ушакъ этгенме, керти сѣзюне тынгылагъанма. Литературада биринчи атламындан башлап, жашаууну ахырына дери къыргъыз халкъда, бек алгъа аны жазычуларына баш ургъанлай, ала этген адамлыкъны хар назму тизгининде, хар китабында кѣргенлей тургъанды. Алай фахмуну кюнчюн, инсанлыкъ борчун терен сезерге анга бир заманда да тынчылыкъ бермегенин ачыкъ айтмаса да, кеси халы бла, кеси оюму бла танытханды китап окъуучуларына. Ол а суратлау литератураны айныу жоллары бла байламлы болгъанын а барыбыз да ангылайбыз. Этген иши махтаулу болурун да суйгенди, хар атламында жууапчылыкъын да теренден ангылагъанды.

Къудайланы Хамитни жашы Маштай, Къыргъызстанда «Ленинни осуятлары» деген колхозда къойчу болуп ишлей, Кавказны жерине ушагъан жайлыкъларында кесини назмуларына къанат къакъдыргъанлай ашыргъанды къууанч кюнлерин. Аны чыгъармаларында Къыргъызны, Малкъарны ауазы бирча эшитилгенин белгилерге тюшеди былайда. Аны биринчи китабы «Арноо» – «анга-мынга жораланыу» деген магъанада. Экинчи китабы «Жайлоодо» уа «жайлыкъда» деп кѣчюрюлюнеди. Была 1961, 1963 жыллада Фрунзе (бусагъатда Бишкек) шахарда басмалангандыла. Къудайланы Маштайны Къыргъызны жазычуларыны хайырларындан СССР-ни жазычуларыны Союзуна алгъандыла.

Андан сора 1968 жылда Москвада «Раздумья чабана» деген ат бла назмула бла поэмала жыйымдыгъы чыкыгъандыла, 1969 жылда уа Фрунзеде «Тоо гюлдѣрю» – «Тау гюлле» деген китабы дуния жарыгъын кѣреди.

«Къыргъыз жерим – ѳз жерим» деп Маштай къыйын жылларында аны миллетине чынтты билеклик этген, кѣплени ѳлюмден сакълагъан къыргъыз халкъгъа жүрек сѣзюн айтханды. Чингиз Айтматов а Маштайны кесини къарындашына санагъанды.

Онг жанында биринчи: Къууанч Акаев. Сюелгенлени сол жанында – Къудайланы Маштай. Экисини атлары бизге белгисизди

Къудай улу Кавказгъа 1977 жылда къайтханды. Андан сора да къыргъызлыла 1987 жылда аны «Къапчагъай» деген китабын ёз тиллеринде чыгъаргъандыла. «Таула кюзгюсю», «Ёмюрле жолу», «Чегем ауузунда» деген китаплары уа Нальчикде басмаланнгандыла.

Мен «Коммунизмге жол» газетде ишлеучю заманымда Маштай бла терк-терк тюбеширге тюше эди. Арт жылла саулугъу тозурап, больницада кесине бакъдыргъан кезиулери кёп эдиле. 1982 жылда 28-чи августда манга – редакциягъа, къонакыгъа келген кюню эсимдеди – Вольный Аулда больницада эди олсагъатда. Хапарлаша келгенибизде, жан тенги Къыргъызстанны халкъ поэти Къууанч Акаевни эсгере, кюй жазгъанын айтды. Сора: «Бу суратны сенде къояма, къара, кёр, онгунга кёре этерсе». Маштай назмусун артда келтирлик суннганма.

Ол кёргенден сора, Акаевха аталгъан назму суратны арт жанында болгъанын кёреме. Анда тёртеулен бардыла. Маштай а жазмагъанды Акай къайсы болгъанын. Мен да аны Къудай улугъа сорургъа бюгюн-тамбла эте, заманны оздурама. 2017 жылда суратны Къайсынны 100-жыллыкъ къууанчына келген къыргъызлы жазыучу Айдарбек Сарманбетовха кёргюзтюп билеме Акаев къайсы болгъанын. Олтургъанладан онг жанындан биринчи – Къууанч Акаев, сюелгенледе сол жанындан биринчи – Къудайланы Маштай. Суратны арт жанында жазыуну да, назмуну да былайда басмаларгъа тийишли кёрдюм:

«Шауаланы Хасаннга, жюрегими бек татлы тенгине, узакъ ёмюрлю бол дерге эркинликни ана тилиме береме.

Хасан, Къыргъызстанны халкъ поэти, татлы тенгим Къууанч Акаевни эсгере, назму жазгъанма да, ол дуния жарыгъын кёрсе, бек сюе-рикме».

Къууанч Акаевни эсгере

Ёлген тенгими бир ауукъда
Къарап кёрсенг суратында.
Кёзюнде кёз жилимукъла,
Эки ууртунгу жууа.

Артха алалмазса къайта,
Алтыннга сатып дуниягъа.
Жашап тургъан заманында,
Кёлюн сакъла саулугъунда.

Заманланы саркъыуунда
Ёлюп кетелле ахшыла.
Сураты – жастыкъ башында,
Турсун ол юй къабыргъанда.

Мен бу дунияны кенгинде
Тас этдим сени ёмюрге.
Жаланда – сурат бетинде,
Мудах къарайма кёзюнге.

Иеме керти тенгими
Юйюне жүрек салам.
Бурлукъма энтга къалам,
Тохтагъынчы мени къаным.

Маштай сюйген тенгини юсюнден керти да жүрек сёзюн айтханы ангылашынды. Кесини жүрек сёзюне бизни да ийнандырады. Къыргъызда, мен билип, атын окъуна эшитип, анга хурмет этмеген адамгъа тюбемегенме. Сёз ючюн, 1973 жылда мен газетибизни жумушу бла Къыргъызстаннга баргъан эдим. Анда газетлени, журналланы редакцияларында болуп, кёпле бла танышдым, малкъар халкъгъа уллу хурмет этгенлерин да ангыладым.

«Къыргъызстан маданияты» газетде Къыргъызстанны халкъ поэти Совет Урмамбетовха тюбеп, ушакъ этгениме къууандым. Ол хычыуун адам Къулийланы Къайсынны Къыргъызстанда жашаууну юсюнден, Къудайланы Маштайны уа кёп назмусун къыргъыз тилге кёчюргенини юсюнден къууанып айтды. Мен ол кюннге дери Маштайны юсюнден хапарым бек аз болгъанын Советге билдирмезге кюрешдим. Ол мени экинчи кюн Къудай улуну къошуна (баям, ол шахардан артыкъ узакъ

болмаз эди) элтирге айтды. Къайсынны юсюнден очеркин да, орус тилге кёчюрюп, манга тапдырыгъа сёз берди.

Мен Кавказгъа кетгенден сора, ызымдан жиберген письмосунда быллай тизгинле бар эдиле.

«Дорогой Хасан! Салам алейкум!

Я не успел перевести свой очерк о Къайсыне Кулиеве на русский язык. Меня «случайно» отправили на с/х работы. Кечирип, кёчюрюп кёюгъуз! Вы же хорошо знаете наш язык.

Маштай Кудаев сейчас находится на жайноо. Я не смог встретиться с ним.

С киргизским саламом Совет Урмамбетов.

Фрунзе, 1972 г.»

Къудайланы Маштайны аты литературабызны узакъ жолларында айтыла турлугъу туура ишди барыбызгъа да.

ШАУАЛАНЫ Хасан

«МЕНИ ЖАНЫМ КЪОБУЗ ТЮЕКЛЕДЕ ЖЫРЫН АЙТА, КЮЛЕ, ЖИЛЯЙ ЖАШАЙДЫ...»

Чыгъармачылыгындан бир къауум шарт

Жеттеланы Мустафир биринчи таулу композиторду. 70–80-чи жыллада аны жырлары («Нальчик кечеле» (сёз. Макытланы Сафарны), «Къызны жыры», «Къаячыла» (сёз. Къулийланы Къайсынны), «Жылы жауун», «Таулагъа чакъырама», «Зульфия» (сёз. Мокъаланы Магометни), «Шофёрни жыры» (сёз. Гуртуланы Бертни), «Анам сакълайды элимде» (сёз. Зумакъулланы Танзиляны), «Зурнукла» (сёз. Къулийланы Хажимусаны), «Анам, мени сакълама», «Сен ариугъа» (сёз. Боташлан Иссаны), «Анала», «Жашлыкъ» (сёз. Сарбашланы Зуфарны), «Къайдаса, билдир кесинги» (сёз. Улакъланы Аныуарны), «Татлы жукъла» (сёз. Маммеланы Ибрагимни), «Почему молчат колокола?» (сёз. Атабийланы Аминатны) д.а.к. Москвада Союзланы юйюню колонный залында, «Россия» атлы къырал концерт залда, Лениградда, Дондагъы Ростовда, Орджоникезде, Майкопда, Махачкъалада, Винницада эм къыралны башха шахарларында да эшитилгендиле.

Мустафир москвачы композитор Владимир Дружинин бла бирге Гыттыуланы Максимни «Чегем чучхурланы тауруху» либреттосун, «Тау элде байрам», «Артутай» оюнлагъа музыка, «Кериуан» деген пьесасын, «Кавказ», «Жарыкъ кюн» деген увертюраларын да жазгъанды.

Ачысы хорлагъан сабийлик

Жеттеланы Мустафир 1942 жылда Кёнделенде туугъанды. Атасы Зекерия, Уллу Ата журт урушха кетип, Смоленск тийреде жоюлгъанды. Кёчгюнчюлюкню биринчи заманында Джалал-Абадда анасы Шарипаны бла къарындашы Жамалны тоноу бла кюрешген белгисиз аманлыкъчыла ёлтюргендиле. Ол кече, ойнай келип, ундурукъ тюбюне кирген, артда уа андан чыгъаргъа къоркъуп тургъан Мустафир болгъан ишлени кёрюп тургъанды. Бирси тамата къарындашы Камал жууукъларында къалгъан эди. Окъуу-билим алыр деп, Камалны сабий юйге берген эдиле, гитче Мустафирчик а ана жууукълары Текуланы Шамилни юйюнде ёсгенди. Ала аны жукъдан керекли этмей къарагъанларын Мустафирни ауузундан кесим эшитгенме. Ол: «Мен школгъа баргъанымда, Текуладанма деп жаздыргъан эдим. Камал а: «Кел, биз Кавказгъа барабыз, – деп, эки нё-

гери бла, юйдегилеге билдирмей, келген эди бир ненча кере. – Сен мени къарындашымса. Мен сени мында къоюп кеталлыкъ туюлме...», – деп.

Мустафир ол хапарын айтханда, жүрексинип, экибиз да бирге жиягъан эдик. Аны ёсдюргенлеге ыразылыгъын а къайтарып-къайтарып сагъыныучу эди.

Ата журтда талпынуу. Мустафирни биринчи жыры

Бери къайтхандан сора ол, Кёнделенде школну бошап, 1959 жылда музыка училищеге кирип, анда хор дирижёрла хазырлагъан бёлюмде окъугъанды. Композицияны дерслерин а Е. К. Шейблерден алгъанды.

«Къурулушчуланы жыры» деген биринчи чыгъармасын Мустафир Гуртуланы Бертни сёзлерине жазгъан эди. Былайда аны дагъыда бир хапары эсеме тюшеди. Мустафир анга игилик этгенлени бир заманда да унутмагъанды. Ол айтханнга кёре, радиода жангы чыгъармалагъа багъа бичген художестволу совет аны ишин жаратмагъанын билдиргенде, кёлю жер бла тенг болуп баргъан жашха халкъыбызны игилеринден бири Рахайланы Исмайыл тюбеген эди. Ол жашны не айланнганын, ким болгъанын соруп, артха къайтаргъан эди. Бир кесекден а ол жаш композиторну биринчи жырын радиогъа тынгылаучулагъа эшитдиргенди. Жашау жолунда аллай адамгъа тюбегенин Мустафир уллу насыпха санагъанды.

Училищени бошагъанлай, 1962 жылда Жетте улу республикалы телевиденияда звукорежиссёр болуп ишлеп башлагъады. Ахыр кюнүне дери, онгу болуп тургъанлай, башха къуллукъ излемей, алайда уруннганды.

Чыгъармачылыкъны татлы насыбы

Мустафирни чыгъармачылыгъыны юсюнден айтханда, ол музыка къурауну уллу, гитче жанрында да ишлегенди. Аны эки жүзден артыкъ жырын эшитгендиле тынгылаучула. Ала эшитмей а ненчасы турады! Анга кёре романслары, балладалары, сабий жырлары, тюрлю-тюрлю инструментлеге жазылгъан композициялары, фортепьяногъа пьесалары, спектакльлеге музыка, симфония чыгъармала эм кёп башха затлары бардыла.

Мустафирни жырларын сагъыннганда, ала халкъ жырлача, алай сингип къалгъандыла эсге – аланы къайда да, ким да суююп къайтарады. Кёп поэтлени назмуларына макъам такъгъанды ол. Макытланы Сафарны «Нальчик кечеле» назмуларына Мустафир жазгъан жыр а республиканы жамауаты бек суйген жырды.

Гуртуланы Бертни «Онбеш батыр», Мокъаланы Магометни «Туугъан жерими юсюнден» деген назмуларына Мустафир балладала жазгъанды. Ол «Чегем чучхурланы таурухлары» атлы биринчи миллет балетни да музыкасыны авторуду. Аны «Кериуан» деген пьесасы,

«Кавказ», «Жарыкъ кюн» деген увертюралары бардыла. Дагъыда Жетте улу Малкъар кырал драма театрны тилегине кёре, Тёппеланы Алимни «Артутай» драмасына, Ёлмезланы Мурадинни «Гошях бийче» деген оюнуна да музыка жазганды. Аны музыкасы кыралны кёп концерт залларында эшитилгенди.

Жашау магъаналы шартла

Мустафир сабийле бла да кёп ишлегенди. Ала да, абаданлача, анга уллу хурмет этгендиле. Кеси да эки кызыны бла эки жашны атасы эди: биринчи юйдегисинден – Жантемир бла Лариса, экинчи жашау нёгери Светланадан – Лейла бла Заурбек. Кичиси барады атасыны, анасыны да жоллары бла. Жыр аны да жол нёгериди.

1976 жылда Мустафирни СССР-ни Композиторларыны союзуна алгандыла. 1990 жылда уа анга «КъМР-ни Культурасыны сыйлы къул-лукъчусу» деген ат бергендиле. Алай халкъ суймекликни кыатында ол даражала онгуп къалгъанлары баямды.

КъМР-ни халкъ поэти Созайланы Ахмат: «Хар аны эсгерген ингирге къаллай бир адам келгени окъуна айтып турады Мустафирни халкъыбыз къалай суйгенин, – дейди. – Аны музыкасы бизни хар къайда да бирлешдиреди».

Академик, техника илмуланы доктору Апшаланы Магомет: «Мустафир 1960–1990 жылладагъы интеллигенцияны келечисиди. Ол къауумну сабийликлери болмагъанды, уруш, сюргюн къыйынлыкъларын да кёргендиле. Алай алача халкъларына махтау келтирген, жашауну не жанын алып къарасанг да, алача кёп иги иш этген болмагъанды. Жетте улу да аладанды. Аны Аллах берген фахмусу бюгюн да жылыуун бергенлей турады. Ол республиканы музыка культурасына этген къошумчулукъ уллуду, байды. Мен аны бла шуёх эдим, хар бир тюбешгенибиз да жанымда ариу ыз, жүрек жылыуу къойгъанды», – дейди.

Биз аны атына Миша деучю эдик, суйгенден, ариу кёргенден. Ол менсине билмеген таза ниетли, ариу кылыкълы, аз ахчалы-хуржунлу, алай бай умутлу, жууаш адам барыбызны да къарындашыбыз эди. Бюгюн да атын сагъынсакъ, башхалагъа айталмагъан махтау сёзлерибиз кеслери алларына тёгюлюп барадыла. Ма аллай адам эди Жеттеланы Мустафир.

КЕРТИЛАНЫ Сакинат.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат

ЖАНГЫЗЛЫКЪ

«Сол жанында жол бла барсанг, атынгы тас этерсе, онг жанында жол бла барсанг, кесинг ёлюрсе, атынг а сау кьалыр, аллынг айланган жанына барсанг, сау кьалырса, алай эсинги тас этерсе...» Жигитле экинчи жол бла барлыкълары белгили эди.

Терезени ары жанында уча баргъан, баям, Европагъа ашыкьгъан жолла бир сары тюзлеге бурула, бир жашил тешле, бир кёксюл таула бола, элтип барадыла бу дунягъа ыразы болмагъан бай, жарлы адам-ланы. Европа уа не? Аны патчахлары, гюл ёсдюрюучюлери, быстыр тигиучюлери, сабанчылары, малчылары да насыплыла кёрюнедиле. Бу кьадар адам а, аладан кьачхан тюзлюкню излей, тебирегендиле ары. Анда уа минг-минг жигитле ёлгендиле неда ташла, кьаяла болуп сюелгендиле, суйгенлерине тюбер умутда барып, ала ючюн кьазауатха кирип... хорлатып.

Олтурады туман Альбионда мудах, жансыз кьалада, жау чыракъланы жарыгьында кьабыргъалада тагьылып тургъан суратлагъа кьарай, эрттегили ариу кьыз. Аны кёпле суйгендиле, ол а – бир кишини да угъай.

Кьыз китап окьумайды. Жомакъчыла да, анга хапар айтып, эрикгенин кетериучюле, ала да ёлгендиле. Эртте кетгендиле. Ол а олтурады, эски китапладан, алада болгъан суймекликден зат билирге кьоркьуп, аланы ачып кьарамай. Китапланы букьу басханды. Энди аланы киши окьурукъ болмаз. Ким окьурукьду, мында туман тегерекни басхан кече сайын, мудах сезимлени эрите, китап окьуучула да кетгендиле сора?

Кюн тийгенде тамгъан марал жауун бла, таза жилимукълары бла жууадыла мёлекле топха ушагъан жерни юсюнден тегюлген кьанны. Уруш кьазауатланы тохтаталмай, кьыйналадыла ала.

Ол жомакъдан чыкьгъан кьыз а жашайды, ауана болуп, тегерегин ханс, кьабыргъаларын мугут басхан, унутулгъан, эски сууукъ кьалада. Жукьусу кьачып айланады кече сайын жау чыракъланы жарыгьында.

Тютюнча, булутча, кюнча кетедиле ёмюрле кьайтмазгъа. Ала, кёргенлерин, билгенлерин, алада жашагъан жигитлени кюрешлерин бла ариу кьызланы суймеклик тасхаларын санасала, кеслери да сейир этер эдиле алай бай болгъанларына. Кьызгъанчлыкъ кирир эди ол заманда арагъа, алай монг, толу болгъанларын билселе, бир бири ызындан ашыгьып баргъан ёмюрле.

Кьынгыр алтын аякълары бла тепсейдиле патчахсыз кьалгъан тохана-нала музейледе кече сайын. Мында уа, бу чарс хорлагъан эски кьалада,

олтурады тахтасына кече сайын, къабыргъада суратындан чыгъып, ариу къызны патчах атасы. Ол сёлешмейди, алтын таягъы бла жерни урмайды, аны аллында киши тобукъланмайды... Тынгылайды. Баям, жангыз къалгъан къызына кюйгенден.

Аны эртте-эртте биз билмеген бир узакъ жерде жашагъан ариу къызы уа, башын акъ басхан атасына къарап, эсине тюшюреди аны суюген, ол къая, таш этген, эмилик атлада учхан жигитлени, душманла бла сермешлеге чыкыгъан батырланы, ала бла бирге хыйла бла шахарланы кюйдюрген, адамларын жокъ этген асыланы да...

Жангызлыкъ төрт жанындан алып олтурады къыз, эски гуржабалагъа бёленип. Биз алай суннганлыкыгъа, ол биледи адам жангыз бир заманда да болмагъанын, эртте, къала аллын толтуруп, къара жыйын болуп тургъан къуш жигитлени къылыч ойнатханлары аны кёз юсюнде турады.

«Ёлдю да, халкъына къошулду», - деп жазылады Сыйлы китапланы биринде файгъамбарны юсюнден. Аллахны аллай жууукъ адамларын да хорлагъан ёлюм ажашханды, бери келлик жолун тас этипми огъесе къызгъа дерт этип, аны заманны санаялмаз чекге жетдирипми? Мёлекле да келмейдиле бери.

Сыйрат кёпюрню ары жанында аны кимле тансыкъларла? Ары атлаялмай тургъан, суюмеклик не болгъанын ангылаялмай, аны сынамай, жаланда бийлик эсин алып жашагъан тиширыугъа ким айтсын ол жойгъан жигитлени къайда болгъанларын? Ол, жомакълагъа ийнанмаса да, Сыйлы китапха уа ийнаныр эди, аны къалай тапсын бу къадар мугут кёгертген китапланы ичинде ансы.

Душман аскерча кёрюнедиле жангызлыкъ келтирген, тауусулмагъан ёмюрле анга. Эртте-эртте биз билмеген бир узакъ жерде жашагъан ариу къыз эмегенлени, алмостуланы да хорлагъан батырлагъа айтмай къойгъан сёзле аязла, желле, жауунла болуп, жилауча, кюйча, асыры къайтарылып тургъандан жер юсюнде, алгъа сыйдам, артда уа къум болгъандыла. Аланы бир кере да айтмагъан къызны жаны, журун-журун болуп, къалтырайды мугут ийис алгъан къаланы эски хауасында. Эшике уа, къолун ауана этип, гитче терезечикден къараса, тилсиз адам улугъанча тыкъсыйды арымагъан-талмагъан, анга дауун айтыучу аяз: «Сол жанында жол бла барсанг, атынгы тас этерсе, онг жанында жол бла барсанг, кесинг ёлюрсе, атынг а сау къалыр, аллынг айланган жанына барсанг, сау къалырса, алай эсинги тас этерсе...»

Алай барадыла ёмюрле, ашыгъадыла, энди келликлеге жерлерин къоя, минг-минг жылланы санай.

БАЛКЪЫЗ

Хусей урушха кетген кюн бирда мудах эди, мутхуз эди: кюз арты шулпу ура да тохтай, чыпыннга тагъылгъан быргыдан келген хапарла да адам суююнчюлюк алырча туююл. Душманны терен кирип баргъаны

къайгыгъа ачыу къоша, келе тургъан почтальонну кёрюп, ичингден: «Ийсагъан, бизге къайтмай кетсе эди, – дей. Дагъыда: – Бир иги хапар келтирсе уа?!» – деп, сокъурана тургъан кюнледен бири эди ол.

Балкъыз, аны ашыра, Бештаугъа дери да барыр эди, алай жамауатдан уялды да:

– Хо да, сабийлени атасы, не этериксе, Аллахха аманатса. Ол болмагъан жерге уа элтирик болмазла, – деп, кёл басды.

Хусей да, эки тамата жашын кесине къысып, башларын сылады, ючжыллыкъ къызчыгъын ёрге кётюрдю да, ол къолунда тургъанлай, ийилип, анасыны къоюнунда къалкъып тургъан къагъанакъны жаякъчыгъына къолу бла тийди. Сабий тюшонде ышаргъанын иги белгиге санап, къызчыгъын уппа этип, къарындашчыкъларыны къолуна тутдуруп, жюк ташыучу машинагъа минди.

Узая баргъанлары сайын, бютюн бек кёрюрге излегенча, аладан къарамын айыралмай турду.

Элден артыкъ кёп чыкъгъанды деп айталмаз эдинг Хусейге. Кюз артында таудан тюшгенде, къой сатаргъа Нарсанагъа не Бештаугъа баргъан болмаса, Нальчикге окъуна артыкъ кёп бармагъанды. Атасы сауда узакъ дууалагъа да ол жюрюрге кюрешуучю эди. Хусейни юч-тёрт кюн къошдан, элден кетип онгу къайда? Атасы дуниясын алышыргъа уа, ма уруш башланды...

Жазыкъ Хусей билген да этмей эди аны не сакълагъанын. Жашагъан ёмюрюнде къолунда сюрюучю таякъдан башха сауут тутмагъан таулу киши уруш этерге тебирегенди. Бештауда аланы къауумлагъа бёлдюле. Ол тюшген аскер жыйында таулула кёп эдиле, уллайгъаны, энди жете келгени да бар. Къойчу шуёху басханчы Жамалны кёрюп, бирда болмагъанча къууанды Хусей. Аны бла бирге болгъанына жүрегине ырахатлыкъ жайылды.

Быланы Дон сууну жагъаларына атханда, къыямагъа тюшген сунар эдинг, тёрт жанындан душман от-окъ къуйгъанын бир такъыйкъагъа тохтатмай, башындан самолётла зууулдай. Кёпле жыгъылгъан эдиле алайда.

Артда, ол тенглери, Жамал да тюшлерине киргенлери сайын, сууукъ тер басып уяныучу эди Хусей. Жесирге да алайда тюшдю. Аланы поезд бла ким биледи къайры элтип баргъанларын, алай бир чакъда агъач вагонну жеписинден къарап тургъан Сосо:

– Совет самолётла! – дегенинде, алагъа къараргъа суйгенле жабышып, къангаладан бири сынып кетип, узакъ болмагъан таула кёрюндюле.

Жашла бир бирге къарадыла. Бир бирни сёзсюз ангылап, поезд ёрге кётюрюле баргъан жерде къызыуун селейтгенде, бирем-бирем тёнгереп тюшдюле. Сора чырпыла ичи бла таула таба жол алдыла.

Сосо аланы келтирген эл Сухумдан узакъ болмай орналгъан эди. Хусей биринчи элге киргенлей окъуна, бир арбазда чочхалары тегерегин алып тургъан мегежинни кёрюп: «Тейри, мында уа туралмам», – деп, тынчлыкъсыз болду.

Алай... не амалынг?! «Чакъырып, къонакъ этмегенлерин а билесе», – деди дагъыда кеси кесине.

Сосо, эл таматагъа кирип, кеслерича сёлешгенде, была аны эшик артында сакълап турдула. Жетеулен эдиле келгенле. Эл тамата, арыкъсуу жютюкёз киши, чыгъып келип, барыны да къолларын тутуп саламлашды. Сора контордан узакъ болмагъан юйюне чакъырды. Олсагъат къолбет жуудуруп, къонакъланы жылы юйде стол артына олтуртдула. Хусей жылы какдан суйюп ашады, этге уа къол тийирмеди. Арчил, юйню иеси, къаты болду, сора, ангылап:

– Биз муслиманлабыз, ислам динни тутабыз, – деди. – Акъыл-балыкъ болгъан кеси сайлайды динин. Тамбла мен сени жума намазгъа элтirme, – деп да къошду.

Аны эшитгенде, Хусей, аны ашыра туруп, юй адамы: «Аллах болмагъан жерге элтмезле», – дегенин эсине тюшюрюп, Аллахха шукур этди.

Ол кече солудула. Экинчи кюн юйню, элни да иеси была бла ачыкъ сёлешди. Немецли фашистле Минги тауну этеклерине жете келгенлерин, пленнге тюшюп, артха къачып къайтханланы окъуна Сталинни буйругъу бла сибирлик этгенлерин айтды. Мудах шошлукъ басды тегерекни.

– Артда бир мадар болур, бусагъатда уа мен сизни бирер жерге чачаргъа тийишли кереме, – деди ол.

Жууап къайтаргъан болмады.

Хусей къоншу элде Арчил бла экиге айланган къарындашы Багратны юйюне тюшдю. Ол кеси жангыз жашай эди да, аны да тап кёрдю таулу жаш. Къарт да туююл эди Баграт, алай жаш да къайдан болсун юч жыйырмадан атласа. Урушха уа алмагъандыла, аягъы акъсагъаны ючюн. Хусей жукъ сормаса да, ол кеси:

– Былай туугъанма, – деп, биринчи кюн окъуна ангылатхан эди.

– Бизни элде сенича назмучу барды, – деди Хусей. – Эки кере да хаж къылып келген.

Баграт, жаркъмалап сёлешсе да, тауча бир кесек билгени да къууандырды аны. Ол уста иерчи эди да, Хусейни да юйретип, келгенине ыйыкъ да озгъунчу, ол иер агъачны бек уста эте башлады. Ызы бла терини ийлеп, кёпчек эте тебиреди. Жип, къууушхан эте уа эрттеден да биле эди.

Баграт болушлукъчусуна ачыкъ къууаннганын жашырмай эди.

Бир къауум замандан а, Арчил келип, алгъа къарачайлыланы ызларындан таулуланы кёчюрген хапарны келтирди. Ийнансагъыз, ол ачы кюнде Хусейни тансыкълыгъы окъуна унутулгъан эди, къоркъууу хорлап. Болсада жашау жашауду, игиликге ийнаныу а аны орта чигинжинлей къалады.

Немецлиле кирмедиле Абхазиягъа. Уруш да бошалды. Анда-мында Сталин жесирге тюшгендиле деп олтуртхан адамланы хапарлары чыгъа, Хусей да тынгылауну басып турду. Барама десе да, къайры? Арчил айтханнга кере, таулуланы Орта Азиягъа бла Къазахстаннга чачхандыла,

асламы ачдан, жангы жерде хауа, суу жарашмагъандан ёлгендиле. Ол къайгыыла кюйдюре, умуту терен букъгъан эди. Алай Хусейни жюрегинде бир ёчюлмеген жилтинчик а кесин билдире турду.

Анда орналгъанына жети жылдан озгъанда, Баграт къаты болуп, Хусей юйдегили болду. Дарико ишчи адам эди. Ала эл къыйырында терк окъуна кеслерине уя ишледиле. Юйюрге жашчыкъ да къошулду. Анга Баграт Азнауури деп атады.

Бир къауум замандан Сталин да ёлдю, аны этген ишлерин сюзюп, терсге санадыла. Сибирлик болгъанланы да асламын башларына эркин этдиле, кёчюрюлген халкълагъа да артха къайтыргъа эркинлик берилди деген хапарла жайылдыла.

Ол кюнледе жашчыкъгъа беш жыл толду. Баш иесини тынчыкъ-сызлыгъын эрттеден сезип тургъан Дарико, бир эрттенликде аны таула таба къарап тургъанын кёрюп:

– Бар, – деди жумушакъ ауаз бла. – Бар да, хапар билип кел. Ким биледи, юйюрюнгю тапсанг...

Аны айтырыгъын сакълап тургъанча, Хусей жолгъа тебиреди. Кете туруп, аны тобукъларындан къучакълап жилигъан Азнаууриге къарап:

– Жашны да ала барайым, – деп тохтады. – Хазырла.

Экили болса да, угъай деялмады Дарико.

Ала тау элге киргенде, ашхам къарангысы тюшюп башлагъан эди. Хусей бла жашы жол жингирикден бурулгъанлай, суу алып келе тургъан Балкъыз алларына чыгъып къалды. Кесин сабыр эте, челеклерин жерге салып:

– Кел, жууукъ бол, сабийлени атасы, – деп сёлешди ол, кеси ауазын танаялмай, тумандача.

Сора ючюсю да арбазгъа кирдиле. Юйден жаш тиширыу чабып чыгъып, Хусейни къолундан челеклени ала:

– Анабыз, ненча айтама, мен юйде тургъанлай, бара турма шауданнга деп? – деп, жумушакъ тырман этди ол.

Хусей аны танаялмады.

– Келинди, – деди Балкъыз. – Салихни юйдегиси. Бухараланы Мухамматны къызыды. – Сора эшик юсюнде сюелген энди жете келген жашчыкъгъа айланып: – Не къарап тураса? Кел, атанг бла саламлаш, Сюлемен, – деп чакъырды.

Жаш, къызарып, атасыны къолун тутуп, къучакъларгъа уялып сюелди. Хусей кеси тартды аны кёкюрегине, жюрегине жууукъ.

– Юзейир а аскердеди, – деп къошду Балкъыз. – Мариям да бусагъат келир, конторда къагъытчы болсун дегендиле да... Кел, кесинг ишлеген юйге кир, бу сабий да арыгъан болур жолдан.

– Алыкъа тизгинин да жыялмагъанбыз. Салих колхоз къошлагъа къараргъа кетгенди да...

– Бу къарындашыгъызды, – деди Хусей, Сюлеменнге айланып.

Жаш, сёз къошмай, юйден чыгъып кетди. Ол бютюнда бек ачытды хапарын неден башларгъа билмей тургъан атасын.

Келин столгъа аш салыр заманга, атасыны хапарын эшитип, Мариям да жетди. Анасына ушагъан ариу кызын кӛргенде, Хусейни жюреги жылы суу бла жуугъанча жарыды. Ол, хар не да иги боллугъуна жангыдан ийнанып, кызын къучагъына жыйды.

Бары да тынчайгъан болурла дегенде, тынчайгъан а къайда эди, хар ким кеси оюмун эте тургъанда, Хусей да сабийлерини анасына кесини хапарын болгъаныча айтды. Балкыыз тынгылап кӛп турду. Сора:

– Не этгин, сабийлени атасы, – деди, – кыйын кюнюнгде мен къатында болалмадым.

– Мен да болалмадым сизни къатыгъызда, – деди мудах Хусей.

Аны бла Хусей узакъ жолдан арып, жукъу басып тургъан жашчыгъыны жанына таянды.

Эрттенликде, юйреннгенича, танг атмай къобуп, суу жагъада саман кирпич этгенлеге къошулду. Кюн кӛтюрюлюрге, Сюлемен келип, атасыны кӛзюне къараялмай:

– Ана чакъырады, – деп, атасын сакъламай, артха бурулду.

Хусей да аны ызындан тебиреди.

– Жашчыкъгъа къайгъы этме, Мариям биргесине алып кетгенди.

Жукъ айтмаса да, Балкыыз ангылагъан эди аны къайгъысын.

Ала эрттен азыкъ ашап къопхунчу, Салих да жетди. Къара кӛзлю бийик, къарыулу жашын кӛргенде, Хусейни жюреги, учупму кетеди дегенча, ёхтем болду.

Кюн узуну эки жашы бла бирге Хусей суу жагъада кюрешди. Кепчиген кирпичлени ючгюл-ючгюл тизип, теркирек къурурча этип, алай къайтдыла ючюсю да юйге.

Сабийлери аталарына дау айтырыкъ эселе да, аланы Балкыыз тыйгъанын билип, анга чексиз ыразылыгъын киши эшитмеген сагъатда айтыргъа суйюп турду Хусей. Алай, айтама десе да, нек эсе да болалмай эди.

Бек биринчиден юйню башын жангыртдыла. Сора, суу боюнундан таш жыйып, Салихге атап, юй тюп салдыла, къалап башладыла.

Салих, колхоз ишден бошамай, эки жанына да бӛлюнюп тургъанын эс этип, Хусей кеси башлагъан эди жумушну. Сюлемен бла Хусей саманланы тизе тургъанлай, бир кюн шахардан энди жюрюй башлагъан автобусдан Дарико тюшдю. Ол соруп-сурап, тюзюнлей келип, арбазгъа киргенде, къууаннганы бла жарсыгъаны бири бирин оза, Хусей аны таба атлады. Балкыыз а босагъада сюелип къалды.

– Жашымы алыргъа келгенме, – деди, саламлашыр орунуна Дарико. – Билесе, мени андан сора адамым жокъду.

Ол сагъатда юйден чартлап чыгып, Азнауури кесин анасыны къучагъына атды.

– Угъай, Аллах хакъына, юйге кирмей а, иерик тюйюлме, Азнорчукъну анасы, – деди, орус, тау сӛзлени да къатышдыра, къонакъны билегиден тутуп, Балкыыз.

Ингирде уа, аш юйде тиширыула кеслери къалгъанларында, Мариямны да шагъат этип, Дарикогъа акъылын билдирди:

– Къадаргъа не сен, не мен дау айталлыкъ тюйюлбюз. Къыралгъа уа – бютюнда. Къыйын кюнюнде сен болгъанса жанында. Ангылайма. Айымыды, жаны сау турсун ансы. Сабийле да ёсгендиле. Аллахха шукур, ол насып берип, барыбыз да сау-саламат жыйылгъанбыз юйюбюзге. Аталарын сакълагъаныгъыз ючюн а, андагъыланы барыгъызгъа да ыразыма. Сабийинг барды. Сюйсегиз – мында, сюйсегиз, анда жашагъыз. Элде къалсагъыз а, сюерик эдим, быланы да аталарындан айырмасанг.

– Хусей айтханлай болсун, – деди, ауазы аз эшитиле, Дарико.

Сабийлери, Балкъыз да оноу этип, Салихге ишленген юйге Хусейни жангы юйюрюн кёчюрдюле.

Дарико, сабийден ауруп, къызчыкъ тапханда, аны алгъадан хазырлап тургъан бешигине сала, Балкъыз:

– Сабийге Люаза деп атарыкъ эдим, угъай демесегиз, – деп, соруулу къарагъанда, Дарико:

– Сен айтханлай, – деди.

Жашагъан къадарда Азнауур бла Люаза, Дарико юйретип, Балкъызны аналарына санагъандыла, анга анабыз деп сёлешгендиле.

Ма аллай таулу тиширыула болгъандыла бизде.

ЭНДУ БИЗ КЪАГЪЫТ ЖАЗМАЙБЫЗ

Жаш адамла, телефон бла къысха билдириуле ийип къойгъан болмаса, бир бирге къагъыт жазмайдыла. Баям, заманларын аягъандан. Алай... неге аяйдыла аны? Кимге берликдиле ата-аналарындан, ахлу-жууукъларындан, сюйгенлеринден аягъан заманны?

Мени алагъа жаным ауруйду. Эски къагъытлагъа къарайма. Ма муну манга Читадан ийгендиле. Ол узакъ шахарды. Мен аны бир заманда да кёрмегенме, кёрлюк да болмам. Эсимде уа къалгъанды. Дагъыда бардыла быллай къагъытла. Муну уа манга аскерчи шуёхум жазгъанды – школда биргеме окъугъан. Тизгинле ортасында мен аны, алай узакъгъа юйюнден биринчи кере кетген онсегизжыллыкъ жашчыкъны, юйюне, журтуна, ата-анасына, нёгерлерине тансыкълыгъын кёрюп турама. Ол аны юсюнден жазмайды, алай билеме.

Хапар айта келип, былайчыкъда тохтагъанды. Сагъыш эте болур эди. Сора жангыдан ариу бурулуп тизиледиле харфлары. Былайгъа жетгенде уа, айтырыгъын унутуп къояма деп къоркъгъанча, ашыгъышлыды, харфлары да башхала – учхунла, онг жанына ауаракъла. Былайда уа ала ууагыракъдыла. Алай, харфлары къаллайла болсала да, ол ашыгъып, ашыкъмай жазса да, мен аны къол ызын бюгюн да танырыкъма. Ол шарт къалай эсе да жууукъ этеди арабызны. Къыркъ жыл озгъандан сора да, ол дуниядан кетгенде да, сеземе аны сабий тазалыгъын, элибизге, журтубузгъа, бизге тансыкълыгъын.

Была уа Горькийден келгендиле. Аскерден. Анасы ол сабий заманда ёлген жаш жазады. Кюз артын сюймегенин айтады. Сюймейди – анасы кюз артында ёлгенди да, андан. Ол эгешчиги бла бирге, ёге анасы хыны

этип, андан къачып, атасы тургъан кьошха бара, кеч болуп, къарангыда тауда бир уллу таш къатында тургъанлай, ай жарыгъында атда келген аталарын кёрюп къууанган сабийле кеслерин анга атханда, аталары бирда болмагъанча абызырагъанын, атдан секирип тюшюп, аланы къучагъына жыйып жилигъанын бирда унуталмай эди. «Не эсе да тынчлыкъсыз этип, кьошда туралмай, андан энип келе эдим элге», – деучю эди ол, ол ингирни эсине тюшюрсе.

Баям, аскерде къуллукъ этген тынч болмаз, алай тарыкъмайды. Ол интернатда ёсгенди да, армия анга къыйын кёрюнмейди, керти нёгерле тапдым деп, къууанады. Сагъышлары уа – жашауну юсюнден. Тизгинле арасында – мудахлыкъ, айтылмагъан жангызлыкъ, сабийликден окъуна жетишмеген суймеклик...

Бу къагъыт а Марзиятданды. Чегемли къызчыкъдан. Ыннасы бла бирге жазгъанды, Жангы жылгъа кьонакъгъа чакъырады. 1975 жылда 21-чи декабрьде жазады. Кел деп, онеки кере айтады. Мен а бармагъан эдим. Сылтауун да эсгералмайма. Бек сокъуранама бармагъаныма. «Кел!» – дейди да, учады къаламы байрам сакълауну къууанчында, дагъыда къайтады да: «Ой, унутуп барама, келирмисе?» – дейди. Ол къаракёз Марзиятчыкъны жарыкъ ауазы, ариу кюлгени эшитиледи бу саргъалгъан къагъытдан.

Муну уа Ахмат жазгъанды, биргеме окъугъан Ахмат. Назмула жазып ийгениме, сау бол дейди. Аланы башха солдат нёгерлерине да кёргюзтгенин, ала ол тизгинлени кёчюрюп алгъанларын айтады. Къырк жыл мындан алгъа мен не тюрлю назмула жазгъан эдим, солдат жашла алай жаратырча?! Сейирди, тапхан болурму эдим ариу сёзле огъесе юйлеринден узакъ сабийлеге аланы тизгинлери угъай, жылыуларымы керек болур эди?

Бу ангылашымлы хат бла жазылгъан къагъытла уа Чортковдан келгендиле, Украинадан. Магометни хаты бек ариуду, сёзю да – жумушакъ. Аны кюле тургъан кёзлери эсеме тюшюп, ышарама...

Жарлы этебиз бир бирибизни, жазмайбыз бир бирге къагъыт. Бир кере, сёз сёзню айтдыра келип, ол затны сагъыннганымда, жангы шуёхум къагъыт жазды. Жазды да, стол юсюне салып кетди. Ол назмучу суратчыды. Къагъытлары да анга кёре – суратлыла. Къайтып окъуйма аланы. Окъуйма да, кёреме сары баппаханлы талада, гюллени малтаргъа кьоркъуп, айрыкамдача сюелген таулы къызчыкъны, къаяла ортасында эски малкъар элге элтген кынгыр жолчукъну, минчакъ тамычылы сууланы, эшитеме ала айтхан таурухланы...

Жарсыугъа, энди биз къагъыт жазмайбыз бир бирге.

ЗАМАН БАРАДЫ...

Заман барады. Алай, ол бармай кълса да, ким тергерикди аны, ким сурарыкъды, алай ушайдыла кетген-келген кюнле да бир бирге.

Насыплы ёмюрню излей, кеси кесимден ажашып айланама дуняда. Бир-бирледе жерни ётмез жерде ётеме. Нёгер къызым урушады манга,

алай машина уа жаланда эки кере ургъанды, аны да мен тюз бара тургъанымлай. Бир кере кесим болуп, бир кере уа жазыучу шүехум бла бирге. Мени бир жанына терк тюртюп, кеси машинаны ал жанына жатхан эди. Къалай да туталды?! Жаш адам да туююл эди.

Ол кюн юзюлген болур эди аны жюрегинде бир зат деп келеди эсиме. Анга бек жарсыйма. Ол сау заманда алыннган кинолагъа къарайма да, аныча акъыллыла, эслиле аз болгъанына бушуу этеме. Жомакълы эски дуняны таш къалала, кешенеле эсге тюшюрген жерде барады ол, кесин женгил аязгъа, анга къууанып, башларын кёкге кётюрген кырдыклагъа къучакълата. Ол биледи, (жер кесими айтады?) мында бир заманда адам жашагъанын, уруннанын, сагъыш этгенин, къачан эсе да былайлада аны къууанчы учханын, бушууу, чек ташыча, инбашларына ауур жатханын, ол эрттенликде чыгъа келген кюннге къарагъанын, ингирде уа – жулдузлагъа...

Аны эсине тюшюрюп, этеди намаз. Кёкде мёлеклени, файгъамбарланы, жерде адамланы да тиллери бирге ушагъанын биледи да, ийиледи ёлгенле, жашагъанла ючюн да этген тилегинде.

Кюн кёрюнмеген эрттенде, аны тумандан чыгъарыргъа кюрешгенча, айтыр эди жарыкъ хапарла.

Жашау сен суюген адамланы, сени да суюгенлени ариу ауазларына ушагъаны сейир туююлмюдю?! Ол да – бир насып.

Барама машинала аз жюрюген орам бла. Дуняны, къудуретни къууандырыргъа суюгенча, узакъ жюрюйдюле ала бу жолдан.

Башым ауруй, жюрегим жилий, кесим а болумсуз болгъанымы ангылай, ачийма бир къауум къалам къарындашларымдан, эгечлеримден – «халкъларын суюген», кёплени уа тюрт этерге излеген «биринчиледен», назмучулукъну бийик болгъанын унутуп, кеслерине олтан этерге суюгенледен.

Ала менден игилени да сатханлары эсиме тюшюп, бираз кёл этеме. Уллу поэтни, кесини устазын, сатхан адамгъа мен неме? Кёп жылла озгъандан сора да, устазы кетгенде да, жюрегин суууталмай, китапны ариу акъ къагъытына анга къара дауун салгъан назмучу иги назму жазармы? Жазалмаса уа, халкъын эсине тюшюредди. Аны къоруучусу болургъа излейди. Ол сен кесинге душман этгенле – сонетлери дуня байлыгына саналгъан уллу назмучу, бизни бла бир заманда жашагъан нарт суратчы, дуня ариулукъну жюреги бла ётдюралгъан жумушакъ ауазлы художник... Сейир туююлмюдю, ол да ойнатхан эди сени боюнунгда бичакъ. Тарыхчы алим а: «Мурдар болургъа аздан къалдым! Аллах мени жаныма кёре эдим!» – деп, къууана эди алай болмагъанына. Иги таныгъанладан асламы къол бермеген адамгъа назму жазгъан къыйын болур. Андан тынчаймайды ол. Кюнню юсюнден жазама десе, къапхан сууукъгъа кетеди ахыры, насыпны юсюнден жазама десе, даугъа къалады, суюмекликни юсюнден назму тагъып башласа, махтау дуняда алай аз болгъанына жарсый, аны да татыуун къоймайды.

Ийнанама, суюе болур миллетин, ана тилин, туугъан жерин да. Кёр-гюзтчо манга алай туююлме дегенни! Ийнанмайма кимден да ол артыкъ суюгенинге уа.

Мени жазыучу шуёхум биз жашаугъа келишмегенибизге жарсыйды. (Ол кетгенликге, сёзю къалгъанды!) «Жыйынсыз адам насыпсызды, – дейди ол. – Жыйыннга уа жаланда игилени къошадыла».

Узакъда жангыз жулдузчукъ жанады. Жулдузмуду ол, отмуду? Ким билсин. Аны къатында бир жюреги сууугъан жылына тура эсе уа?

Бу хапарны мен угъай, бата баргъан кюн айтханча, къарап турабыз ызындан. Шуёхум – кёкден. Мен – жерден. Ол анда нени юсюнден сагъыш эте болур? Аны эсине не затла келедиле?

ЖАМБОТ

Кюндюз болса, терек башында къалгъан чапыракъла жерге тюшгенлеге сукъланганча къарайды къарт, жолну ётюп бара, аны бла саламлашхан жашлагъа, къызлагъа. Сабий кёрсе, хапар сорады юйюнден, ахлудан-жууукъдан. Ингир ала уа, хар ким кеси жумушуна болгъан, мал ёкюрген, макъыргъан, челекле сют таууш этген заманда уа, олтурады кюнлюм къабырла таба къарап. Аны эси баргъан жолла алай узакъдыла... алай жууукъдула... Бир сагъышдан бири тууа барады.

– Жюрегим кюйгенди да, мен тюрленген болурма. Ол дуняда тубесек, танырмыса сен мени? – деп сорады ол суюген къызына.

Ол а, жууап этмей, къарайды бийикден. Ким биледи, Бислимат да тюшюре болур эсине, сабийликден суюген Жамботуна бармай, эсдебусда болмай тургъанлай, киши жеринде, сюргюнде, башхагъа кетгенин, анга беш сабий ёсдюргенин. Анга десе да: «Ол аладан кёрген хайыр мени болмасын!» – деп къошуучу эди ичинден, жашлай, къой кюте барып, туманда къаядан кетген баш иесин эсгере.

Насып юлешинип тауусулгъандан сора туугъанладан эдиле экиси да. «Бу жерге келип, ол не уллу болса да, сен не гитче болсанг да, ыз къоймай кетер онг жокъду», – дейди Жамбот, дуняны юсюнде киши билмеген, ат аталмагъан не къадар зат болгъанына сейирсине.

Бислимат а къарайды бийикден. Ангамы къарайды, аны жанында бир зат эслеп, анданмы айыралмай турады кёзлерин, къарагъанын а Жамбот сезип турады.

Къазахстанда ёлген Бислиматны осуятын толтурабыз деп, жашлары бери алып келгенлерине жангыдан къууанды къарт. Не десенг да, Аллах кимни да жатар жерин алгъадан буюрады. Адамла да кеслерини ахлуларын анда-мында бош жерледе басдырып къоймайдыла.

Ол кюнден бери жашауда ёлюмден магъаналы зат болмагъанын къарт бютюнда бек сезип башлагъанды. «...Алай болмаса, жашауну да болмаз эди магъанасы. Ёмюрле юзюлмей да андан барадыла. Юзmezча, кёп кюню къайда адамны?!»

Ол кюн, Бислиматны асырагъан кюн, Жамбот аны юсюнден сагъышын бир чакъгъа тохтатмай барды къабырлагъа дери... аны жерге сал-

гъынчыгъа дери... дууасы тохтагъынчыгъа дери... Жилигъан а этмеди. Сёз да айтмады, ёню хырхы болуп, билдирип къояр деп, тынгылап турду.

Артда, жарый башлагъанда, танг дууагъа халкъдан алгъа барып, саламлашды:

– Эрттен ахшы болсун, Бислимаат! – деди.

Дагъыда кёп хапар айтды анга. Энтта да айтады, баргъаны сайын, былай къабырлагъа туурадан къарап олтургъанында да. Къадарны юсюнден, заманны юсюнден, жашлыкъны юсюнден, урушну юсюнден... Аллахха уа дау айтмайды. Жюреги кёп кере малтанган эсе да, анга къалай ёпкелесин, дуниягъа Бислимаатны жаратхан Аллахха?! Сюйгенини сабий тансыкълыкъ бла къараучу кёзлерин эсине тюшюрюп, ышарады къарт.

Уруш бошалып, кёп айланып, ол эллилери тюшген Къазахстанга келгенде, ол сууукъ жерлеге атылып, хауа, суу жарашмай, кёпле ёлюп эдиле. Жамботну юйюрюнден жангыз кичи эгешчиги Мариям къалгъан эди да, аны да ачдан ёлтюрюп къоймайыкъ деп, колхоз тамата ёксюз сабийле туруучу юйге берген эди. Алай Жамбот Мариямны тапмады. Элли жыл излегенде, сурагъанда да тапмады. Бислимаат а, ала да тёрт эгеч болуп къалгъан эдиле, башхагъа чыгъып эди. Ким биледи, Жамбот, уруш бошалгъанлай, терк окъуна келсе, алай да болмаз эди. Ол а терк келмеди, дагъыда жыл айланды аскерчи болуп, жыл айланды ахлуларын излеп. Кичи эгешчиклерин ачдан ёлтюрмез ючюн, Бислимаат киши жеринде къазахлыгъа баргъан эди.

Бислимаат, аны кёргенде, къалай ачы жилигъаны эсине тюшюп, ол кече бла кесин суугъа атаргъа баргъаны кёз аллына келип, къартны жюреги ачыды. Тыйгъан эди Бислимаатны, къучагъына къысып, тапхан ариу сёзюн айтып. Билген этгенча, сакълай эди аны къарангыда...

Ол кюнден ары аны жанында башха тиширыу кёрюмеди.

Энди къарт заманны баргъанын ёнчелемейди. Эки дунияны юсюнден сагъыш эте, аны бла Аллахны арасында жюрюген минг мёлекден бирине ышанып, санайды жюрек сырларын, Бислимаатха ол дунияда тынчлыкъ тилейди. Эсгериуле бошалмазлыкъ жарыкълары бла жарытадыла аны жюрегин. Тёшден тюшгенча, таугъа мингенча жюрюйдю ол аланы бошалмазлыкъ жолларында. Ай а жулдузлу кёкден, таулу кийизге салынган акъ жамауча, тепмей, къарайды къартха, ол олтургъан узун къанга шинтикге, аны жанында чёгюп тургъан таулу парийге да.

ЖАШАУ БЛА ЭС

І. ЭСГЕРИУЛЕ – ТЕҮРИ КЪЫЛЫЧ

Эки тюрлю зат жарытады адамны эсин. Бири – этилген ишле, айтылгъан сёзле. Ол артыкъ жарытады. Экинчиси уа мутхузуракъды: этилмеген ишле, айтылмагъан сёзле... Эртте аппам: «Эсгериулеге алдатып сюелеме», – десе, сейир этиучю эдим: «Мени хар нени да билген аппам къалай алдатыр неге да?!» – деп.

Жашау иги эди ол заманда! Сабийлик – ажайып дунясы. Бир жол, мен аппалагъа келгенде, атамы шуёхлары Ахмат бла Мухаммат манга къозучукъла берген эдиле! Ахмат – акъчыкъ, Мухаммат а – къарачыкъ! Ала бирда ариучукъла эдиле. Къатапа къулакъчыкълары, жылтырауукъ чууакчыклары¹, кеслери да бурмачыкъла. Аппа бла мен аланы кютерге кюнлюм тешге чыгыучу эдик. Гитчечикле болсала да, къозучукъларымы мюйюзчюклери бар эди. «Чох-чох!» – десенг, ала мангылайчыкларынын бир бирге тиреп тохтай эдиле, къуйрукъчукларынын да ойната. Аппа уа кюле эди, бизни оюнубузгъа къарап. Къаллай огъурлу аппам бар эди мени!

Амма уа?! Ол алай къууаныучу эди манга, атанга ушайса деп. Атамы уа къабыргъада тагылып тургъан мор рамада бир къадар сураты бар эди. Бизде окъуна жокъ эди аллай бир. Бир суратда уа – менден да гитчечик! Таугъа ёрлеген да кеп сураты! Анам манга дайым: «Атанг жигит болгъанды. Сен да анга уша. Къоркъа турма!» – деучю эди. Амма уа, мен: «Мен атама ушайма! Аныча жигит боллукъма!» – дегенимде: «Жигит болса, сени ёксюз да этмез эди», – деп, жилип къалгъан эди. Аны жилигъанын кергенимден сора, мен алай айтыучуму къойгъан эдим. Алай мен атама ушагъаным ючюн, барысы да суйюучю эдиле мени: Аппам, ыннам, атамы эгечи Зухра... Хар ким да къууана эдиле, шахардан элге келсем. Ол къалай эртте эди! Башха ёмюрде, башха дуняда болгъанча. Мен, атамча, альпинист болургъа сюе эдим...

Анам ингир сайын, олтуруп, эшиу эше эди. Аппагъа – келек, амагъа – габара, къысха чындайла, къол къапла... Манга уа – хар не да! Анамы ол усталыгъына кепле сукъланыучу эдиле. Аппа бла мен анам эшген жюн келеклени кийип, алай барыучу эдик эрттенликде маллагъа къараргъа. Анда жайда окъуна танг сууугъуракъ эди. Артда уа кюн къыздыра башлай эди. Аппам бла амма мени черекде жууунургъа къоймаучу эдиле. Тауладан келген суула бузлудула деп. Таш атып ойнасакъ а, мен да кишиге хорлатмай эдим, мени ташым сууну ол жанына ётмей къалмагъанды. Мени бла тенг жаланда Самат ойнай эди. Ол энтта да анда жашай болур.

Тешде уа не къадар гюл бар эди! Бояулары да – бир жарыкъ. Ала бусагъатда бу тюкенледе сатылгъан гюллеге аз да ушамай эдиле. Ийислери да – бир ариу, терен, терк иймеген! Бизни Халимат, Зухраны къызчыгъы, юйюне кетерге унамай, бизде, аппалада, къалып къалыучу эди кече, мен келсем. Аппа манга жомакъ айтырыгъын биле эди да, баям, андан. Жашагъан а ала аппаладан терт-беш юй бийигирекде тура эдиле. Аппабыз кеп жомакъ, таурух биле эди. Ингир сайын, от жагъада олтуруп, биз аппагъа къысылсакъ, башлай эди: «Минги тау бла Къазман тауну арасында Къыркъ да сууну боюнларында нарт улулары жашагъандыла...» – деп.

Эрттенликде уа Халимат: «Мен да сизни бла барама!» – деп, тыйдырмай, бизни бла тешге чыгъар эди. Ол заманда Халимат бек гитчечик

¹ Чууак – жууак.

эди. Ма алай болгъанлай да, кишини къолундан тутаргъа унамай, аппаны аппунун да кесине къысханлай, чыгъа эди тѣшге. Къарап-къарагъынчы бирси тѣшге ёрлеп, андан: «Эй, Со-су-рукъ!» – деп къычырыр эди манга. Къозутханмы эте эди неда мени керти да эмегенледен от алып келген нарт жигитгеми ушата эди, ким билсин аны.

Тѣшде уа аллай гебенекле бар эдиле – кѣм-кѣкчюкле, сап-сарычыкъла, къып-къызылчыкъла, къоланчыкъла... Аланы къуууп, Халимат да, мен да зауукъ этип ойнай эдик. Тутхан а... бирин да тутмагъанбыз. Аппа: «Ала жаланда бир кюн жашайдыла. Тутуп, къанатчыкъларын не аз да эзсегиз, учалмай къаллыкъдыла», – деген эди да, ма аны ючюн тиймей эдик. Биркюнлюк жашау – ол къалай азды! Этген гюняхынгы, терслигинги тюзеталмазча, умутунга жеталмазча! Алай алагъа, ол гитче гебенекчиклеге, ол бир кюн окъуна кѣп кѣрюне болур, бизге – ёмюрча. Болсада... азды бир кюн. Азды ёмюр да... Ариулукъ кѣп жашаргъа тийишлиди.

Дагъыда биз алай ойнай эдик: къайсы гебенек къайсы гюлге къонарыгъын алгъадан айтып. Халимат бирда къытдырмай эди. Мен аллай акъыллы эгечим болгъанына бек къууана эдим. Ол затдан да къоркъмагъаны алай сейир эди. Гитчечик болгъанлыкъгъа, гыллыучада алай бийик уча эди! Атасы Ахмат анга арбазларында гыллыуча ишлегенликге, аппа уа бизни экибизге жапмада эки гыллыуча такъгъан эди. Биз ким бийик учса да деп, алай эрише эдик...

Биз аммагъа, бирде анама, ол анда болса, тѣшден гюлле жыйып келе эдик. Аланы атлары уа къалай сейирлик эди! Баппахан, эчкиаякъ, къатапа гюл, къарампил, чечек... деп алай. Кертиси бла да, улакъ какачыклагъа ушай эдиле ол сары гюлчюкле. Амма уа аланы ёзекчиклерин банка мияла орунчукъ бла суугъа сугъуп, терезе ауузуна сала эди, орамны озгъанла кѣрсюнле деп.

Чабакъ тутаргъа да элтиучю эди мени аппа. Аппа бла мен алай хазырлана эдик ары барыргъа, бахчада къуртла да къазып. Ыргъакъларыбыз да бар эди. Таякъларыбыз а – чертлеуюк чыбыкъдан. Тюз кюн тѣшден къарагъанлай, атланыучу эдик. Бир сейирим, мында кюн жер бла кѣк ортасындан чыгъады. Анда уа – тау башындан къарап башлай эди. Сора кюн да анда таулу болур эди...

Анам мени бла ары келмегенинге аппам да, мен да, амма да жарсыучу эдик. Мени мудах болуп кѣрселе, анасына тансыкъ болады дей болур эдиле, аппа: «Ишинден бош болса, келин да келир», – дей эди. Амма, аны алай айтханын эшитсе, бетин кѣргюзтмей эди. Алай аны жарсыгъанын сабий жүрегим бла сезип, мен: «Келликди! Келирме дегенди. Мен а, солуу айла бошалгъынчы, мында турлукъма. Кетерик туююлме», – дей эдим. Ол заманда экисини да бетлери жарый эди.

Узакъдады ол заман. Энди аны киши танымайды. Жаланда эсге риуле – жүрегими кишиге кѣрюнмеген Тейри къылычы – байлайдыла бюгюнню бла ол кюнлени бирге.

2. АСКЕРДЕН КЪАГЪЫТ

Анам, кюнюнг ахшы болсун!

Санга, аппагъа, аммагъа, башха жууукъларыбызгъа да тансыкъдан башха, бир тюрлю бир хатам жокъду. Командирле, нёгерлерим да мени бек ариу кёредиле. Ол жаш солдатланы тюйген-ургъан деген хапарла уа бошдула. Аллай затла мында жюрюмейдиле. Сен алагъа эс бурма. Андан сора да мен кишиге хорлатмазлыгъымы билесе да? Сени жашынг Алим бош адам тюйюлдю! Ол Ата журтну къоруулаучусуду! Аны эсингде тут, анам! Мен да, солдат тенглерим да кече-кюн да сизни тынчлыгъыгъызны сакълайбыз!

Окъургъа уа жетиширме. Жашау узунду. Окъургъа дегенлей, анам, командирибиз манга: «Сюе эсенг, аскер училищеде окъургъа къагъыт жаз», – дегенди. Мен алыкъа жукъ айтмагъанма. Энтта да эки ыйыкъ болжалым барды. Кел, сен айтханлай этейик. Артда уа не? Аппалада аскер гарнизоннга ишге тохтасам, ала да къууанырла.

Анам, Халимат аппа манга къурманлыкъгъа тууар ёсдюреди деп жазгъанды. Солуу кюн барсанг, анга айтхан эт, кесин къыйнамасын, хар не да тыбылыр.

Ол амма да, сен да жиберген жюн чындайланы нёгерлерим да, мен да бек суююп киебиз.

Кёп болмай марш-бросок болгъан эди, 30 километрни жаяу баргъанбыз къарда. Алгъа уа ким жетген сунаса?! Биз бешибиз – Кавказдан келгенле! Сора шуёхум Сергей. Ол Саратовданды. Сен аны таныйса. Присяга бергенибизде келгенинде, эсингдемиди, ол бизни бла айланган эди Петербургда. «Бир мудахды», – деп, сен анасын соргъанында, ол: «Келалмагъанды», – деп къойгъан эди. Аны анасы жокъду, анам. Ол гитче заманчыгъында атасы, анасы да аварияда ёлгендиле. Сергей ёксюз сабийле тургъан юйде ёсгенди, детдомда. Аны ючюн мен анга бютюнда иги болургъа керекме. Атам эртте кетгенликге, анам, сен да, аппалары да, башха жууукъларыбыз да манга берген жылыуну анга киши бералмагъанды. Биз, къарындашлача, ма алайбыз. Билеме, аппа да аны бек жаратырыкъды.

Мадинагъа уа энди мен къагъыт жазарыкъ тюйюлме. Бош бергенсе мени адресими анга. Бир кюн, Москвадан бери келип, мени излегенди. Мен а, узакъдан кёрген эдим да, ол болгъанын билип, чыкъмагъанма. «Ол кишилик тюйюлдю», – дериксе сен, билеме. «Атанг алай бир заманда да этерик тюйюл эди», – деп да къошарыкъса.

Хау, ол, ара сахардан кёчюп, бизни классха келгенде, мен бек къууанган эдим. Алай... эсингдемиди, Минги таугъа баргъаныбыз, школну бошай туруп? Анда биз фуникулер бла 11-чи приютдан энишге тюшюп келе, мен анга аппаланы юйлерин кёргюзтген эдим. Анда атамы сын ташына да баргъан эдик. Артда уа, мен классыбызны аппа бла саламлашыргъа чакъыргъанымда, Мадина мени къулагъыма: «Уялмай, ол гитче юйчюкге къалай алып барлыкъса тенглеринги, устазынгы да?» – деген эди... Сора мен аны аппалагъа чакъырмай къойдум.

Аппа уа бек кѳууаннган эди. Устазым бла, тенглерим бла олтуруп, Халимат этген хычинледен да ашап, айран ичип кетген эдик. Саулай классым да аппаны бек суююп кѳалгъандыла. Энтта да кѳагъытларында салам бергенлей турадыла. Минги таугъа барсала уа, аппагъа кѳайтмай кетмейбиз дейдиле. Мадина уа алай этерик тѳуюлдю, анам.

Сора, дагъыда эсингдемиди, анам, сен Мадинаны туугъан кюнѳне торт этген эдинг? Бийик, ариу, юсюнде да кѳыз сураты бла, аты да жазылып. Санга: «Сау болугъуз! Нечик ариу тортду! Кесигизми этгенсиз? Кѳалай?! Мени да юйретирмисиз?» – дегенликге, артда уа: «Рестораннга барабыз! Бу бизге неге керекди?!» – деп, Мадина ол тортну школ аллында шинтик юсюнде кѳоюп кетген эди. Мен а бармадым рестораннга. Мариям, Разият, Азамат, Анзор, Ачемез, Жаннет да бармадыла. Биз ол кюн, анам, сау кюнню паркда айланнган эдик. Тортунгу да суююп ашагъан эдик, кѳлле кѳатында кафеде олтуруп. Сенича татыулу торт киши да этмейди, анам! Ол жаны бла манга кѳпле сукъланадыла!

Кертисин айтсам, анам, сени элге кѳартлагъа кѳечейим да, ала бла турайым дегенинге сагъышлыма. Кѳыйналырса деп да кѳоркъама, алай сен аны мени ючюн, атам ючюн этерге дейсе да, анга уа бек ыразыма.

Аллах мен суйгенлени барыгъызгъа да саулукъ берсин! Кѳууанч бла тѳобешейик!

Тансыкъ салам бла, Алим.

3. ЭРТТЕН АХШЫ БОЛСУН, АНАМ!

Кѳалай эсе да билмей тургъанлай келип тѳушгенча, киргенди кѳарангы кече бу сары-кѳызыл кѳумлу аулакъгъа. Биз кѳыйырында тургъан элни юйлери, бир бир ызындан тизилип, жюзюп-жюзюп кечеге кирип баргъанча, батадыла кѳарангыгъа. Окъ-топ сызгъырыу тохтайды. Бошала билмеген узун кюн кечеге хорлатып, сейир шошлукъ бийлейди тѳегерекни.

Ёлген тенглерибизден узакъ болмай, исси кюн бла окъ-топ кѳыздыргъан ташны артында, аркѳаларыбызны анга берип, олтурабыз. Арлакъда – кюйген танкла. Ала, бизге кѳарамазгъа кюреше, узун быргъыларын алгъа, душман таба, бургъандыла. Киши жеринде, Афганистанда, ала да юйлю тѳуюлдюле...

Жукъу басхан кирпичлерибиз нечик ауурдула! Эртте бирле алай айтсала, аз кюлмез эдим. Юч нѳгерим да, мен да кезиу-кезиу кѳалкѳыйбыз. Бирибиз сакълап, кѳалгъанла – кѳалкѳыйп. Бусагъатда мени кезиу-юмдю. Айхай, жукъудан кѳачама десенг, ачлыкъ тутады, сора суусап кѳысады. Аланы былай антлы шуѳхла болгъанларын эндиге дери билмей тургъаныма сейир этеме. «Ала кишини кѳууандырыргъа жаратылгъан болмазла», – деп келеди мудах кѳлюме...

Кѳолумда сары кѳумну сууурама. Ненча тюрлю жер барды дуния башында! Бири – таулула кѳгет терекле ёсдюрген, жюзюм битдирген, бахчала этген тау, тѳш, жар, бири – тюз, будай кѳылкѳылы сабанла, бири

уа – кьум. Ма былайдача. Алай, кьаллай болса да, жар тьобюнде, тау башында, тенгиз жагъасында да жер – адамны тутуругъуду. Былайда да ёсгендиле кюнде жарылгъан шаптал, гранат (нар), мандарин, жюзюм терекле. Ёсген да этерле. Сора ала жерни бир кесегидиле. Уруш а аланы ёсерге кьоймайды...

Бусагъатда бизде не заман болур? Сагъатыма кьарайма: ючден атлагъанды. Алай эсе, юйде беш бола турады... Анам, узун бал бетли чачы да жууургъан юсюне тегюлюп, жукълай болур. Жукъла, анам, тынч жукъла... Сени жылы кьолунг башымы бир сылап ёлсем, ёлгеннге санамаз эдим кесими. Кьалай тансыкъ болгъанма мен санга! Энди бир заманда да, бир заманда да жюрегинги кьыйнамаз эдим, сау кьалсам... Аппа уа бусагъат намазына кьобарыкъды. Сора тилек этерикди: дуниягъа, кьыралыбызгъа, халкъыбызгъа, элибизге, сора... манга. Алай болурун бек сюеме. Бюгюн манга алай керекдиле аны тилеклери! Манга да, нёгерлериме да. Юйлерибизге сау кьайтырча. Аппамы тилеклери Аллахха жетериклерине уа мен бек ийнамама, ала тютюнден женгилдиле сора, асыры игилик излегенден. Аныча таза адам азды жер юсюнде. Аппамы тилеклери бийикге кетюрюлмей кьалмазла.

Суу... Суусаплыкъ неден да кьыйынды! Юйдеча суу мен бир заманда да ичмегенме. Андача татыулу шауданла, гара суула болмазла жер юсюнде. Хауасы да – алай. Солугъан угъай, ичген этгенча. Басхан суу а – бирде жашил, бирде кёк, бирде мор, кюнню халына кёре. Аны уа бир да ачыуландырмагъы эдинг! Башында лейсан жауунла жаусала, ючгюлючгюлю юзюле, элия жетип, анга кьатылса, кьутуруп келип, жагъаланы ашай, кёпюрлени элтеди... Атлыланы окъуна... Артда уа, ол шошайса, эртте сабий заманыбызда биз этгенча, жашчыкъла, аны артха кетген ызында гитче чабакъчыкъланы сауларын жыйып, суугъа атадыла...

Кёк ызыкълы автобус бла Басхан аузуна барсанг, терекле автобусну ызындан учуп, чабып, жеталмай кьаладыла. Мен энтта да алай сунама. Сейирмиди аланы ары ёрге термилгенлери?! Гитче заманымда алай айтсам, анам: «Теличик, терекле, тамыр ийген жерлеринде турмай, бизни ызыбыздан кьалай келирле?!» – деп кюлюучю эди...

Кьарангылыкъ бла кьайгъы ауур этген кече акъырын барады. Кечени кеси тауушлары барды. Кьайда эсе да кьанатлы кьычырады, жел шинжи топчукъланы сюрюп барады, элде кимни эсе да жау сюртюлмеген кьабагъы бла ойнайды аяз. Ол кьарангыгъа батхан юйледе адамла жашай эдиле: кьартла, сабийле, тиширыула, игиле, аманла, халалла, огъурсузла, сууаплыла, гюняхлыла... Ала уруш болмагъан жерге кьачхандыла. Бара эдиле бирлери – ачыулары кьартыкъларына сыйынмай, кюкюреп, бирлери – шош, мудах, бу аллы-кьыйыры болмагъан уруш иймансыз этип, бирсилери уа, кьартлары – оюмларында, жашау бу халгъа бурулурча, не гюнях этгенлерин излей, тергей, кечгинлик тилей Аллахдан... Командирибиз Сергей унамайды, мен бу сагъышларымы айтсам. «Солдат алай оюмлай башласа, уруш эталмайды», – деп, кьаты эсгертеди. Сора жерге кьарап тохтайды. Мен билеме, ол кеси да этеди менича оюмла, айтмайды ансы.

Танг энди ата келеди. Узакъда кёкню бла жерни арасында бир сары ызлыкъчыкъ тартылып башлагъанды. Къарап турсанг, ол ызлыкъчыкъ уллудан-уллу бола келип, дунягъа алайдан жарыкъ тегюллюкдю. Алай мен, ары къарасам да, алыкъа бир болушлукъ келгинчи, жарыкъ болурун а суймейме. Ол мени марап айланган да – алай. Ол да суймейди жарыкъны...

Тангдан, азандан да алгъа болуп, окъла сызгъырып башладыла. Бизге болушлукъгъа жетген взводну танклары жерни гюрюлдетдиле. Тертюбюз да, танкыбыз кюйгенде, къачып таш артларына къутулгъанла, жангы машинаны тегерек тешиги бла ичине тюшебиз. Сора от-окъ тюбюнде тебирейбиз элге. Аппа айтыучу эски жыр тюшеди эсиме:

Ёкюрелле Къара къолну буулары,
Шууулдайла чучхурланы суулары,
Къан кюрешде сермешелле уланла –
Аталагъа махтаулукъгъа туугъанла.

Ёкюрелле Къара къолну буулары,
Къан баралла чучхурланы суулары,
Къан аулакъда жатадыла уланла –
Аналагъа бушуулукъгъа туугъанла...

Анам! Узакъ тау элде тургъан ахлуларым, эрттен ахшы болсун!
Менден хапар сорсагъыз, мен бек тынч турама...

4. ЖАШАУ БЛА ЁЛЮМ

Мен къурулушчума. Ол бек сейир ишледен бириди. Кюнден-кюннге кирпичле тизилип, жангы юйню межямы бийикге ёсюп барады. Аппамы шуёху Ахмат алай айтыучу эди: «Бош айтасыз жерибиз азды деп. Аз туююлду, бийикге ёседи ансы. Сыйдамласанг, тейри, кеплени озарыкъбыз. Алай... ол заманда биз таулула болмакъ». Ол, баям, ойнап айта эди алай. Мен а кертиден айтама: сени къыйынынг, къарыуунг быллай кёзюнгю къууандыра тургъан иги ишге кетгенин, юй ёрге ёсюп баргъанын кёрсенг, жүрегинги аллай хычыуунлукъ бийлейди! Сора мында, бу сен ишлеген юйде жашарыкъ жарыкъ адамлагъа – хыли этерге суйген сабийлеге, аланы иш кёллю ата-аналарына, туудукъларын къылыкъ хунерге юйретген къартлагъа – тынчлыкъ, ырахатлыкъ тилейсе.

Кюн башыбызда тохтап турса да, бу аязлы жерде артыкъ къызыу болмайды. Бютюнда Афганистандан сора... Ол кюнлени, айланы, жылланы эсимден кетерирге кюрешеме. Ала уа кетмейдиле. Кече сайын тюшлериме киредиле, кюндюз сагъышларымы бёледиле. Барып турама энтта да мен ол къызыу къумда... Бирде уа аппа бла чалгъы чалама Чалмасда. Мен аппаны ызындан барама. Кюн тюзде – атлы, тикде – жаяу. Аны таякълары бирден бизге бурулуп къалып, кёз къаматхан чалгъым

ары-бери бара, ойнайды кьолумда. Ызыма айланып кьарасам, мудах гюлле жерни толтуруп... Тюшюмю тюз алайына жетгенимлей, жюрегими бир ачы зат чанчады да, уянып кьалама...

Аппа кетгенли, дуниям кемди. Ол кемликни жамарыкь зат болмаз жер юсюнде. Заманында келсем, жесирликге тюшмей, сау табарыкь эдим... Азла чыкьгъандыла андан сау. «Ол заманны ачыуу жангыдан кьайтып, аллыма сюелип тохтаса, асыры кьоркьгъандан суу-салам болуп кьалама. Сууукь кьолларымы кетюралмайма ансы, созсам, ол кьоркьуума тийип кьаллыгъыма ишексизме тюшюмде», – деп жарсыйды ексюзле юйюнде ёсген Сергей. Ол – жан жууугъум, кьарындашым, аскер командирим – кьоркьакь туйюлдю. Кёп кере сыналгъанды. Алай... Сергей энтта да мени биргемеди. Барыр жери болмагъан, ексюзле юйюнде ёсген адам, менича кьарындашы тургъанлай, аны бла атланмай, кьайры барлыкь эди?

Сергей да, мен да жауунну бек сюебиз. Жауса, ары-бери кьачып букьмайбыз. Аны юсюнден бир бирге жукь айтмасакь да, ол бизни эсибизден кёп затны жуууп кетерир деп, анга ышана болурбуз. Баям алайды. Тохтатмайбыз ишибизни неда сюелебиз жауун тубюнде, узакьгъа кьарап, тынгылай. Жауун жауа туруп этилген тилеклени мёлекле Аллахха терк жетдиредиле, ала кьабыл да боладыла дейдиле. Бизни уа, Сергейни бла мени, андан тилер затыбыз кёпдю...

Былайдан бийикден кьарасанг, хар не да кёрюнюп турады. Ма бу сагъатда Басхан суу кюн бла алай сейир ойнайды, кёмюк толкьунчукьлары кетюрюлюп, кюнню тобун бири бирине ата, жарыкь кюледиле. Ингирде уа кюн кьызарыр да, аны кьызыл суулу жумушакь таякьлары бу гитче шахарчыкьны саулай жарытырла, хар тешике, хар тыгьырыкьгъа кирип, тансыкьларла. Мен ол заманны бек сюеме.

Тамам ол кезиуде былайдан узакь болмагъан больницыны бир отоуунда ариу Мариям акь халатын тешип, такьгьычха тагъады. Мариямны андан чыкьгъаны, былайдан кьарасанг, кёрюнюп турады. «Бар!» – дейди Сергей. Сора мени арсарлы сюелгеними кёрюп: «Бар, сакьлатма Серезжаны, – дейди. Мариямны демейди. – Мен а, былайчыкьны тамам этип бошайым да, угъай демей эсенг, артда ингирде келе келирме. Анабызгъа тансыкьма».

Жашчыкьгъа Сергейни атын атайыкь деп, анам сагьыннган эди биринчи. Шуёхума хурмет этгенден. Анга, ол орус ат болгъанлыкьгъа, ыннам окьуна ыразы болуп кьалгъан эди. Уллу Сергей (энди анга бизде алай айтадыла) келтирип, жашчыкьны биринчи кере кьарт ыннасыны кьолуна бергенде, ол кьууаннгандан: «Жангыз баламы ызын юзмей баргъан Аллахха кьурман болайым!» – деп, бар дауларын унутуп, дуня бла бир алгьыш этген эди. Аны ол кюн жилигъаны эсимден бир заманда кетмез. Не кьууанч бар эди жашчыкь туугъан кюн бизде! Ыннабыз да сау эди...

Нечик иги боллукь эди, дуняда ёлюм деген зат болмаса! Алай... кёп кере сагьыш этеме мен аны юсюнден. Ол болмаса, адам жашау

адыргылыгыын этерми эди деп да келеди эсима. Жер сюрюп, урлукъ атармы эди, артда ол къатлап берген тирликни алырча артха? Ол заманда жигит, къоркъакъ, иги, аман, бай, жарлы, насыплы, насыпсыз дегенча ангыламла болурму эдиле? Бир адам бирсинден къоркъурму эди? Баям, жашау магъанасын тас этип, биз бир бирге ушап къаллыкъ эдик. Жаланда жашау бла ёлюм барлыгы айырады аманны, игини да бир бирден. Бизни да. Алай болмаса, жауундан, кюнден да не магъана?

Къадар адам бла кесини арасында келечиле излейди. Аны ючюн жашау жолунда адамны кёпле бла тюбешдиреди, айырады. Ма ол себепден эки дунияны арасын суюмеклик, тансыкълыкъ, зарлыкъ, кюйюклениу алыпдыла. Ол жол бла азатлыкъгъа баргъан а къыйналмай къалай къалыр?

Сергейни бла мени бир умутубуз барды. Ол да кёп бармай толукъгъа ушайды. Биз Минги таугъа чыгъаргъа дейбиз. Атамы шуёху Мухаммат бизни ары жашы Алибек бла жиберликди.

5. ОРАЎДА

Анда, Афганистанда, жесирликде тургъаныбызда, соруу этгенде туююлгенден бети кёгерген, санларына ие болалмагъан, башы зуулдагъанын къоймагъан къазахлы Турсунбек:

– Жырлайыммы, жашла? – деп сора эди.

– Жырла, – дей эдик биз мудах, амалсыз къарамларыбызны аны эртте жарыкъ болуучу, бюгюн а биз танымагъан бетинден къачыра.

– Ариу жырлай билмейме, – деп жарсый эди ол.

– Жырла, – дей эдик биз, баям, аны жырларгъа суюгенин сезип.

– Кесими тилимде жырлайыммы? – Сора жырлап башлагъан эди, башын ёрге кётюрюп, кёзлерин жумуп:

– ...*Башчы болуп, алгъыш аласа,*

Дайым эр кишилей къаласа,

Эр Дулат, этекледе айланаса,

Жигит, ёхтем халкъны уланыса.

Тилсиз балала ёлгенде,

Сен, насыпсыз, ёлалмаймы къалдынг?..

Кесинги тилингде жырламасанг, аллай сагъатда не тилде жырларыкъса? Бара эди жыр, уча эди, темир чалдишлени аралары бла, тюше келген ингирликни, аны бла бирге келлик къайгъыланы, тутмакъланы мудах сагъышларыны алларын тыя. Элте эди ол бизни хар бирибизни туугъан жерлерибизге. Кимни – уллу сууланы, тенгизлени жагъаларына, кимни – тау бийиклерине, жар этеклерине, къая башларына, алай кенг эди аны ауазы, алай женгил эди аны къанаты. Баям, ол жыр сакълагъан эди бизни жаныбызны.

Турсунбекни жырын эшитген душман таматаладан бири, чалдиш темир эшикни аллына келип, бизни сакълагъанны къайры эсе да ийип, къазах тилде:

– Энтта жырлачы, – деп тиледи.

Жырлай билмегенине бютюнда бек уялып, Турсунбек къзазах халкъ жырны къатлай эди:

– *Абилгъазы бахадур досума*

Уллу салам иеме башында,

Къажаяу эдик биз алдаулагъа,

Сен ёкюлюм эдинг мени алада.

Болуп къатылыкъ, къырылды къзазах...

Бол къатымда, сермешде жан алсакъ...

Нечик агъаргъанды сени сакъалынг!

Буму эди къарындашылыкъ тапханынг?..

– Болуп къатылыкъ, къырылды къзазах... Бол къатымда, сермешде жан алсакъ... – деп, акъырын къайтарды душман тамата къзазах тилде.

Сора, олсагъатха къалай эсе да гуппур да, гитчечик да болуп къалып, тутмакъ юйден узайып кетди.

Кече къарангыда, саксаул терекни ауанасы уллу юйню босагъасына жетип эригенде, келген эди биягъы душман тамата. Сора чыгъаргъан эди бизни гетенбаш машиначыкъ бла ол ачы жерден, тюзетген эди сары къаяла букъдургъан жаяу жолчукъ бла барып турургъа... Жол бошалса да, барып турургъа... Ол берген суу тауусулуп, флягада юч-тёрт уртлам къалгъанда, аны къарыусуз Турсунбекге аяп, бирибиз да ичмедик. Турсунбек да угъай...

– Барыгъыз, – деди ол, кезиулю солуугъа тохтагъаныбызда, кесини къарыусузлугъундан, бизге жюк болгъанындан уялып. – Мен ызыгъыздан къарайым.

– Угъай! – экибиз да тенг айтхан эдик алай – командирибиз Сергей бла мен. – Сени къоюп – угъай!

– Тюшюмде кёргенме. Мен былайдан башларыкъма Аллахха жолуму...

Аллыбызгъа чыкыгъан совет аскерчилени кёрюп, Турсунбекни бети жарыгъан эди. Кеси ючюн угъай, бизни ючюн. Ол алгъадан биле эди аргъы дуниягъа къалайдан атланырыгъын, жаланда бизге къайгъы эте эди ансы. Энди уа уруш къайгъысы, жесирлик ачыуу, башха ууакъ жарсыулары да кетип, ышара эди жюреги, арып, кюйюп, тохтап къалгъан Турсунбек. Баям, быллай сагъатында, ол Аллахны аллына атланганда, ана, эгеч, тиширыу сюймекликни узун, жумушакъ къоллары бери жетип, сылай эдиле аны ауругъан башын, эртте къанатлы болуучу, энди уа анга тынгыларгъа унамагъан, ачыгъан санларын... Жел сыйдам этген кызылсуу кысыр къаялагъа тегюлюп, жилий эди бизни бла бирге сары ай.

Минги таугъа чыгып барабыз. Тёшден-тёшге ёрлей барсакъ, дуния да сейирден-сейир кёрюне барады. Битеу биз этген къайгъыла магнасыз кёрюне башлайдыла, кесибиз да – ууакъ. Ол сагъышны хорлар оюмдамы, таулу болгъаным ючюнмю, бийикликни къууанчы, деменигилиги таукеллендирипми, билмейме, айталлыкъ туююлме, кесимден алгъа жюрегим жырлап башлады:

– Орайда-рида-о-о-орайда-ра-ри, орайда-рида, о-о-орайда...

Сергей тынгылап сюеледи. Ол Турсунбек жырлагъан узакъ ингир-деча. Мен а тартама аппамдан эшитген, ол да аппасындан юйреннген эски «Орайданы»:

– Орайда-рида-о-о-орайда-ра-ри, орайда-рида, о-о-орайда...

Аны жаны къанатлыды. Алай болмаса, учармы эди ол ёмюрлюк жашлыкъны белгиси кетмеген къарачай-малкъар тауланы башларында былай эркин, андан озуп, тенгиз толкъунланы къучакъларында да?

– Мени энди бир зат да жаралы не насыплы эталлыкъ туююлдю деп, жарсып тура эдим. Ол алай туююлдю! – деп къууанады Сергей.

Къая къызы уа, жүрек жырыбызны макъамына ушатып, эртте аппама, аны аппасына да айтханча, суюмекликни юсюнден шыбырдай эди: «Сен жортууулгъа чыгъа туруп, къобузчу къыз атынгы айта эди. Сен эшитеми эдинг аны? Ол мени къулагъымда букъгъанды – къобуз айтхан атынг...» Мангамы айта эди ол алай, къарындашым Сергейгеми неда дуниядан эртте кетген атамы шуёху Мухамматны жашы Алибекгеми, ким билсин.

НЫГЪЫШДА

Саулай уллу дунияда жангыз кеси къалгъанча, олтурады ныгъышда жангыз къарт. Жылла аны инбашларындан басып тургъанлары былай къарагъанлай билинеди – ала инничгергендиле, иелерин жерге тарта, энишге ийилгендиле, тегюлгендиле. Дуния уллуду, жангыз адам а аны къатында гумулжук кибик кёрюнеди. Къартны таякъ къыйыры ызлагъан ызлыкъдан ётерге кюреше, бир сары гумулжукчукъ арлакъ барып, ызлыкъны ёре къумундан энишге къарап, экили болуп тохтайды.

Тамам ол заманчыкъда къарт да, башын кетюрюп, кюнлюм бетни чегин айырып тургъан юч къаягъа къарайды. Алагъа, къаялагъа, башха туююлдю акъсакъал, ныгъышха чыгъып, ким бла сёлеширге излегени, кимни эшитирге суюгени, нени юсюнден сагъыш этгени. Жашауу келген адам, киши да билмеген, бу юч къая, кюнлюм сырты, элни экиге бёлген черек да тюшонмеген бир затны билгенча, тасха ышара, бийикден къол аяздача кёрюннген элге къарайды. Энишге чабып баргъан жолда, тюрлю-тюрлю къамыжакъчыкълача, женгил машинала ары-бери жортадыла.

Къабакъ эшикле къатында аны келини кёрюнеди. Ол, къабырла таба къарап:

– Къайда болса баш кечиндиредиле, жашайдыла, ёлселе уа, аланы бери келтирип басдырадыла, – дейди, кимге эсе да, баям, ёлгеннге, дау эте.

– Адамла къайда болса басдырмайдыла ёлгенлерин, – дейди къайын атасы, келини таба къарамай, къарыкъгъан ауаз бла. – Бошдан эте болмазла алай.

«Ёлюмден магъаналы бир зат да болмаз дунияда, – деп, сагъыш этеди сора ол. – Аны бош сунсанг, сора жашау да бошду». Аны эсине

ол ёлюмню юсюнден хар заманда да сагъыш эте келгени тюшеди: жаш заманында – уруш аулакъларында, андан къайтханда – киши жеринде, Ата журтха жыйылгъанда – элинде... Алай келеди бюгюннге дери да. Анда-мында айланган а... къадар алай болса, не этгин?

– Жиягъан да жокъду, – деп къошады келини. – Ким жиярыкъды, мында аны таныгъан жокъ. Ол таныгъан да къалгъан болмаз... Жиягъандан да эрикгенди халкъ.

Акъсакъл ол сабий заманында жаш атасы къаядан кетген кюнню эсине тюшюреди. Ол кюн аны ата эгечлери къалай жиягъанларын ол бир заманда да унутмайды. Ёлгенни къобаралмай эселе да, жаны болгъанны уа жиямукъда жууундура эдиле. Не дау, не махтау, не тилек бар эди ол кюйледе! Хау, бусагъатда алай жияй билмейдиле.

Ныгъышда олтургъан жыл саны келген адамны, былай къарагъанда, бирси элли къартладан башхалыгъы болмаз дерчады: акъыл жарытхан кёзлери, жукъаргъан уллу къоллары, таулу къалпагъы... Алай... ол башха эди. Энчи. Нёгерлерин ашыра келип, кимин жашлай, кимин иги кесек жыл сюрюп, тийреде жангыз къалгъан къарт. Ол къабырлагъа чыгъаргъа хазырлана эди. Кючю жетсе, бармай да къалмаз. Энди къазып бошай болурла...

Аны алаша шинтикчиги бла бирге элтди туудугъу къабырлагъа. Ол ёлгенни бети кетип тургъан къуллукъчу жашын жапсарды. Нек десенг, къарт биле эди жаланда Аллах жарашдыргъанын адамны акъылында жашауну бла ёлюмню, ары дери киши ёлмегенча, андан сора да киши ёлмезликча, бушуу этгенни бла къадарны. Жаш а кезбаусуз бушуулу эди.

Ызы бла ол керекли сураланы да окъуду. Кёп кечгинлик тиледи Аллахдан ёлгеннге.

Сора къайтды юйюне. Машина бла келсе да, чалгъы чалып, таудан тюшгенча, арып кирди арбазына.

Малгъа къарагъан, башха жумушха жарагъан да юйюне табылгъанда да, ол ныгъышны къоймады. Келини, жашы, туудугъу да сёлешдиле, юйге кирирге суймеди. Ныгъыш кеси да алай узакъ туююлдо – былайчыкъда, жангы хунаны жанында. Тюп орамдан ёрге чыгъа келген жерде ёлгенни жашы кёрюндю. Ол, къартны жанына олтурургъа болмай, сюелди.

– Чёк, – деди акъсакъл. – Олтур. Айт хапар, къалайды шахарда жашау?

– Атам элин бек сую эди. Алай... ёпкелегени уа кетмегенди.

– Заманнга ёпкелеп не эталлыкъса? Ол кесин тутдурмайды. Къыралгъа уа ёпкелер эркинлигинг да жокъду.

– Адамлагъа ёпкелей эди. Эллилерине. Аны тутдургъанда, киши жукъ айтмагъан эди деп. Атам а немецлилеге, эллилери тилеп, андан ишлей эди. Аны кёпле биледиле. Капитан чынында, жаралы болуп, Ростовда госпитальда тургъанлай, немецлиле жетедиле деп, аны юйге ашырып ийген эдиле...

– Хау, сени атанг устаз болуучу эди. Немец тилни да иги биле эди.

– Ма андан жоюлду. Бюгюн ёлмегенди ол, аны тутхан кюнлеринде, ол кьутхаргъанладан аны бир жан кьорууламагъан кюнде окъуна ёлген эди.

– Аллах, келген жолунг бошалды деп, анга ажал жибергинчи жашайды адам. Жан а... малтанып кьалмаз ючюн, тюзлюкню излерге керекди. Ол заманда уа, кесинг да эслерге керексе, сау дуняда ёлюм бла жашау бир бири бла кюреше эдиле. Терслик баш кётюрген кезиу эди ол... Элни жыл саны хорлап, урушха алынмагъан тамата кьаууму оноу этип, кеслери баргъан эдиле Ахматдан душманнга ишге кир деп тилей, адамны ачитмазлыгъын билип... Тутулгъанда уа... Ол заманда сюргюнню хар ким жан кьайгъылы ал кезиую эди. Ким тынгыларыкь эди сени, юфгюрсенг, ауа тургъан кьартларынга?.. Ала да бошалгъан эдиле биринчи жылда окъуна, биз фронтдан кьайтыргъа. Ёлгенлени бла сауланы араларын не заманда, ким сюзалгъанды? Кёре келген терсликле ючюн, сёз айтыр кезиуде тынгылап кьалгъанлары ючюн, ёлгенле анда тынчаймайдыла, саула уа – мында.

Кюн, кьаяланы бир жанындан кьызартып, акъырын батып бара эди. Тёгерекге жайыллыкь кьарангы бусагъат ол ортадагъы жютю кьаяны Къая кьызы жашагъан гитче дорбунчукларындан чыгъарыгъын билип, акъсакъал ары кьарап турду. Жаш а – кьабырла таба. Аны тегюлалмагъан кёз жашлары жылтыратхан кьарамы, ол алыкъа сабийликден чыкьмагъанча, инжилиую таза эм мудах эди.

«Иги жаш ёсдюргенди Ахмат», – деп келди кьартны кёлюне. Сора ол ыразылыкь кёкге чыгъып кетип, анда жарты айны тегерегине олсагъат жарыкь жулдузла жандырды.

Олтура эдиле экеулен ныгъышда, бара тургъан, кесин тутдурмагъан заманны ызын ызларгъа кюреше.

ЖУМАРУКЪ

Оюмну оюм туудурады. Ма алай барады адам, жашау жолу бошалгъынчы. Тюркден келген кьонакьны тукьуму, аты да сейирдиле. Чам атха ушап. Келишмейдиле бизге. Алай кьанда болгъан бир кюнде бир эсге келмей а кьалмайды.

– Анам: «Мени ыразы этерге сюе эсенг, барып, Кёндененни бир кёрюп кел, мен ёлгюнчю», – деп тилегенди да, андан келгенме, – дейди ол. – Анама сексан алты жыл болады. Аны ата-бабалары мындандыла...

Суу боюнунда сюеледи кьонакь. Ким биледи, аны кьарт ыннасы жаш заманында, суу алыргъа келип, былайда жез челеклерин юзmez бла жылтыратхан болур. Аны аты да ариу эди – Жумарукь деп. Энди кьызлагъа алай атамайдыла дегенлери эсине тюшюп, жаш мудах болду. Бу сууну уа эсиндеди ол кьызыны, кьозу тишлерин ачып, ариу ышаргъаны, кёлю жарыкь болса, жырлагъаны, кьол бла этилген кьылычха тагъып, кюнде кёз кьаматхан эки челек бла сууну бу тёш бла кюнлюмге чыгъарып барыучусу...

Бара эди муслиман топуракъгъа, анда жерге тюшерге суйюп, Ахмат хажини юйюрю. Кёпле барадыла ала бла. Къул бла бий айырылгъан заман эди. Онгунг бар эсе, эркинсе. Атыны жүгенин тутханлай, кёп сюелген эди тёш башында, кетебиз дегенлени, хапчукларын жыйып, ар-балагъа олтуруп, жол алгъанларына къарап, Салим. Жумарукъ да къарай эди тёш таба. Жаралы къушча ачый эди жашны жүреги, къанатлыны къычырыгъыча, кишиге эшитилмей эди аны дыгаласы. Жаланда къайда эсе да кёкде бирге къошула эдиле эки суйгенни тауушсуз жилигъанлары.

Адамны несин сыйырыргъа да болады – журтун, юйюн, ырысхысын, жанын... Суймеклигин а, эсгериулерин а киши да сыйыралмаз.

Кемелеге миннген жерде, кезиулерин сакълап, эки кюн турдула. Саулай Малкъар бла Къарачай кёчюп баргъан сунар эдинг, алай кёп эди адам. Бары да – мудахла, аз сёзлюле. Жаланда тенгизни биринчи кере кёрген сабийлени жарыкъ ауазлары эшитиле эди тегерекде. Ала болмасала, ёлюп да къалыр эди адам былайда белгисизликден. Жауун жауса, адам андан къачып бир жерде бугъады. Былайда уа киши да букъмай эди. Ата журтну жауунундан тансыкъларын алыргъа суйюпмю, ким биледи, сюелип турдула.

Ауур эдиле сагъышла. Алай Ахмат хажи биле эди, кеси табаргъа, айтыргъа керек эди былайда алланыу сёзлени. Алагъа кёре боллукъ эди адамланы таукелликлери. Айтхан да этди.

– Ала, Ачабай, ол айтыучу жырларынгдан бирин айтсанг эди, тынгылар эдик, – деди ол.

Ачабай кёп тилетмеди:

– Ой, Уллу Хождан а ма чыкъгъан элле жети ариу, орайда,

Да къамаладан а бир къан тамызгъан а эки ариу, орайда.

Ой, Уллу Хожда да бир сейир барды, аламат, орайда,

Къатынла бла да къызла этедиле къазауат, орайда.

Ой, кёкде ойнайды да ол эки ариуну билеги, орайда,

Да къабыл болсун а бу жарлы халкъны тилеги, орайда....

Эр кишиле эжиу эте эдиле. Тенгиз а, кёмюклю толкъунларын шошайта, тынгылай эди. Жыр, озгъан ёмюрлени, озгъан кюрешлени, озгъан суймекликлени келечиси, унутулмаз таурухладан бири, кёкню, жерни бирден алып, Уллу Хожда болгъан кюрешледен сау чыкъгъан халкъыбызны энтта да жашап турлугъун, аны жашауу узун болгъанын, алда кёп умутла толлукъларын билдире эди.

Сюеле эди Жумарукъ, суйгенини башлыгъы да жел эте, къаратор тенгиз башы бла учуп келгени кёзюне кёрюне. Дуния битеу бир жанына болуп, жаланда Салим алып эсин, къыз узакъгъа къарай эди. Салим да келип турду, жыр тохтагъынчы. Ол заманда аны да жолу юзюлдю. Аны къаратору бата тургъан кюн бла бирге эриди тенгиз башында кюнде.

Жумарукъ, тегерекге къарап, бир зат да тюрленмегенине сейир этди. Тенгиз, аны юсюнде женгил жүзюп баргъан кеме да анга айырылыуну ачы белгиси болуп чыкъдыла. Энди кюнню, айны, жерни жылыуу да неге керекдиле анга, аланы, жыйып туруп, артда Салимине бералмаса?

Желле сылай, тенгиз эхчей, бара эди кеме, жер кеси баргъанча, юсюнде адамланы жарсыуларын, тансыкълыкъларын, абызырауларын, Аллахха ыразылыкъларын, дауларын, умутларын, къарыусуз таукелликлерин элте. Жумарукъ а жиляй эди, къанга шинтикге олтуруп, бетин къоллары бла жабып, гуппушчукъ болуп. Кетип бара эди, батып бара эди суймеклик жарсыуунда. Бу уллу кемеде, мынча халкъны ичинде аны жапсараллыкъ, аны къыйынлыгъын кесине алаллыкъ, аны къоруу-лаяллыкъ бир жан да жокъ эди.

... Алай Аллах алгъадан биледи адамны не сакълагъанын, кеси эте-ди анга саугъа. Бир ненча жыл озуп, муслиман жерде ойнай эди къыл къобузда Азнауур. Аны кёзлерине тюшюп, кюн жарыгъы аладан кетерге суймей тургъанда, чаба эдиле аны бармакълары къобуз къылларында, жаралы къушну ачыгъанын селейте, тенгизни ары жанында башлары – акъ, этеклери – жашил тауланы юслеринден ариу таурух айта. Кюн, ол макъамны эшитип, баргъан жолундан бурулуп, кёзле къамата, аны таба къайтып келе эди. Аяз, бу тийреге сыйынмай, кетерге да болмай, айлана эди, жер бла кёк арасында чырмаша. Ол заманда Жумарукъ сейир этген эди, бу къыл къобуз да, аны иеси Азнауур да, макъамны къурагъанла, мени жүрегимде бола тургъанны къайдан билгендиле деп. Ол, Азнауур, Салимча, Жумарукъча, суюе-куюе да билгени, къууаннганы, жилягъаны да туура болуп, таралды суймеклик бла, айырылыу бла сыналгъан, элияла окъуна тауушун тохтатыргъа базынмагъан къыл къобуз.

Къызны, жашны да узакъда къалгъан суймеклиги, айырылыу жарсыулары, термилиую, тансыкълыгъы да бар эдиле анда. Къанат къагъып, учаргъа суйюп, жүрексиннген эди Жумарукъну жаны.

Къыл къобуз а айта эди, ол жаланда бир адамны жарсыуу угъай, битеу жер юсюнде жашагъанланы да жарсыуларыды деп – тюбешиу бла айырылыу. Ёлюп, жангыдан туугъанча, жангыра эдиле анга тынгылагъанла.

Жумарукъну жарсыулары да, кеси кеслерин жыйып, аны къоюп, учуп кетип, тенгиз башы туманда эрип бара эдиле. Баям андан болур эди, тенгиз кёклюгю бла аны аякъларына къапланып тургъан аяз бир болуп, бийикге кётюрюлдюле да, Жумарукъ, башы тегерек айланнгынчы, аланы ызларындан къарап турду.

Азнауур къыл къобузун согъа эди, Жумарукъ, аны жанында олтуруп, жүреги къуу къанатындан женгил болуп, узакъгъа къарай эди. Жер а, аланы жыгъылтама деп да къоркъмай, къайры эсе да учуп бара эди.

ЖОЛОУЧУЛА

– Я Аллах, балама жол бер! Хызир-Ильяс биргесине болсунла! – дейме.

Ёмюрлюк жолоучу, кёкде, жерде, сууда да бизни къоруулагъан Хызир бла аны жерде нёгери Ильяс – ууажипле биргесине айлансала, анга замансыз хата келмез деп ийнанама. Жашым аскерчиди. Аны аллында

кѐп жерле жатадыла, ол кѐп жолла айланыр. Мен жумушакъ жан жаулукъ сайлап, аны бла сюртюочю аякълары арырла, жара болурла, берч болурла... Балама бек керекди къайгъырыу.

Ёмюрлюк жолоучула Хызир бла Ильяс ууажипле уа арый болурламы? Аланы аякълары уа ачыймыдыла? Ачый болурла. Ачымай а! Жол жүрюгенлени биринчиге аякълары арыйдыла, ачыйдыла, ашаладыла.

Ала, Хызир бла Ильяс ууажипле бла балам, жолда бирге тюбеселе, танырмы балам аланы? Жол жанында, солургъа олтургъанда, суусабындан биринчи алагъа уртлатырмы жашым? Уртлатмай а! Уртлатыр. Ала ууажипле файгъамбарла болгъанларын а билмез. Къайдан билсин?! Жолда кѐпле жүрюйдюле.

Хызир бла Ильяс ууажипле танымагъан жол жокъду дуняда – кѐкде, жерде да. Ала, от жагъып, кѐп жолну жанында олтургъандыла жолоучула бла. Адамланы хапарларына тынгылай, бир затны ангылагъандыла ала: жолда Аллахны адамларындан эсе, ийманлары болмагъанла кѐп жүрюгенлерин. Сора этгендиле хыйсап, Аллахны адамларын алагъа жетерик хаталадан къорууларгъа керекди деп. Аны ючюн чыкыгъандыла Хызир бла Ильяс ууажипле жолгъа. Балам да. Дуняны – ариу, жарашыулу, адамланы уа сабыр этерге, ууалгъанлагъа къанатла, арыгъанлагъа таукеллик берирге, кете баргъан ёмюрлени бла бу келе тургъанны бирге жалгъашдырыргъа суююп. Алай болмаса, орталары юзюлюр эди. ...

Хызир-Ильяс файгъамбарла, дунягъа тюзлюк келтирирге суюгенле, алагъа нѐгер болгъанла, аланы ичинде балам да бир жумушну этгенлерине къууанама. Игиликге къуллукъ этген тынч туююлдо. Алай Аллах, аланы зауукълу ишге айыра, жумушларыны кыйынлыгъын биллип, жүреклерин жарытханды, артыкъ таукеллик, къарыу да бергенди алагъа.

Кече башланды уруш. Дуня жана эди. Къайда – душман, къайда – шуѐх, аны билген да, биллик да жокъ. Ким билгенди ол затны дуня тарыхында? Хар кимни кеси кертиси, кеси мураты. Кѐкден окъ жауа эди, ёлет жауунча, ачы. Алыкъа мыйыкъ урмагъан аскерчи жашчыкъла, бюгюннге дери ушкок от ийисгемегенле, аналарын тас этген кѐзулача, ажашхан эдиле тютюн ичинде. Алагъа сабийлеринеча къркъгъан таматалары, жашчыкъланы ол тютюн, от ичинде бирем-бирем табып, сау къалгъанын нартюх бахчагъа ашыра эди. Ол сау дунягъа ачыулана эди бюгюн ма быллай, башчыкълары сют ийис этген жашчыкъланы жумушакъ къолларына уруш сауутланы тутдуруп, аланы бери ийгенлери ючюн. Ол саулай дунягъа чамлана эди. Дуня уа аны билмей эди... Ма ол дуня къарай эди тѐгерекден, къолан танкланы быргъыларына кѐнуп, кюе тургъан юйлени башларына чыгъып, тютюн болуп, от болуп, армау болуп, ажашып, жиляп, кычырып...

Хызир бла Ильяс ууажипле сюеле эдиле жолла башланган жерде. Ала уруш кюйдюрген кырътышда, тирлиги алыкъа жыйылмагъан, уруш кюйдюрген бахчада жол салдыла да кѐргюзтдюле сау къалгъанлагъа. Жолну эки жанында къазауат бара эди. Ортада уа – жаралыла, сабийле,

къартла, къарыусузла. Ала – уруш уятханла – уруш эте билмей эдиле да, андан къачып бара эдиле. Менича тиширыуланы жашлары уа, ала сау къутулсунла деп, урушну ол жолгъа жибермей, артха къайтара эдиле.

Аналаны тилеклерин эшитип, Хызир бла Ильяс ууажипле алайгъа мёлеклени чакъырдыла. Жетдиле да, ала да тебиредиле ол къанлы жолну жолоучуланы биргелерине. Ала эдиле, къачхынчыланы жол жингиригине чыгъарып, башха жары бургъанла.

Анасыны бла жашыны араларын юзерге суююп, аскерчини киндигине тийген окъ аны жыгъаргъа деди да, алайлай жырчы мёлек, билгич мёлек, танг мёлек Зухра алайгъа жетди. Ол жара байлаучу байлаулары бла, ала бошалгъандан сора уа, башында женгил жаулукучугъун тешип, аны бла жашны белин къаты къысды. Бел баууну темирин тешген окъ, бир кесек сууугъан эди да, бек тереннге кирирге кюрешмеди. Сокъуранганмы этди огъесе Хызир бла Ильясмы тыйдыла аны жолун? Зухра мёлекни татлы ауазы, жумушакъ къолларымы уялтдыла аны? Ким билсин. Не ары, не бери тебалмай, тохтады жашны киндигинде окъ. Энди ала экиси да бирге, жаш бла окъ, отуз чакъырым жолну барлыкъдыла, бир бирине келишалмай, юйреналмай...

Къалай юйренсинле: бири – жашау, бири – ёлюм жанлы.

Игиликни жолу бла сау чыкъдыла кёп адам – жаралыла, сабийле, къартла, къарыусузла, сора ... мыйыкъ урмагъан аскерчиле. Аланы сау къалгъан къауумлары. Аламы уялтдыла урушну, урушму сокъуранды былай, ала ёсгюнчю келгенине бери, ким билсин, хар не уюду.

Энди ала, жашчыкъла, ушкок отну ийисин биледиле. Бомба, мина къатыш, бирча келген минг окъну сызгъырыуун эшитгендиле. Нартлача, акъсакъал къартланы кёз жашларын кёргендиле. Адамны (жашауну де да къой!) бла урушну ёмюрледен келген къажаулукулары алагъа туура болду.

Артда, бир кесек заман озгъандан сора, аланы уруш отундан чыгъарып, бу жолгъа сюеген таматагъа сюд этерле, аны чынларын юзерле, намысын сындырыргъа кюреширле. Алай ол сокъуранмаз. Аналаны, эгечлени тилеклери, аталаны алгъышлары болушурла анга, аны жаннетни босагъасына дери элтирле. Тилекле элтедиле ары. Этген иги ишлери ючюн. Бюгюн этгени, тюнене этгени да. Ала кийирирле аны жаннетге, ууахтысы келгенде... Жашым анга ушарыгъын билеме. Адам жанын ыспассыз жоймаз.

Аллахха шукур, жашчыкъла саудула. Сарыбашчыкъла, къарабашчыкъла, бары да бирге ушагъанла, къушдан къачхан, буюгъуп тургъан тауукъ балачыкълача, къоркъуудан толу кёзлери бла къарайдыла дунягъа. Сейир этедиле, мындан отуз чакъырым узакълыкъда уруш барады деп. Керти уруш. Ёлтюргенле бла, ёлгенле бла, бомба тийген юйле бла, от жалыны бла, танклары бла, жауун орунуна окъ жаудургъан самолётлары бла... Жыйырма биринчи ёмюрде.

Былайда уа кюн тийипди, кёк чууакъды.

Энди жангы санау бла барлыкды жашау алагъа, сау къалгъанлагъа, ёлгенлеге да, аланы аналарына-аталарына да, Хызир бла Ильясха, акъкъанат, акъхалат мёлеклеге да.

Игиликни жангыз жолун ханс, чыгъана басхан кезиуле, ма бу жукълап тургъан мамыр шахаргъа уруш кирип келген такъыйкъача, сунмай тургъанлай тюбейдиле. Кеслери да кёпдюле, къарай, санай барсанг. Хазыр болгъан а жокъ. Иги затха хазырбыз ансы, аманны ким сакълайды?

Къайгъы жюрюген жол къоркъуулу, къарангы, жансыз, жангыз да болады дегенлери кертимиди? Хызир бла Ильяс файгъамбарла ол жол бла жюрюяла болмазла дегенлери уа, баям, ётюрюкдю. Ууажип файгъамбарла, алагъа болушхан мёлекле да, мен билеме, ол жолну башында учуп айланадыла. Жашчыкъла кёргендиле ол кюн аны, тюшлериндеча. Аланы ичинде бек ариуну – Зухраны да.

Къоркъа эди эртте таулу ана киши жеринде, къынгыр саман юйчюкде сабийин кеси жангыз къоюп, чюгюндюр бахчагъа кетерге. Бармай а не этсин? Юсюне къамичи бла сюелген бригадир иймансыз эди. Кетди. Артха къайтып келе уа, арыкъны жанында къызчыгъыны жыйрыкъчыгъыны журуну чырпы чыгъанагъа чанчылып тургъанын кёрюп, элгенди... Аны баласын, ачлыкъ сау къойгъан жангыз чигинжисин, суу арыкъдан чыгъаргъан эдиле. Тиширыу жилимай эди. Сау жанын тас этгенде да, жилимай эди! Кюле эди, харх этип кюле эди, дуняны къалтырата, палах жоллагъа айланып: «Мен сизге хорлатмам!» – деп къычыргъанча.

– Къара анга! – деп, сейир эте эди дуня.

Мёлекле уа жилий эдиле:

– Не этейик?! – деп. – Бизни экишер къанатыбыз барды. Жаланда экишер къанатыбыз! Аманлыкъны уа – минг къара къанаты, минг эриши бети! Аманлыкъны уа – минг уллу жолу, минг эчки жолу... О, Хызир-Ильяс, къайдасыз сиз?! Къайда къалдыгъыз?! – деп...

Санга, манга, анга, бизни балаларыбызгъа, суйгенлерибизге, сакълагъанларыбызгъа болушурча, Хызир бла Ильяс ууажипле чыгъадыла жоллагъа, чыгъарадыла мёлеклени жол башларына. Ненча жол бар эсе да дуняда, анча мёлек айланады ол жолну башында. Аллах а алагъа къанатла береди. Ол кюн киши жеринде ол тиширыуну орунуна ала этдиле сабийни жилиуун.

Арый болурламы Хызир бла Ильяс ууажипле? Арый болурла. Арый болурла ансы, жилимаз эдиле мёлекле, аланы солутуп.

Жашау къысха болса да, айырылыу чексиз узунду. Тиширыу а жилимай эди. Аны къоллары жилий эдиле. Аны акъ чачы, алгъын бал бетли бурма болуучу чачы, тёгюлюп, жилий эди. Гуппур болуп къалгъан аркъасы, жерге тартып, ауур жилий эди. Мёлекле бла бирге. Кеси уа кюле эди...

Чинар терек а, аланы жилигъанларын кётюралмай, башын къарангы кёкде букъдурду. Энди ол, аууп кетгинчи, алай турлукъду. Ма бюгюн да, жулдуз жоллада айлана, ол киши жеринде арыкъгъа кетген къызчыкъ-

ны, аны эси кетген анасын, ючкюнлюк ачы урушну, Хызир бла Илияс ууажиплени, мёлек Зухраны, къазауатдан сау чыкъгъан сабийлени, аланы къутхаргъан таматаны, мени жашымча адамланы юслеринден андагъылагъа жүрексинип хапар айтады. Андан къалтырайдыла аны жерге жууукъ чапыракълары.

ЭКЕУЛЕН

Эки адам. Эки тюрлю оюм этген экеулен.

Экиси да менде жашайдыла. Бири кёзбау иш этсе, не ётюрюк сёз айтса, бирси, терслигими кёзюме тутуп, тюзлюк излейди. Бир тюрлю бир сылтау этсем да, унамайды. Уллу къазауат барады аланы араларында. Мен а аланы бир бирден айырыргъа кюрешеме. Айырсам, жүрегим тынчайыр эсе уа деп. Аладан, ол эки адамдан, бири онглуракъ болуп, бирси онгузуракъ болса, хорлагъан къалыр эди мени бла. Айхай...

Бир тийишли заманчыкъ тапханлай, экиси да, бир столну эки жанына олтуруп, эрттен-кеч демей, даулашып башлайдыла. Мен, сёзсюз, туугъанлы бери да тюзлюкчю жанлыма.

Болсада тынгылай кетсем, кёзбаучуну да ангылайма. Жангыз тюзлюкчю бла къалып къалсам, жаланда ол айтханны этип айлансам, кёпле мени жаратмазла. «Сен бизге ушамайса!» – деп, терс къарарла. Ала мени жарты жолда къоярла да, келе тургъан жангы кюннге кеслери къууаныргъа сюерле.

Кёзбаучуну сайласам а, кесим кесими суймезме, кесим кесиме терс къарарма. Алай болса, келишмезме кесиме, бир къауум шуёхума, дуниядан эртте кетген таза ниетли анама, сабийлериме, мен суйген адамлагъа. Сакълаялмазма орталыкъда тазалыкъны, ачыкълыкъны, бир бирге ийнанмакълыкъны.

– Анам, сени бир иги шуёхларынг барды, – дейди къызчыкъ. – Мени да алай болса, сюерик эдим.

– Сени да болурла. Болмай а! Не ючюн айтаса алай?

– Ала бизни да сюедиле да, аны ючюн. Сен алагъа ышанаса да, аны ючюн. Бизге бир зат керек болса, биринчи ала чабып келедиле да, аны ючюн...

– Тенгизге да чакъырадыла аны ючюн, – деп болушады анга эндиге дери тынгылап тургъан къарындашчыгъы, ышарып...

Ол эки адам а жашайдыла мени бла. Ары да бурама, бери да бурама: мени бла экисинден бири къалырча сайлау этер онг болмазмы деп сакъгыш этеме. Аллай онг тапмай, къарайма туурадан. Ала уа даулашадыла, бир бирге ал бермей, жукълатмай, уятмай, тынчайтмай.

Эрттенликде, кеси кесиме келише, тап-таза болуп турурма энди деп, юйден чыкъсам, ингирликде, сёзюме табылмай, кеси кесими суймей, мудах къайтама ызыма.

Ыразы туйюлме кесиме. Шуёхларым да, душманларым да жаратырча жашайма биягъы.

Олтурадыла экеулен столну эки жанында.

ШУЁХЛАРЫМ

Бир шуёх къарындашым байлыкъ жыяды. Аны ариу юй бийчеси, юйге келиучю устазла тап юйретген сабийлери, уллу юйю, арбазы, тюкенлери, машиналары да барды. Ол кеси да иги адамды. Не узакъ жууугъуну да, къууанчына бармаса да, бушууундан къалмаз, къартха-къарыусузгъа да – сакъ. Бу дуняда андан сора не керекди? Тюбесе, жарыкъ саламлашыр, юйюне да чакъырыр.

Бир кере, жолда тюбеп къалып, къоймай юйюне элтди. Бардым шуёх къарындашыма къонакыгъа. Бек къууанды юйюрю, бары да жарыкъ болдула. Юй бийчеси, келинибиз, терк-терк келмейсе деп, тырман этди, къызы уа: «Сен, бери келип, бюгюн бизни насыплы этдинг!» – деп, алдаусуз къууанды. Мен да къууандым. Шуёхуму алапат жашчыгъы, анасы чай къайнатхынчы, мени жомакъ киносуна къараргъа чакъырды да, аны бла да бир кесек ушакъ этдик.

Мен бери келирге бек сюеме. Алай, шуёхуму арыгъан кёзлеринден къарагъан сагышла, ол аланы букъдурургъа не бек кюрешсе да, мияла кёзню ары жанында эсленген ауаналача, мени тынчайтмайдыла. Бу жол да, кёп олтура турмай, юйюме ашыкъдым.

Ол да, юй бийчеси да, къалмазлыгъымы билгенде, кёлкъалды этдиле. Сабийлери мудах болдула. Ала тутдургъан саугъала, аланы ауур-лукълары къолларымдан кетип, бетиме тийгенча, уялтдыла. Не этерге билмей, аланы, кесими да жапсара: «Энтта келирме», – дедим. Алай жууукъ заманда келмезлик сунама. Сюймегенден угъай, шуёх къарындашымы аяп. Ол да сезе болур аны. Аны жүрегин къыйнадым деп, жарсыйма. Ол терс болмагъанын айтыргъа уа тилим айланмайды.

Ол жарыкъ юйде ол ариу адамла бла олтурургъа бек сюе эдим. Ала мени сюйгенча, мен да сюеме аланы, терк-терк кёрюрге излейме. Алай шуёхуму ачыкъ къарамын арытхан ауур сагышла, ол мен ангылагъан, ангыламагъан да сагышла, бир терен орналгъандыла да, кетерик тюй-юлдюле. Ала мени, шуёхумча, ариу кёре болмазла ансы, къонакъ хатерими этип, бир жанына турмайдыла.

Мени башха шуёхум а жырчыды. Жыр тагъады, кеси да жырлайды. Аны юйю сейир бай да тюйюлдю, алай ары кёп адам жүрөйдю. Шуёхум, не кёп бушуу кёрсе да, къууанч бла жарашып жашайды. «Бек уллу байлыгъым жырымды да, аны, къайда сюйсем, кимге сюйсем, айтама», – деп, кеси кесине ыразы болуп, кюледи ол. Биз да ыразыбыз анга.

Алайды, халкъ жыйылгъан уллу залда болсун, жангыз отоуунда болсун, ол бирча ариу жырлайды. Тилетмей. Аны саугъасына угъай дерге къалай жарар?!

– Къанатларым болса, учар эдим кюннге жууукъда! – дейди жырчы шуёхум.

– Алай жууукъ барсанг, къанатларынг кюерле! – деп къоркъады бай шуёхум.

Мен а:

– Алай бийикде учхан кылай игиди! – дейме.
Алай ары ким чыгылады?

ТЮЗЛЮК

Революция келди да, мени кыарт аппаларымдан бирини алты жашы азатлык ючюн кюрешдиле. Бирсини уа кеси кыйынлары бла кыош кыолай кыурагъан алты жашы, кулакладыла деп, тутулдула. Аллайла кеп эдиле. Кими жоюлду, кими кыалды. Кыалгъанлары жашадыла, азат болуп, терслик бла, артыкылык бла кюреше. Азатлык не болгъанын, аны ючюн кюреширге нек керек болгъанын а ангыламадыла.

– Тюзлюк излейбиз! – дедиле, жете келип, кыулдук юзалгъанла, жууургъанларын кеслерине тарта.

– Биз да! – деп кыууандыла, аланы айырып, алларына салып, алагы ышанып кыарагъанла.

Алай ала бир бирни ангыламадыла: бир жолда бара, эки тюзлюк излей эдиле. Башындагыла – кеслерине тап келген тюзлюкню, бирсиле уа, кёбюсю – хар ким да сюйген тюзлюкню.

Тюзлюк ёхтем эди. Ол омакы, бай аш кыангалы юйлени кыюуп, аны жери мында болмагъанын билеп турса да, кереклерин тапмагъанлагы келирге унамай эди.

Тюзлюк аз эди. Ол барына да жетмей эди. Андан юлюш алалмагъанла кепден-кеп болуп бара эдиле...

– Жанына дарман тапмагъан санын кыалай сау этсин?! – деп, ажым эте эди кыарт кюрешчи.

Аны жанымы, санымы – кыайсы бек кыйнагъанын билирге кыйын эди. Бек кыйын. Тынчылыксыз эди кюню, кечеси да.

– Дуния былай турмаз, – жапсаргъан ауаз жашлыкыдан келе эди.

Тюзлюкге ийнанган жашлыкыны бети кыартны кёз аллына келди. Ол ариу эди. Ариу болмай а, тюзлюк ючюн кюреш жарытхан бетде не таукеллик, не ышаныу бар эди!

Кыарт сейирсинмеди:

– Агыч башына танг кыонаргы энтта кеп барды, – деди ол, узакгы кыарагъан кёзлерин кыысаракы эте, жума.

– Жукыусу кыачханнга кече узун кёрюнеди.

Кечени ненча ауазы барды?! Аны айтхан, санагъан да кыйынды. Алай ала ненча болсала да, тюзлюк алагы алданмайды. Бийик кыабакы эшикни ары жанындан башын созуп кыарайды. Туурагы чыгаргы уа сюймейди.

Ол, орамгы чыгып, бетин бизге танытыргы нек кыоркы болур?

БИР КЮНДЕ БИР

Бюгюн сени туугъан кюнюнгдю. Жыйырма жыл тюбедик анга бирге. Энди сен уллу жаш болгъанса. Жюгюнг да – ауурдан-ауур. Атанг

ючюн да элтесе да, андан. Бир кюнде бир мен кьатынга болмай кьалсам, сени уа туугъан кюнюнг эсе, билип кьой, мен бек кьууанама Аллах сени дуниягъа жаратханына, бютюнда манга бергенине! Сынапмы? Сайлапмы? Суююпмю? Ючюсю да бирденми? Мен эшитдим биринчи кьычырыгъынгы, сёзюнгю, антынгы, кьууанчынгы, жарсыуунгу, дайым сени биргенге болуп. Сен мени унутурукъ туююлсе. Мен да унутмам сени.

Кетсем да, кёп кере тёгюлюрме санга тансыкъдан, алай ашыкъма ызымдан келирге. Не бек суйсем да сени, суйгенимден кёп сюерге излеп турдум. Он кере, жюз кере, минг кере! Анала алай болгъандан жете болмаз дунияда суймеклик.

Кетсем, байрым ингирде келип, кьарарма терезеден. Ол ингирде эркин кьайталаса дейдиле юйюнге. Кьууанырма. Кьууанырмамы? Атангы атын атармыса туудугъума? Ол жангыча жарытыр жашлай кетген жарлы атангы кьарангы дуниясын. Сен жетишмеген затланы жашынг этер, эсли болса. Аппасыны атын жюрютген жаш болалмазлыкъ не барды?!

Орамдача, барама жашауда. Аяз башымы сылайды. Сен гитче болгъанда, атанг дуниядан кетгенде, эгешчигинг бла сен жапсара эдигиз мени. Ол терк-терк тюшеди эсиме. Кьолчукъларыгъыз а – гитчечикле, жылыла, жумушакъла. Бушууну юсю бла кёпле тазаланадыла. Мен а, ат этер сёзюмю тас этип, айландым, башха арбазгъа ажашып, кьыйналып, тёгюлюп, юзюлюп... Жангыдан чыкъдым жолгъа. Бара эдим, жаным бла ёте арбала, машинала, атлыла, башым бла уча самолётла, аланы араларында уа – толмагъан умутла, жарсыулу насыбым, кюн бла ай – бири кьалып, бири кеталмай... Мен – жаяу, жол – узун. Сиз болмасагъыз, жашау тауусулур эди ол заманда. Мудахлыкъча, ауур жауа эди кьар...

Кечди. Сени сакълап турама. Бюгюн, бусагъатда, бирле келип, манга: «Кел бизни бла. Биз санга керти насыпны, ол сен юлюшсюз кьалгъан кьууанчны танытырбыз!» – деп, ийнандырыргъа кюрешселе да, унамам. Сени сакълап тургъан чакъда, кьайгъылы эсем да, менден насыплы жокъду.

Насыбым, жашлыгъым кьайтып келселе да, энди мен ала бла бир жоллу болалмам. Биз бир жанына бармайбыз, бирге туюлюбюз. Ала тагъарыкъ кьанатла энди мени ёрге кётюрмезле. Санга ышанама.

Келирме да, кьарарма терезеден.

БИҮЧЕ

Кьар жауады. Быйыл биринчи кьар. Ненча ёмюр жауады ол бу жерге? Жауады, аны жараларын бир кесекге жабарча, тынчайтырча. Кьарап турсанг, эрикдирмейди. Аны акъ жомагъы эртте-эртте бизни ата бабаларыбызны, нартланы да булжуханды.

Жана тургъан отну тёгерегине олтуруп, таурух-ушакъ эте эдиле нартла. Аланы жортууулла жолунда ачхан тасхалары минг жыллагъа

да жетерик эди. Бусагъатда терсле тюзлюкню юсюнден, телиле акъылманлыкъны юсюнден, аманла адамлыкъны юсюнден, къоркъакъла батырлыкъны юсюнден айтыргъа ёчдюле. Нартланы заманында уа ариу-лукъну бла жигитликни юсюнден, суймекликни юсюнден айтылгъанды. Ала биле эдиле суйген адам игиден-иги бола баргъанын, аны сыфаты, атламы, сёзю, сагъышлары да тюрленнгенин. Суйген адам дуняда болгъан тиллени барын да ангылагъаны уа, ол заманда угъай, бюгюн да туююлдю тасха.

Эртте заманлада, алай нартла кёкге учуп кетгенден кеч, Басхан ауузунда бир бийге жаш туугъанды. Аны шуёху эбизе бий ол кюнледе анда къонакъда болгъанды. Къурманлыкъгъа асылгъан къазанланы тылпыулары тийрени туманнга алдыргъанда, эбизе бийге кызы туугъанды деп, Тау-Артындан суйюнчюлюк келгенди. Алайда бийле, ол заманда болуучу тёреге кёре, араларында татлылыкъны бютюнда кючлю этер муратда, бу бир заманда жаратылгъан сабийлерини къадарларын бир этерге тауусум этгендиле.

Тамам онсегиз жыл озгъанлай, басханчы бий эбизе бийге келечиле жибергенди. Къызыны анасына энчи саугъа – юсюнде да багъалы затла тагъылгъан кюйюзю бла алтын сыргалы ёгюз. Къызгъа аталгъан саугаланы уа айтмай кьой. Келечиле Минги тауну ары жанына ётюп, эбизе бийни арбазына киргенде, къонакъланы сакълап тура эдиле. Алай бла, эки бий да тауусумларына кертичи болгъан хапар жорюйдю.

Къызыны, Тау-Артындан келтирип, бери тюшюргенлей, энчи анга деп ишленнген алтын фаэтонда тегерек айландырып, алай кийирген эдиле бийни арбазына дейдиле.

Той-оюн ётгенден сора, хан къуш да киеу болуп, Тау-Артында кёрюнюп келгенден сора, жашау биягъы ызына къайтхан эди. Эбизе бийче, артыкъ ыразы болуп келмесе да бери, хан къушну а кёргенлей окъуна жаратхан эди. Артдан-артха, ненча жыл жашагъан эсе да бийче, ол сезим ёсе баргъан болмаса, таркъаймагъанды. Баш иеси уугъа кетип болса, ол заманлада уа бийле да жорюгендиле уугъа, ол къайтхынчы, бийче, тешинип, тёшегине кирип жатмагъанды. Ол суйгенине атап этген жырланы уа эбизеле бюгюн да, эбизе бийчени аты унутулгъанда да, айтып турадыла.

Келин къайынларына кёз-къаш бергенин а, аланы сыйлай билгенин а айтмай окъуна кьой. Суймекликни тилин ким да ангылайды деп, башында аны ючюн айта эдим. Жыл озуп, бийче сабийли да болады. Келген жерини адамын танып башлайды, тилине да юйренеди, биргесине келген къарауаш къызланы да бирер таулу жашха берип, орналып, ариу жашап башлайды.

Ол заманла бизге ислам дин кирген жылла эдиле дейдиле. Эбизеле уа, ислам динни алмай, христианлай къалгъанлары белгилиди. Бийче, эки динни арасында болса да, къайынлары этгенни этип, ораза тутуп, намаз къылып жашагъанды. Ариу халлары бла жамауатха кесин суйдюргенди.

Иги кесек заман ётгенде, къарт бийни орунун жашы алгъан эди. Аны оруну да бёлек замандан эбизе бийчени жашына къалгъан эди. Ма алай кёп жыл жашагъанды таулула бла эбизе бийче дейдиле.

Ол ёлгенде, жилямагъан къалмагъанды Басхан ауузунда. Адетде болуучусуча, келинни кёп иги иши сагъынылгъанды, ислам динге кёре, кебинлеп, дууа тутдуруп, ысхатын берип, садакъасын юлешип, жамауатны ыразылыгъын алып, бийчени жерге салгъандыла.

Экинчи кюн а, танг дууагъа келселе, къабыр ачылып, бийчени ёлюгю да урланып тура эди дейдиле. Олсагъат, ишекли болуп, жыйын къуралгъанды Тау-Артына. Болсада бир акъыллы эфенди, бийни жапсара:

– Сени ананг, – дегенди, – ариулары ариуу болуп къалмай, акъыллылары да акъыллысы эди. Христиан динде туууп, ислам динни алгъан, айхай да, насыплыны къадарыды. Алай, кеси динин унутмай, бизни кёлюбюзге тиерге да болмай, динибизни-тинибизни сыйын кёрюп жашагъан ананга ким дау айталлыкъды? Аны намысыны юсюнде акъылсыз иш этме. Дуния багъасы атанга бла ананга тийишли бол, – деп, ол бийни жүрегин басханды, анга сабырлыкъ бергенди.

Артада, бир кесек заман ётгенде, баргъан эди бий анасыны къабырын излей. Айтхан эдиле анга Тау-Артында ана эгечлери, бийчени жууундура туруп, аны, бурмасы тюзелмей тургъанлай, агъы хорлагъан чачында алтын жорчукъ тапханларын...

Жер нени да алады кесине: бийчелени, жарлылары, гюняхлылары, гюняхсызлары, халаллары, къызгъанчлары, аз заман жашап, саргъалып тюшген чапыракъланы, кюз сууугъунда къууурулгъан гюллени, ма бюгюнча жаугъан, эрий тургъан биринчи къарлары... Артада ала кырдык болуп чыгъар ючюн жерден.

КЪОНШУ КЕЛИН

Тангнга кёз къысмай чыкъдым, бешикте сабий да, мени халымы ангылагъанча, жиляргъа болуп, кесин да, мени да къыйнады. «Аллах айтса, танг бла анама кетерме...», – деп, оюм этип, къобуп, жашчыкълары юслеринден бир жанына кетген жууургъанны тартдым да, аш юйге чыкъдым.

Къайын анам, эрттен намазындан къобуп, терезеден къарады.

– Сабийле къобаргъа бир зат этерсе, келин. Мен а... ашарыгъым да келмейди, – деди ол. – Кесинг да не эртте къопханса, кече узуну тынчаймагъанынгы эшитип тургъанма. Бешикни бери чыгъар да, бир кесек солу.

«Айтайыммы, айтмайыммы?» – деп, бир кесек мычпы, бешикни аш юйге чыгъардым.

– Ма былай аллыма сал да, эхчей турайым, – деди. Сора, бетиме мудах къарап: – Келин, къорунг болайым, быланы арбаздан чыгъарма. Эр киши сабийле тукъумларында ёсерге керекдиле, – деди да, кёзлерин сюрдю.

Эки жашы, баш иеси да урушда кьалып, гитчеси да, сабийлени ата-сы, кёп чылмыкьлагъа тюшюп, кюн кёрмегенди ол. Не алай, не былай деп, жукъ айталмай, эшикге чыкьдым.

Бизде кьойладан сора мал жокьду, аланы сюрюуге кьошуп, кьайтып арбазны, жолну да сыйпадым. Баш ием кёмюр чыгьаргъан жерде ишлейди. Элге жаланда солуу кюнледе кьайтады. Тюнене уа келген да этмеди...

Кьайын кьызым тюп орамдан ёрге айланнганын кёрюп, сууукьсурасам да, юйге кирип кеталмай, сакьладым.

– Юйдемиди? – деп сорду ол.

– Ким?

– Кимни соргьанымы уа бек иги билесе – Ахмат, дейме, юйдемиди огьесе биягьы ол уялмагьандамыды?

Тынгыладым. Кьызчыкь а, жаным бла ётюп, юйге кирип кетди.

– Ання, кесинг юйретгенсе жашынгы былай. Не десе да, хо деп. Суюсе, келеди юйюне, суюсе, келмейди, неди бу? Сабийлерине жаны аурумаймыды муну, кеси да атасыз ёсгенди да?

– Да мен а келмеми дейме, кьызчыкь? Алай болсамы сюеме? Келин бу арбаздан чыгьып кетеди деп, кёз кьысмай жашайма.

– Барып, айтыргьымы айтайым экисине да деп келеме.

– Кьой, алай этсенг, жашчыкь бютюнда ёч болур, билесе кьылыгьын.

– Да ол этеригин бир этип бошаса, бармай тур артда. Хыйны ашатып, тели этип кьойса, кеси да ёпке ауруудан ауруйду дейдиле. Бир жукьса, бирда аяма. Ол кьалгъан эди, бу ариу сабийлеге келтирип аны жакьмаса. Хау, сурат кибик кьарындашымы анга бере турама, Хушто кьызы ёлмесин ансы! – деп, бешикге жууукьлашып, сабийни башын ачып: – Тьфу машалла! Быллай ариу кьыз сау элде да болмаз. Шо, сизни атып айланнган Ахмат не да болсун! – деп кьошду, жүрексинип.

– Кьой, кьызчыкь, дауурдан сүймегеним жокьду.

– Кьара мынга, келин! Менми чыгьарама, жашынгмы чыгьарады дауур?

– Бир кесек тёзейик. Алданып айланады ансы...

– Сора сени жашынг анда Хушто кьызы бла, келинчик а сени бла жашап турлукьду да? Алаймы сунаса? Тейри, аны кьарындашлары да алай бош жашла туююлдюле, билесе, ання. Сабийлеринги аллынгдан сибирип кетселе, турурса аузунгу ачып. Биздеги да: «Аны алай боллугьун мен эрттеден да биле эдим. Кьарындашынгы кьачан акьылы болгьанды?» – дейди, тохтамай. Мен а: «Аныча чырайы, алтын кьоллары кимни барды? Зарланнгандан не да айтадыла. Кёрюрге алыкьына ол кьаллай киши болса да!» – деп, чыгьып келеме. Сен а не тынгылайса, келин? Кел, экибиз да, барып, Хушто кьызыны чачын жыртып, ол телини да аллыбызгъа этип келейик.

Мен жукь да айтхынчы, кьобуп келген Азаматны бла Шарауну кёрюп:

– Оу кюнюм! Жашчыкъларым уянып турадыла да! – деп, экисин да бирден кьучагына жыйып, печь жанында шинтикге чёкдю.

Биз да эрттен азыкъ ашап бошаргъа, Ахмат кирип келди. Ол, эки жашы да бутларына жабышып, не дерге билмей, хыли этген сабийча, сюелди анасыны аллында. Мен отоуума кирдим.

Эгечи, анасы да сёлешдиле. Бири – кьаты, бири – жумушакъ. Ахматны:

– Бар, юйюнгде оноу эт. Сени эринг манга бандит дегенди, сен а аны бла жашап тураса. Тыяла эсенг, аны тый тос жюрюгенден, – дегенин, эшикле кьаты урулгъанларын да эшитип, не бла бошаллыгъын сакъладым.

Сау кюн турду Азрет юйде. Анасыны эски тапчанын жангыртды, бахча кыйырында хунаны тюшген ташларын да жерлерине салды. Мени бла сёлешмеди. Ингирде орам башха чыкыгъан сылтау бла думп болду. Ол кече да келмеди.

Мен да кетеме дей, кьайын анам да: «Келин, юсюм бла атлап, сабийлени бу арбаздан чыгъарсанг, бир кюн жашамам», – дей да сюеле, мен да аны жарлылыгъын ангылап, кьарындашларым да мени тынгылагъаныма ачыулана, арабыз сууукъ болду. Кеталмадым.

Школда аш этген жерге кирип, сабийлени кьатларында турдум. Азаматны бла Шарауну аралары эки жыл, Патюу а – кичи. Ахматха да бир бири ызындан эки жашчыкъ тууду. Ол сабийлери бла келсе, ання алагъа ариу айтыргъа мени кёлюмден кьоркыгъанын кёрюп, башчыкъларын сылай башладым. Ала да, кесимикилеча, манга мама деп атадыла. Аналары уа арбазда бирда кёрюмеди.

Кьайын кьызым насыпсыз эди. Сабийинг жокъду деп, баш иеси, башха тиширыу бла байланнганын да букъдурмай, бек кьыйнай эди. Аны жилягъанына тёзалмай:

– Ання, кьызчыкъ юйге келсин да кьалсын. Ол да биз болгъанлай болур, – дедим.

– Ой, аны айтхан ауузунга кьор болайым, келин! – деп, кьайын анам да ыразы болгъан эди.

Жашла ёсюп, иш юсюне сюелип, юйдегили болдула. Патюуну уа оналты жылы да жетгинчи андан иги да тамата, юйдегиси кетип, кеси эки сабий ёсдюрген киши кьачырды. Жерге урдум кесими, алай элде аты айтылгъан атасы, анга угъай деп, жууукъдан-тенгден киши айталмады. Жашчыкъ туугъанлай, аны кьол жетдириуюне тёзалмай, кьыз юйге келди да кьалды. Онжети жылы энди толгъан ариу сабийни этини кьаралгъанларын кёрюп, атасыны кьаршы жууукъларына айтып, жибермедик. Ариу бла, эриши бла да кюрешдиле, кьайтаралмадыла.

Заман оза, анняны, кьайын кьызымы да асырадыкъ, эталгъаныбызча кереклерин да этдик. Жыл да озгъунчу, Ахмат ауруду да, бийчеси, такси бла келтирип:

– Бу ариу хауада терк окъуна сау боллукъду, сизде турсун, – деди да, кьоюп кетди.

Къызым атасына къарап турду. Алай ёпке ауруу аны къолгъа къаты алгъан эди. Кесим ючюн, анасы ючюн да жүрегим асыры къатхандан, къачан эсе да жанымдан эсе бек суйген адамымы ауанасы къалгъанда да, эримедим. Сабийлериме уа жаным ауруй эди.

Жашлары келе-кете турсала да, Хушто къызы уа ол эки жылны ичинде эки кере кёрюндю. Бир кере – Ахматны пенсиясын алырча, шагъатлыкъ къагъыт излеп, экинчиде уа – ол дуниясын алышханда.

НАСЫННЫ КЪАЧЫРГЪАН АЙЫРЫЛЫУ

Бабынны Тау-Артына къачыргъанларында, анга тамам оналты жыл да бола болмаз эди, айтханларына кёре. Къыйын жерге тюшген эди ол – газ жокъ, суу – узакъ, малгъа къараргъа, бахча этерге керек, къайынлары тегерегин алып. Ала, таулула сюргюнде болгъанда, Басхан ауузунда жашагъандыла. Биз къайтханлай а, ата-бабалары тургъан Тау-Артына кёчгендиле. Юйде кичи Гоги эди. Таматала, юйюр-юйюр болуп, чачылып кетгенде, жангыз къалгъан къартлагъа къараргъа, тауда болуучусуча, анга тюшдю. Жаш келинчикге къайын юйде ол тиллерин билмеген къартла бла жашагъан тынч болмады. Алай бу жанында да бар эди да аны баш иесини эки отоулу фатары. Бери кёчдюле. Тынчлыкъ а жокъ. Къуралмады жашаулары. Гогини арада айланнганы ортагъа сууукълукъ кийирген эди.

Эки къагъанакъ сабийчиги бла айырылама дегенде, атасы къаты болса да, юйюрге гитчеге къайсы да жан аурутуп, артха иймедиле.

Баш иеси, Бабын башха адам бла жашау къурагъанын эшитгенде, кеси ие болгъан фатарына къайта да турмай, къайын анасыны арбазына келип, бешжыллыкъ къызчыгъын бла ючжыллыкъ жашчыгъын алып кетерге суйгенин билдирди. Камаръят ынналары, чырайлы киеуюню аллына сюелип:

– Сабийлени анадан айыргъан иги туююлдю, – деди жумушакъ.

– Да, аны уа билеме, алай... – деди таза тау тилде киеую. – Ала санга атылып къалмасынла дейме ансы...

Къалай-алай болса да, къызы мында къалды, жашчыгъын а, Давидни, алып кетди киеу. Кеси да юйдегили болду, тёрт сабий къошулду бара-бара юйюрге. Давидни уа атасыны жангыз эгечи, жашауун къураялмагъан Вардий ёсдюрдю.

Къыйын заман эди анда: таматала алышына, къырал чачылып, адамланы жашау къолайлары энишге айланып. Анасы эталмагъан жумушланы энди анда жашы эте эди – малгъа, жерге да къарай, отун эте, суу ташый, чыныгып ёсдю. Жаланда бир зат ашай эди аны ёсдюрген тиширыуну жүрегин: жаш бек мудах эди. Кеси кюле турса да, кёзлери уа жилияй тургъаннга ушап.

– Тауну ары жанында жашайды ананг, – деп, эсине сала эди ол. – Ол бек ариу таулу къызладан бириди...

Жашчыкъ быллай хапарлагъа бек суйюп тынгылаучусун биледи ол. Экиси да кёп къараучудула бу жашил таладан бийик, эки акъ башлы таугъа, мал кюте олтурсала.

– Ол къушла уа кёремидиле мени анамы?

– Кёрмей а!

– Сора, ала мени къанатларына алып, ары элтселе, мен да кёрлюкме да?

– Хау.

Ким биледи, былайда Вардини ауазы затмы билдире болур эди, ёсдюрген анасын мудах этерге къоркъгъанча, жашчыкъ олсагъат:

– Мен анда къаллыкъ туююлме! Жаланда анама бир керечик къарап, къайтып келликме санга ансы, – дер эди.

Къыйыныракъ болгъан къыш айлада тиширыу жашчыкъны базаргъа элте эди. Анда кёгет кёп болгъаны ючюн. Алыргъа ахчасы болмай:

– Мен санга не да ашатырма, къапдырып кёрюрге, сен аны-муну ал деп къысма, – деп юйрете эди ол сабийни.

Давид ёсюп, уллу жаш болгъанда, кеси келди анасын, эгечин излей. Андан бери мында жашайды. Онбеш жылны жашын кёрмей тургъан Бабынны кёзлеринден мылысы къурумагъанчады.

Биринчи жыллада жаш, турур жери болмай, атасыны эки отоулу фатарына сыйынмай, ёге атасыны жангыз тургъан анасы бла жашагъан эди да, энди ала бир бирге къан жууукъча болгъандыла. Экинчи юйюрю бла да артыкъ насыбы тутмагъанды Бабынны – айырылгъандыла. «Биреуню жангыз жашын туюп этди!» – деп, элде анга терс кёзден къарагъанла да кёпдюле.

Сёзлеге эс бурмагъан мында, баям, жаланда Давидди – хар эрттен сайын ишине бара, не андан къайта, ол аны кесине къысхан жашаулу тиширыуну арбазын жокълайды.

Юйюрге насыплы адам жокъду. Сабий таууш эшитилмеген жерде насып къайдан болсун? Бабынны къолундан бал тамгъан, жыл саны эки жыйырмадан атлагъан къызы жангызды. Аны эки отоулу фатары анасыны жанындады. Давид да кесиди. Ол юйюрю да болгъан эди, алай...

– Сау бол, быллай бала ёсдюргенинг ючюн – кесим суйгенча, кирсизчик, этимли, билмегени жокъ, ол бир гыржын этеди да! Шахарда ёсгенди демезсе, – деп махтагъанда келинин, жууукъ юлюшоу къызына:

– Жигит бол! Эртте къоп, кеч жат. Ананг махтагъанына бек ыразыма, – деген эди.

Къызы ийнанмай эди:

– Керти?! Манга уа: «Бёрю кибик, сен билмеген жокъду!» – дейди анабыз.

Жашына тансыкълыгъы «жюрегин кюйдюрген» ана, артдан-артха элде, ишлеген жеринде келинчикни махтагъан болса, ол а бизде адетди, эки кюнню къаш туююп тургъанын, юсюне жангы зат кийсе, жашымы хакъына алыннганды деп, дауур къурагъа уста болгъанын, мени Давидиме ол да келлик эди, бу да келлик эди, узун шубасы да бар, къысха

шубасы да бар, бриллиантлары – сансыз, санга къайдан тюбеди ансы дегенча къаугъалары чыгъа турдула, жашы бир жанына бурулгъанлай. Келинчикни бетин мудлахлыкъ басханы да андан эди. Жаш юйюрге кюлкю-оюн эшитилмесе, жарыкълыкъ, кышхы кюнча, кёзге тюшерге кьоркьуп жашаса, анда не татлылыкъ?

Суратлары уа бирда кёп эди къайын ананы:

– Ма бу кызыны суюе эди жашым. Кёремисе, къалай ариуду? Байлыгъын а айтхан да этме. Чюйютлюдю деп унамагъан эдим ансы. Энди уа сокъуранама. Бу а Аргентинада жашайды. Бюгюн да чакъырады жашымы ары. Бу уа Москвадады...

Бу хапарладан эрикген келинчик эки жыл бла жарымдан кетип кълды. Ол заманнга ангылагъан эди: баш иеси, не бек суюсе да аны, анасындан арлакъ кеталлыкъ туююл эди – ол битеу сабий жилимукълары, толмагъан умутлары да анасы керек кюнде жанында болмагъанындан сунады.

Варди а жашайды. Келинчикни да суюеди. Суюмей а, онбеш жылдан бери ауазын эшитмей тургъан жашын аллына алып келген эди ол сора. Аны ол адамлыгъын кёргенде, къайын атасы келинини кьолларын уппа этип, жилигъан эди. Ол дуниясын алышханын билгенде уа, кече сагъат экиде хакъ машина чакъырып баргъан эди Тау-Артына келинчик, ары атлам этерге суюмеген къайын кызын да унатып, анга нёгер болуп.

Келинчик кеси атасын эртте тас этгенди да, ангылай эди: ёлюм ёмюрлеге айыргъанын. Ашырыгъа бармаса, артда сокъуранырыгъын да. Алай аллай гитче затчыкълагъа эс бурмайды Бабын. Олму этгенди да келинин ёксюз? Алай айтып кьояды керекли, керексиз жерде да таулу тиширыугъа ушамагъан къатылыгъы бла.

Ата турмагъыз сабийлеригизни. Ала берлик насыпны сизге бир адам да берлик туююлдю, сиз алагъа атагъанны уа – бютюнда.

Айырылыу насыпны жалан бир тёлюден угъай, келликледен да узакъ къачыргъаны хакъды.

МАМАЙЛАНЫ Алий

Тири кьатын бөлүр эсе уа

Бизни шёндюгю жашауубузда адамланы кьууандыргъан жангыз бир зат кьалгъаннга ушайды. Ол не болгъанын соргъан да этмегиз. Базаргъа чыгып, жангы кийим алгъанны уллу-гитче да бир кибик сьудиле. Ахчанг болса, энди табылмазлыкь кийим жокь. Бир тюкенле бардыла да, генерал этип, лампаслары бла кёнчек кийдирип ашырлыкьдыла. Аскерчини кийимин кийгенлей, киши генерал болуп кьалмайды ансы...

Гюлжан бла Налжан, кьоншулары Зауурбекни шахаргъа барлыгъын сакьлап туруп, анга тагьылдыла. Жол узуну уа кеслерине кьаллай жыйрыкьла, туудукьларына, эрлерине да не алырларын оюмлай барадыла. Зауурбек аланы ол затларын эшитмей кьалса, бир уллу хата чыгъарыкьча. Кьоншу жаш колготкаланы кьалын, жукьа этилгенлери болгъанларын шахаргъа дери жетгинчи, тиширыулары хапарларындан билди. Алай жаншагъанларындан а башын суугъа атарыкь болду. Машинаны газына кьатылып баргъаны ма аны ючюндю.

– Ох-ох-ох! – деди базар кьатында машинасын тохтатхан Зауурбек, инбашларындан бир ауур жюкню тюшюргенча.

Базарда адам аслам болгъанына кьууана, тиширыула кеслерине жараулу жыйрыкьланы кьаллай кьумачдан болгъанларын тинте башладыла. Зауурбекни кьулагъына эшитилгенине кёре, была бир тирикатинни излейдиле.

«Ой, сау кьалгъын, кьумачха бу атны атай тургъан ким эсенг да, таулу адам кьурашдыра тургъанды» деген сагьышны этерге, Зауурбекни кьоншулары излеген жыйрыкьларын тапдыла.

Угу-жугу болмагъан, итиу салынмай кийиллик жыйрыкьларын юслерине ёнчелеп, кёп кюрешдиле. Багъаларын тюшюрюр ючюн да, кёп даулашдыла.

– Бизде кьатыннга да бирин бер, маржа, ол багъагъа, шо аны кийгенлей, тири кьатын болуп кьаллыкь эсе, – деди Зауурбек.

– Да юй бийченги кьайсы размер кийгенин айт, – деди, бир жолгъа юч жыйрыкьны сата тургъан тиширыу.

– Аны уа манга неге сораса, ма была айтсынла, – деп, Гюлжан бла Налжанны кёргюзтдю.

* * *

Зауурбекни кьатыны эри алгъан трикатин жыйрыкьны жыл киеди, андан сора юсюне жарагъан башха кийими болмагъанча. Алай тири кьатын болгъанды дерча туююдю. Алгъынча мытырлай кьалгъанды. Гюлжан бла Налжан а бютюн тиридиле. Узакь базарлагъа жюрюп, трикатин жыйрыкьланы битеу таулу тиширыулагъа кийдирип муратлыдыла.

Таулула, бираз тѣзюгюз, тири къатынла аслам боллукъ тынгылы жашаугъа кѣп къалмагъанды. Была барысы да жайлыкъгъа ычхыннган байталлача жортуп айлансала, артда къалай тыярбыз ансы.

Къалгъан «жашланы» га жыйын, ызынгдан жемейим

Жомакъдача туююл эди бу юйюрге хал: ортанчы къарындаш – ичерге юйреннген, юйюрге бек гитче уа – билим алыргъа итиннген. Бир атадан бла анадан туугъанлыкъгъа, къарындашла бирге чыртда ушамайдыла. Аны алайлыгъын жашау кѣргюзте барады. Ортанчы къарындаш Таусо ишге тирелсе, отду. Ичген кезиуюнде да тюз ма алай. Тейри, шеша туююнде тамычы къоймаз. Айхай, жылы кафеде олтуруп ичсе уа, жол жанында гыйы ташдан хант къангалары барды да, нѣгерлери бла тѣгерегине олтуруп къаладыла. Кишиден уялмайдыла. Энди орамда тютюн ичерге эркин этиллик туююлдо. Ол оноуну хазырлай тургъанла орамда аракъы ичгенлени кѣралмагъанларына жарсыгъан этесе. Таусону беш чам аты болгъанын элни ичинде окъуна кѣп адам билмегенди. Ала да ичгичилик «усталыгъына» кѣре аталгъандыла. Чекушка, Гранёный, Корей, Къызылжух, Мууал – была Таусону чам атларыдыла. Элни къыйырында жашагъан Азнауур а къайдан билсин аны. Таусо малларына къарап, арбазда шинтикге олтурургъа умут этгенлей, Азнауур жетип саламлашды:

– Таусо, жашла черек жагъада къазан асып, эт бишире турадыла. Сени, Чекушканы, Гранёныйни, Корейни, Къызылжухну, Мууалны да чакъырыргъа жибергендиле. Энди къалгъан жашланы къалайда жашагъанларын кѣргюзтсенг, алагъа да айта кетер эдим.

– Кимледиле къазан тѣгерегинде москальла уа? – деди Таусо.

– Москвачы къонакъладан киши да жокъду, кеси элибизден жашладыла.

Адамларыбыздан бу жахиллик къачан къурурукъ болур дей, Таусо терен ахтынып:

– Олтурчу былай, жаным сауда москаль не болгъанын ангылатып къояйым. Мен атларына алай айтханла къуру ичип тургъанлыкъгъа, китапланы окъургъа заман табама. Ол башда олтургъан – къайсы оноучуну да шапасы, хакъсыз къалаууру. Урлап, улутха алып, баш кечиндиргенлеге айтхандыла алай. Ичериклери болмаса, ахча тилеп айланнганла москальданды сейирликдиле. Айырыуланы кезиуюнде черек жагъада аладан бирин тапмазса, къол кѣтюрюрге биринчи жетерле. Сора аладан бири жыйырма адам ючюн къол кѣтюрюп чыкъса, оноучугъа хакъсыз ишлемейдиле деп къалай айтмагъын. Сен москальла жыйылгъан жерге къайт, къалгъан жашланы да алып, ызынгдан жетербиз, – деди Таусо.

Азнауур москаль ким болгъанын ангыламагъанлыкъгъа, Чекушка, Гранёный, Корей, Кызылжух, Мууал – барысы да Таусону чам атлары болгъанын билалмады.

Аны ючюн эди, къайтып келгенлей, шапалыкъ эте тургъанладан бирине былай дегени:

– Мен шёндио чакъырып келгенле да къошулсала, ашарыкъ аз болмазмы?

– Ала барысы да бир жиликни кемиралсала, кёрюрге, – деди Таусону бек къаршы тенги, биле эди ол кезиуде тишле салдыра айланган шуёху кёп эт къоратмазлыгъын.

Таусо алайгъа жетгенлей, Азнаурну эсин кесине бурдуруп: «С москалями дружи, а камень за пазухой держи», – дегенни айтып, ол излей келген жашла барысы да кеси болгъанын ачыкъ этди.

Энди москальла къайсыла, Таусону чам атлары къаллайла болгъанын элни жамауаты бек иги биледи. Мени жаууму да элин москальла алып къойсунла. 1598 жылдан бери бу къужур ауруудан бир сау болмай барабыз. Москальдан эсе, арбазда – бир маске ахшы. Аны ангылаялмай тургъан кезиуюбюздю.

«Ашагъанынг кёп болуп, ишлегенинг аз болуп...»

Хар элибизде заводла болуучу заманлада Азат ол къуллукъда ишлей эди. Не айтырса, къыйыр къошлагъа да терк жетиучю эди. Алай къойчула муну излей, конторгъа да келип къалыучу эдиле. Бир жылынмагъан отоуда олтуруп, къаллай бир мал къоранч болгъанын санай тургъанлай, Наргъыдагъы къойчу Къарам кирип келди.

– Кел, кел, жууукъ бол, кесинг да былайчыкъгъа олтур, маржа! – дей, Азат ишинден бёлюндю, алай Къарамланы къошундача, этден кёпдюрюп иялмазлыгъын да ангылады. Ариу айтып къорешгени да аны ючюн эди. Башха амалы болса, аллай бир жойкъулланып къорешмей, тюз конторну къатында кафеге элтир эди. Ичмейме деп аякъ тирерикледен Къарам да туююлдю. Ол, олтура да турмай, не жумушу болгъанын айтды:

– Алан, Хурттюн улу, ахча аллыгъым бар эсе, бу къагъытларынга къарачы. Огъесе мында олтургъанла, биз сабийлени ахча къоранч этмейми ёсдюрген сунасыз?

– Угъай, ахшы жаш, алай сунма, бусагъат къагъытлагъа къарайыкъ къаллай бир иш хакъ аллыгъынга. Азат алай айтып, кенг бетлери болгъан китапда излей кетип, бир жерине аралып тохтады.

– Да мында айтылгъанына кёре, атынг да Къарам угъай, Асадуллахды, тукъумунг Сирийладанды. Иш хакъ бер дейсе да, бу къагъытда жазылгъаны алайды: ашагъанынг кёп болуп, ишлегенинг аз болуп, юй-юрюнгю аман кюннге къалдырып тураса. Сора мен санга къаллай иш хакъны берейим?

– Хо, алай айтырыгъынгы билип тура эдим, жауунда жибип, кюнде къуруп, сууукъ желледе бетибизни кюйдюрюп айланган къойчулагъа бир иш хакъ бересиз. Сиз энди да келирсиз мен тургъан къошха, гяурма, сеничалагъа аякъ айран ичирсем, – дей, Къарам ачыуун селейтирге кафеге кирди. Анда уа – ингирде киногъа къараргъа келгенлеге билет

сатыучу Амырбий кесинлей сыра иче. Къарам да, бокалын алып, аны къатына олтурду. Азатны этгенин ичинде туталмады, мынга тарыкъды.

– Къарам, аны ючюн жанынгы къыйнама, ол асыры тюз адамды. Ма тюнене Индияда алдырылгъан эки сериялы фильмни багъасы эки апасы болгъанын айтып кюрешдим. «Не эки серия деп тураса, мен бир кёзюм бла къарарыкъма», – деп айтып, апасыны къолума тутдуруп къойгъанды. Бир кёзю сокъур болгъанын а мен айтмасам да, билесе.

– Амырбий, бу къатыш-къутуш заманда аны тюзбоюнлугъу кимге керекди? Алай «тюз ишлеу» бла бу колхозла чачылмай къалсала, кёрюрсе.

Билгичлиги болур эди Къарамны, ала къурагъан мюлкню чачдыла, Азат апасы берип къараучу клубха кирит салынганлы жыйырма жыл озду.

Бу ишге сиз а не дейсиз?

Ма бизни тёлю – адепли, намыслы, окъуулу, иш кёллю, этимли, шёндюгюлеча туююл эдик деп тохайбыз. Шёндюгю жаш тёлю болушмай а, банкоматдан иш хакъыбызны ала да билмейбиз. Бизде бир ёсмезлик жаш барды, аны тенглерины къылыкълары да аныкъыча эсе, ма биреу махтанмасын, тынгылы сабийле ёсдюргенин айтып.

Ай анасынны, къаллай берекетли, тынчыкълы, бирда болмагъанча, ангылаулу дуняда жашап тургъанлай, болгъанны бузуп къойдула. Эй, ичинг бузулсун, эркинликге чыгъарама деп, элтип темир чалдишге ургъан къайсынг эсе да?! Эсигизде эсе, биз школчаула болгъан кезиуде киши эшигини киритин этмеучю эди. Уручула жокъдан угъай, оноучулагъа ышаннгандан. Ол кезиуде шендюча чирик байла жокъ эдиле. Юйюне кирсенг да, несин урларыкъ эдинг? Энди уа юйлерибизге кесибиз киралмай къалгъанбыз. Шахарда мен жашагъан кёп къатлы юйге кирген жерге жангы эшикни орнатханлы, бу код дегенлерин унутуп къоюп, ичинден адам чыкъгъынчы неда ары къоншуладан бири киргинчи сакълаучу болуп къалгъанма. Сууукъ кюнде уа бир сирелип кёр, юйюнгю босагъасындан ётер амалынг болмагъанлай. Сабийле тырман этедиле, ала окъууларындан къайтхынчы, тышына чыкъмазлыгъымы тилеп. Жууабы болмагъан соруулу дунягъа къалдыкъ да къартлыгъыбызда. Билляхий, эки гитче школдан къайтхынчы, телевизорну да салалмайма. Алгъын розеткагъа чанчхыны кёргюзтюп башлаучу телевизорланы орунларына бу жукълары алыннганлы къалдыкъ ол кюннге. Тейри, телевиденияны Нальчикден бериулерине кеси аллыма къараялмайма. Да табалмайма, ол бериуле къайда бугъуннган эселе да! Ол цифровой телевидения дегенлери букъгъуч оюн кёреме. Кесибизни эллерибизде не бола тургъанын билалмай къалдыкъ да ахырысы.

Алгъын къыйыр къошда къойчуну суратын алыр ючюн, жетип къалыучу журналистлерибиз узакъдагъы элlege бармай тохтагъандыла. Москвачыла келгинчи, эллерибизде не болуп тургъанларын билалмай

къалгъанбыз. Ма алгъаракъда къыралны миллет телевидениясындан келип, къаллай миллет ашарыкъларыбыз болгъанын алдырып, артда уа телевизор бла кёргюзтдюле. Билляхий, аууз суу эте къарадыкъ ол берриуге. Адамларыбызны хунерлерине къууандыкъ, Европа жукъ берирге унамай аякъ тирегенли, тап урлукъла бла жалчытып турсунла ансы, огъары малкъарлыла бла быллымчыла бахчаларында тенгиз хобустаны ёсдюредиле. Гардош (къарачайлыланы кеслерича айтайым) ёсдюрюп а марачыладан, белоруслуладан артха къаллыкъ сунмагъыз башында атлары айтылгъан эллерибизде жашагъанла.

Бу жер къытлыгъы да чырмайды ансы, жангыз ол эки элибизни жамауаты эт, жемиш, тахта кёгетле бла Европаны къыралларын кечиндирирге къолларындан келликди. Юйлерины къабыргъалары сыгынды къаланганла (немислилени айтама) жашау этерге юйретселе, ачыуунг а келир. Минги таугъа солургъа келген сылтау бла сютно къалай уютуп айран, бишлакъ этерге юйренип кетгенле ичи мугут этген бишлакъланы бермейбиз деп къоркъутадыла. Бизни ыннаны чыккырларындагъына къор-садагъа нек болмагъы эди ичлеринден мугут этип тургъан бишлакъларыгъыз.

Бондан солургъа келген Гансны гыпы айран этерге юйретирге айтхан эдим. Энди кёрейим, къаллай гыпы айран, къош бишлакъ да этерге юйрениригизни дегенме, быланы ол чириген бишлакъларын бери жибермей тохтагъанлары ачыу тийип. Аллай бишлакъла эталмазлыкъмы сунадыла была. Чыккыргъа салмай къояйым да, бек терк чириген ийис этип башларла. Аллай бишлакъланы ыстауат итлерибиз да ашаргъа унамайдыла. Бурунларын жыйырып, жийиргенген этгенча, бир жанына кетип къаладыла. Кеси этген болмаса, башхагъа бюсюремеген таулугъа мугут этген бишлакъны ашатыргъа умут этген европачылагъа, хуппеги суудан тузлукъ этип, бишлакъларын анда тутаргъа, Минги тауну тийресине солургъа келген сайын, юйретип ашырабыз. Мында бишлакъны мугут этдирген келин ата юйюн терк табычусундан чыртда хапарлары жокъ кёреме бу жазыкъланы.

Ол къошла бар кезиуде, мен да аслам мал тутханымда этмедиле шёндюгю гынттыуларын. Ансы мен аланы къош айран бла къарынларын кёпдюргюнчю сыйлап, таулу акъсыз бир заманда да болмагъанын айтып ашырыр эдим. Келмейдиле ансы, ол затны шёндю да эталлыкъма. Билляхий, энди битеу бахчаланы ишлерге, аслам мал тутаргъа жаз башында артха элге кёчерикме. Ишлерге тансыкъ болуп тургъанла менден сора да бар сунама. Сиз а не дейсиз?

Амына эшек атамхан жазыкъ

Москвада Плеханов атлы экономика институтну ючюнчю курсун бошап, солургъа юйге келдим. Атама бла анама бек тансыкъ эдим, арбазыбызгъа киргенимлей, манга тюбегенле да ала болдула.

– Окъуунг кыйындан къарынынгы тойдуругъа заманынг да болмаз, ахырысы бла арыкъ болуп къалганса. Энди сен суйген ашарыкъланы хазырлап турлукъма, борбайларынг тутарча, – деп, анам къучагъындан жибермей турду.

– Маллагъа биченни уа артда Москвадан жиберлик болур. Тамбла окъуна чалгъыгъа чыгъаргъа керекди. Он гебен этсин да, къаллай бир суйсе да, солусун, сен этген хычинледен ненчасын суйсе да, ашасын, угъайым жокъду, атам алай айтып, ненча кюн солуругъуму ачыкъ этип къойду.

Къалай окъугъаныма, экзаменлени къалай бергениме къайгъыргъан чыкъмады. Атама сорсала, къайсы институтда окъугъанымы шатык айтып ангылаталмайды.

Щетоводха Москвагъа дери бармаса, мында уа юйреталмаз эдиле дегенликге, ичинден къууаннганын анам манга жашыртын билдиргенди.

Танымагъан адам атабызны бек огъурсуз киши сунарыкъды. Энди сабийлерини, туудукъларыны къатларында алай этеди ансы, кесинден жууаш жанны шёндогю дунияда хазна тапхын.

Анам мени къучакълап, кесинден жиберирге унамай тургъанына бюсюремегенин билдире былай айтды:

– Барчы, колхозну терек бахчасын сакълагъан къалауурну къошуну тийресиндеги эшекни аллынга сюрюп кел.

– Ата, мен окъуумдан келмей тургъанлы эшекми сатып алганса? – дедим.

– Бу дунияда жыйырма беш жыл жашагъан эшек кёргенмисе, къош къатында ичин жууа тура болур сени къарындашынг Асхат, эки аякълы эшекни айтама. Аллайны базар кюн багъасы эки шай да боллукъ тюйюлдо. Башына бир уллу палахны ким да сатып аламыды.

Къарындашымы къайдагъысын сорайым деп тургъанымлай, атабыз жууабын берип къойду.

Тойда тенглерибизден бири аракъыны оздуруп къойса: «Бу эшекни аллыгъызда сюре барыгъыз!» – дегенни бир бирге айтычула болуп къалдыкъ.

ЭТЕЗЛАНЫ АНЫУАР

КЁЧГЮНЧЮНЮ ЭСГЕРИУЮ

Кюн таулагъа жылыуун жая, март айны ал кюнлери иги умутлагъа кёллендире, хар ким жаз башы жумушларына хазырлана эдиле. Айны жетисинде эрттен бла элге кызыл аскерчиле кирдиле. «Мындан бир жары чыкъмагъыз!» – дегенни айтып, элде орналдыла. Анам, мени уятып:

– Бар, жашым, кьошда атанга билдир, баям, была бизни кёчюрюрге келгендиле, элге тюшсюн, – дегенни айтып, ашырды.

Акъ-Суудан кьошха дери эки жыйырма километр барды. Тюшде, мен жетерге, мал соя тура эдиле. Айтама атама. Ол нёгерлерине билдиреди да, ала да, ишни кьоюп, кийинип башлайдыла. Алайлай солдатла жетедиле да:

– Вы куда собрались? – дейди таматалары.

– Домой, – дейди жашладан бири.

– Вы сейчас домой не пойдете, стройтесь! – деп буйрукъ береди.

Олсагъатдан тизип, Газа-Тюбю деген жерде кьош бар эди, ары сюредиле. Акъ-Сууну малчылары, бир алтмыш беш адам, ол кече алайда къалабыз. Ол тамата буюруп, бир тууарчыкъ соядыла да, эт да, къалачла да биширедиле. Ашап жатабыз. Жукълагъан жукълайды, таматала уа, къайгъы этгенден, олтуруп чыгъадыла.

Эрттенликде тизип, эл таба сюредиле, манга да бир ушкок береди-ле, ма элт деп. Бир кесек элтеме да, ауурду деп, артха береме. Келебиз сагъат ючге Акъ-Суугъа. Жолда келе: «Привал!» – дей да солуй, тегерегибизни алып. Огъары-Къабакъгъа келгенлей, андан болгъан малчыланы алайда кьоюп, бизни уа энишге сюредиле.

Алай эте, Орта-Къабакъгъа келебиз. Алайда да анда жашагъанланы чыгъарадыла. Биз къалабыз – онтёрт адам, Суу-Арадан эки-юч тышырыу да бар, къартла, менден жаш жокъ эди. Мен а 3-чю классха бара эдим. Келебиз элге, анда уа сизникиле кетгендиле деп, не ашыбыз, не кийимибиз жокъ, машиналагъа миндирип, Нальчикге келтиредиле. Поезд кетип эди да, Прохладныйге жол саладыла.

Андан да кетип тура эдиле бизникиле. Тюшюредиле да, чегемлиле эм лашкутачыла бла бирге бизни, онтёрт адамны, бир вагоннга жыядыла. Бара барабыз. Бир жерде тохтатадыла да: «Шахаргъа киргинчи, былайда кеси керегигизге барыгъыз, онбеш минут бериледи», – деп ангылатадыла. Жайыладыла ары-бери, узакъ барыргъа да жарамай, ол ачыкъ жерде бир бирлеринден уяла. Минебиз, жыйылгъан жыйылды, къалгъаны къалды.

Атам ауруп къалады да, бир жанхотиячы жаш, Ислам деп бир иги адам, тѣшек салып, жатдырып, ашы-сууу иги эди да, ол ашатып барады мени, атамы да. Бир вокзалда тохтагъанда поезд, атам:

– Бир сууукъ суу ичерик эдим, – дейди.

Бир котелокну береди да, мени суу алыргъа иедиле.

Мен да, суу алып, бери чыгъаргъа, бир поезд киреди аллыма, бар да бар, бир узун зат. Бизни поезд юч кере къычыртады, энишге ийилип къарайма да, дингиллери бурулуп башлагъанларын кѣреме. «Ярабий, къалыпмы къалама мындан?» – деп сагъыш этеме. Башха амал тапмай, алты метр болгъан вагонла бар эдиле, аланы орталары бла секиреме да, тѣгерек бурулуп, ары жанына ѳтеме. Эки жанында да халкъ къычырыкъ эте, бир жаш тутады да, аякъ юсюме салады. Чабама да, поездни кючден-бутдан жетеме, билегимден тутуп, тартып чыгъарадыла ѳрге.

Келеме атама, кѣлю толуп тура эди, мени анда къалгъан сунуп. Сора Ташкентге жетип тохтайбыз. Бизни аллыбызда вагонну айырадыла да, ол Фрунзеге кетеди, бизни вагонну башха поездге тагъып, Къызыл-Къаягъа элтедиле. Ары жетгенлей, чачып башлайдыла юйюр-юйюр. Анда ауругъанлагъа деп бир арба келеди да, атамы ары жатдырадыла да, тебирейдиле. Мен да аланы ызларындан жаяулай, жаланаякълай барама. Жетебиз больницагъа, атамы жатдырадыла да, мени уа къайры сюйсенг да, бар деп, тышына ийип къоядыла. Атам терезеден къарап, манга жарсый, мен да терезе тубюнде олтуруп, кече-кюн да алайда булжуйма.

Бир кече къаты жауун жауады. Больницыны жанында юйле бар эдиле да, чабама да тауукъ орунга киреме. Алайлай тауукъла къычырыкъ этедиле да, аны эшитип, иелери чыгъадыла – тѣрт адам. Тутадыла мени. Мен уручу туюлме, быллай адамма деп ангылатама да, бирлери алайда бир жашха:

– Муну чайханагъа элт, анда къалсын, – дейди.

Бир айланч орамчыкъла бла барабыз, сора бир жерге жетебиз.

– Ма буду чайхана, – деп, эшиклени ачып, мени ары кийиреди.

Анда уа бир онеки адам тѣгерек олтуруп, орталарында да – самовар, бир трубканы алып, тѣгерек ийип, анашадан тарта тура эдиле. Мен къоркъама аладан, бир кесек турама да, эшикге чыгъама. Ала олтургъан жерни тубю бийик эди да, аны тубюнде олтуруп, тангнга алай чыгъама.

Эрттенликде къайры барлыгъымы билмейме. Бир жашха тубеп сорама да, ол юйретеди. Барама, тубегеннге сора, жетеме больницагъа. Атам терезеден къарап тура эди, мени излей. Тогъуз кече къалгъан эдим ол терезе тубюнде. Бизни больницагъа келтиргенлеринде, тамата врач мында жокъду, он кюнден келликди деген эдиле.

Киреме больницагъа да, тубейме тамата врачха, мени онгум былайды деп ангылатама. «Жатдырыгъыз муну атасы бла», – деп буйрукъ береди. Тешиндирип жууундурадыла, бир ич кийимле да береди, сора атам бла бирге жатдырадыла. Бир кесек кесиме да келеме, жукъудан да къанама.

Бир кече кьобама да, аякъ жолгъа барып, кьайтып келе, шкафдан бир кьайиш бел бауну жартысы энишге салынып тургъанын кёреме, бир ариу зат. Бизни кёчюргенде, бир офицерни бар эди аллай бел бауу, ол эсиме тюшеди да, алама. Чулгъайма да келтиреме палатагъа, атама кёргюзтмейме, тумбочканы тартыучусун бери тартып, ётмек кесеклени бери чыгъарып, ары артына тюртюп букьдурама.

Эрттенликде аллай дауур болады, саусузланы кьобарып, ундурукъланы кьозгъап айлана эдиле. Келедиле бизге, кьарайдыла тегерекге-башха. Бири тумбочканы ачады, ётмекни ары-бери тюртеди да, артына уа кьарамай кьояды. Мени жюрегим асыры терк ургъандан, жаным чыгъыпмы кетеди дерча болгъанма. Тапмай кетедиле.

Эки кюн озады. Ючюнчю кюн, атама кёргюзтмей, бел бауну жан жаулукъгъа чулгъап, терезе ауузуна салама да, медсестрадан тилейме кёнчегими, кёлегими берсенг эди деп. Тышындан узалып, ол жан жаулукъну алама да, кьолтукъ тюбюме сугъуп, тюзюнлей базаргъа барама. Кьыйырчыгъын чыгъарып айланама, киши сормайды.

– Сен муну мында саталлыкъ туююлсе. Арлакьда студентле бардыла да, ала алыргъа болурла, – дейди бир адам.

Барама да, ол бийик юйню эшик аллында тохтайма. Бир жаш келеди да:

– Что это? – дейди.

– Ремень продаю, – дейме.

– Почем?

– Пятьсот рублей.

– Пойдем со мной, – дейди да, экинчи этажгъа элтеди.

Отоугъа киребиз да, юч жюз сом чыгъарып:

– Бергеними алып кет ансы, бел баусуз, ахчасыз да кьаллыкьса, – дейди.

Кьоркъама жукъ айтыргъа, чыгъып, базаргъа кьайтама. Жукъа узбек гыржынладан экисин алама. Сапынча этип сыфатын, жау сата эдиле да, аладан да экисин алама да, ол гыржынланы ичине салып, кьысып, больница таба чабама. Береме атама.

– Кьайдан тапханса муну? – дейди.

– Анамы кьарындашы бергенди, – дейме.

– Аллах-Аллах, кьайдан кёргенсе аны уа?

– Базарда кёрдюм да, терк окъуна ахчачыкъ берип, кетип кьалды, – дейме.

Ётюрюк айта эдим. Суюмеучю эди урлагъанны, билсе, ашагъан да этерик туююл эди. Аллах кечсин. Ашайды да:

– Зауукъ этдим, – дейди.

Бир ай жатабыз анда, сора игисе бар юйюнге дейдиле. Кьайры барлыкьса? Бара барабыз да, бир таулулагъа тюбейбиз. Быллай адамла кьайда болурла билмеймисиз деп сорабыз да, ала уа: «Свинсовхозгъа барыгъыз, анда таулула кёпдюле», – дейдиле. Сора юйретедиле кьайры барлыгъыбызны.

Кюн кызыу, бир 40 градус болур эди, ауузунга алыргъа суу, ауа-насында солургъа терек жокъ. Бир тёртлеге кючден жетебиз ол жерге. Биз да ары жетерге, жауун жаууп башлайды да, киребиз бир юйге. Алай тургъанлай, бир малкъарлы киши келеди:

– Сизден сора да кёпдюле мында быллайла! – деп, тюртюп эшикге чыгъарады.

Ташкентде анамы къарындашы кёрген эди да бизни жугъубуз болмагъанын, атама бир жамычы берген эди. Аны аркъасына къаплайды да, мени да кююнуна кысады. Алайда чёгюп къалабыз, жауун тохтагъынчы.

Эрттенликде тебирейбиз артха Къызыл-Къаягъа. Базаргъа келебиз да, ол кюн а ыйых кюн эди, баргъанны-келгенни кёрюрюз деп, къабакъла къатында олтурабыз. Анамы эки къарындашы бар эдиле: Гемуланы Таусо бла Мусса. Ала келе тура эдиле. Бизни кёргенлей:

– Биз сизни излеп не заманлы айланабыз, келигиз биз тургъан жерге барайыкъ, – дейдиле ала.

Келебиз бир казармагъа, алгъын тутмакъла тургъан жерге, ала да – арлакъда, жаныбызда. Ол казармада бир зат жокъ: не тапчан, не шинтик. Таусо шахтада ишлей эди да, барып, къангала келтирип, тапчан этип жарашдырадыла.

Иш излей кетебиз да, атам кече къалауур болады, мен а онтёрт эчкини кютерге барама 60 сомгъа. Узбеклиле эдиле анда тургъанла, не крушка, не стакан бермейдиле суу ичерге. Суу былай арыкъчыкъ бла бара эди, бауурланып иче эдик, сап болсакъ. Кюте турама ол эчкилени, отчукъ этип, кийимлерими тешип, къагъып, ариу эте.

Бир кюн эсиме тюшеди да, эчкини тутуп, сютюнден ичеме. Торбала кийдириучю эдиле, улакълары эммезча. Жатдырып, ётмекден къаба, эчкини да эме, алай жашай турама бир юч кюнню. Узбеклиле, алай этгеними билмей: «Ой-бой, муну сютю жокъ, торбасы тура», – деп турдула.

Алайда атам ауруду да, кетерге тюшдю ишден. Атам таянады болалмай. Таусо ишден келеди да, кюйла берген эдиле кёчгюнчюлеге, аладан бирин кеседи да, от этип, биширеди. Ашайбыз андан, жатабыз.

Эрттенликде сагъат тёртде Таусо ишге тебирейди. Ол алайда тургъанлай, атам:

– Жаш, бар, ётмекге очередь ал, ач болурса, – дейди, болурбуз демей.

Таусо:

– Кюй жукъламагъа, мен ала келирме, ишден келе, – дейди.

Ол да ишге кетеди, мен да атамы кююнуна кысылып, жукълайма да къалама.

Танг атады, халкъ кюзгъалады. Мен да кюбама. Къарасам, башындан жастыкъны кетерип, ариу тюзелип, ёлюп тура эди атам. Андан чабама шахтагъа Таусогъа, айтама былай болгъанды деп. Олсагъатдан адамла да табады, къангала да мажарады да, къабырлагъа адамла иеди къазаргъа. Хар несин да этеди.

Бир эки жыйырма адам жыйылган эдиле ол кечгюнчюле, таулула. Эфенди керекди дейдиле. Атамы къарындашыны жашын иедиле аны чакъырырга. Базар къатында жашай эди малкъарлы эфенди. Барады да:

– «Оллахий, ачма, бир зам къапмасам, бараллыкъ туююлме дейди», – деп келеди. – Мени уа ахчам жокъду аны сыйларгъа, – деп, башын энишге этеди.

Мени уа бир юч жыйырма сомум бар эди. Аны береме, алып кетеди да эфендини ашатып, алып келеди. Алайда жаназы этип, атамы алып кетедиле. Мени къоймайдыла къабырлагъа, санга ары барырга жарарыкъ туююлдю деп.

Таусогъа, шахтёргъача, общежит бередиле. Анда жашай турабыз. Анам, къайдан эшитген эсе да, комендатурагъа пропуск алырга кышхыда жыйырма беш километрни жаяу барып, аны да кючден алып, бизге келеди. Мен вокзал къатында айлана тура эдим да, кёреме анамы, ол да кёреди мени. Чабып къучакълайбыз бир бирни, жилийбыз.

– Къайда жашайса? Элт мени ары, – дейди анам.

– Угъай, бармайма, кетдик мындан, – дейме.

Анам а:

– Къарындашларыма тюбемей къалай кетерме?! – дейди

Къарындашларына тюбегенден сора, вокзалгъа къайтабыз. Билет алабыз да, поездге минип кетебиз. Бир вокзалгъа жетебиз да, тюшюредиле. Фрунзе – Москва бир ыйыкъдан боллукъду дейдиле.

Бир ыйыкъ турабыз алайда, сора поезд келеди да, халкъ басынады. Анам къалай болса да, сугъулады ичине, мен да, адамланы инбашларына минип, атлап-атлап ташаяма ары. Бара кетип, бир жерде тохтайбыз, билетлени компостировать этмегенсиз, этип келигиз деп, кыстайдыла поездден. Чабып барабыз вокзалгъа. Эшиклени киритлерин эте тура эди ол этерик къатын. Анам тилейди, унамайды, ишими бошагъанма деп. Мен:

– Бусагъат терезелеринги битеу ууатама, этмесенг! – деп, ташха узалама.

Сора къоркъады да этип береди. Поезд тебиреп, кетип бара эди да, чабып жетебиз. Ташкентге жетебиз. Бизни бла бир чеченли жаш келе эди. Экибиз да чыгъабыз эшикге. Мен а базаргъа барган эдим. Бир тауукъ этчик бла булкахыкъ да алып келе тургъанымлай, милиция тутады мени. Алайлай ол чеченли жашны кёреме да, анама айт мени тутуп бара турадыла дейме. Анам а таякчыкъ бла айланыучу эди, харип. Бир заманда жетип келип, ол милиционерни таягъы бла аркъасына урады. Ол да керохуна узалады.

– Мен сени кёзлеринги чыгъарырма! – дейди анам. – Мен муну ненча ай излеп тапханма. Сен а къайры алып бараса? – деп ачыуланады.

– Кечгинлик, – дейди милиционер, – мен муну ФЗУ-дан къачхан сунганма. Алай уругъа уа жарамайды, – деп, иеди бизни.

Фрунзеге жетебиз да, ахча жокъ эди кьолубузда, анам былай ачады да белин, билип чулгъагъан болур эди, бир жаулукъ чыгъарады. Багъалы болур эди. Аны олсагъат сатады базарда. Сора, манга ахча береди да:

– Эгечлеринге саугъа ал, – дейди.

Юч эгечим бар эди. Алайдан тебирейбиз отуз километр жаяу кьум ёзен бла. Ала жашагъан жерге келсек, бир жер юйчюк, терезеси-эшиги жокъ.

– Къыш къалай тургъансыз мында? – дейме.

– Да, жабыу зат такъгъан кибик эте чыкъгъанбыз, – дейдиле.

Танг атханлай, чыгъама тегерекге-башха кьараргъа. Бир зат жокъ къамишден сора. Къамиш оруп келеме да, юйню башын жабама тынгылы, ансы жауун жауса, ичине агъып тура эди суу.

Алай тура турабыз да, 1948 жылда тамата эгечибиз ауушады. Жыйыладыла да асырайдыла. Экинчи жыл анабыз ауушады. Аны къабыргъа салыргъа къанга жокъ. Тереклени кесип, жонуп, алай асырагъан эдиле. Жангыз эгечим бла мен къалабыз, бирси эгечим эрге чыкъгъан эди.

Былай тургъан ишден туююлдю, бир зат кьурайым деп, кьоянла алама. Уру къазама да, ары иеме. Ала уа уяла къазып кеслерине, жайылып, кёп болуп къаладыла бир жылгъа. Башларын да жабама. Терек бахчаны сакълап тура эдим алайда подсобный хозяйствада. Алайда уа аскерчиле бар эдиле. Аладан бири келеди да:

– Начальник яблоки просит, можешь дать? – дейди.

– Арбагъыз бармыды?

– Хау.

Кече келедиле да арба бла, жюклетеме толу. Ящикле жокъ эдиле, картошча къаланып эдиле алмала. Аланы жыйдыргъан оруслу къатын эди. Келеди эрттенликде, айтама былай-былай деп:

– Уллу къалау эди да, гитче болгъанды. Былай эди бу деп айтырса.

Ол да: «Охо», – дейди. Бригадир эслегенде, Мария женгдирмейди, былай эди бу къалау деп кьояды.

Бир кюн ол аскерчи жаш келеди.

– Тамата ийгенди. Не зат керекди, не бла кьыйналаса деп сорады, – дейди.

– Сетка керекди, кьоянларым бардыла да, – дейме.

Кетеди да, эки кюнден арба бла бир сетка алып келеди. Аны бла ол кьоянланы тегереклерин да бегитеме, аш ашаргъа бери чыгъарча да этеме.

Бир кере бахчаны сугъарыргъа суу иеме. Сугъара кетеме да, танг атаргъа, жукъум келеди. Сууну да ары буруп, юйге кирип таянама да, жукълап къалама. Уянып къарасам, суу юйню босагъасына жетип тура эди. Барсам, кьоянларым да батып, кьырылып тура эдиле. Алай бла, аладан да кьуру къалама.

Бир жол эгечим келип:

– Биз тургъан жерге келигиз. Анда тынчды жашаргъа, – дейди.

Арабыз а – жыйырма бла беш километр. Ол юйчюкню да сатып, кетебиз аны бла. Анда Домалай деп ючге айланган къарындашым бар эди. Ол темирчи, мен а къойчу болама да, 1953 жылда къойла бла Къазахстанга иедиле. Къыш анда турама. Жаз андан кечюп келебиз да, Суусамыр деп жайлыкъ бар эди, ары кетеме къойла бла.

Беткъараланы Зеке деп бар эди, бизге башчылыкъ этген. Ингир ала ёзенде къойла кюте тургъанымлай келеди да:

– Зеке, быланы бир санасанг эди, санлары тюз эсе, – дейме.

Санайды.

– Тюзмюдюле, турамыдыла? – дейме.

– Хау, – дейди.

Сора таякъны жерге урама да:

– Зеке, – дейме, – бу таякъ да – сени, къойла да – сени. Мен кетдим, – деп, артыма да къарамай, кетип къалама.

Эрттенлик болады да, гюрбежиге барама.

– Домалай, ал мени ишге, – дейме.

– Алайым, ишлеяллыкъмыса?

– Хау, – дейме.

Председательге айтады да, ишлесин дейди. Аны бла ишлеп тебирейме. Ол а къалай этеди: наковальняны аркъан бла кысып, анга уа къол жаулукуню ётдюрюп кысып:

– Ма былай тишлеринг бла къап да, алып тюккючден жерге сал, – дейди.

Къабама да, алып жерге салама, андан алып жерине салама.

– Охо, боллукъду, – дейди.

Экинчи кюн бир 20 базыкылыгы болган сууукъ арматураны наковальняга салады да:

– Муну, туююп, кызыл эт, скобаны кыйырыча, – дейди.

Тюеме аямай, кызыл болады. Ыхы, энди бир-эки урсанг болур дегенлей, керилип ургъанымлай, теш жарылып, сынып кетип, жартысы аны кзулакъ жаны бла учуп барып, къабыргъага тийип, букъу этеди. Темирни жартысы къолумда къалады.

– Аллах-Аллах, ёлтюрюп къоя эдинг, – дейди.

– Да кыймадын ансы, – дейме.

Къалабыз аны бла. «Аллахха шукур», – дейбиз экибиз да.

Юйюрлю да болама. Бир гитче юйчюкде тура эдик да, юй ишлейим деп, председателге барама, тау тубюнден таш келтирирге машина излеп. Алтмыш километр болур эди. Келтиребиз да, юй туюп салама, алайдан узакъ болмай саман кирпич этген жер бар эди да, негерлерим бла барып, кирпич этебиз. Экеулен болуп жюз саман кирпич этген эдик. Къайын кызым келеди да, кеси жангыз жюз бла жыйырма кирпич этип кетеди.

Алай бла, юй да ишлейме, барама да, къошун келтирип, башын жабама, эшик этип тагъама. Оруслу киши эшигими кёреди да:

– Сени столяр хунеринг барды. Мен санга жазып берейим да, керек затланы ал да, ишлеп башла, – дейди.

Барама да базаргъа, алама, сора жукъу жокъ: кимге шинтик, кимге терезе, кимге эшик этеме. Андан Хрущев эркин этеди артха келирге, халкъ къууанады, элибизге, жерибизге кетдик деп. Ма ол юй да къалып къала эди, бир къатын келип:

– Алты минг сом берейим, Азрет, мындан сора жокъду. Сен кетсенг, юйюнг башхагъа къаллыкъды. Биргенге алып кетерик болмазса, сагъыш эт, – дейди.

Сагъыш этеме да, беребиз алты мингнге, жыйылабыз да кетебиз. Келебиз бери. Эски юйюбюзге барама да, жартысы бузулуп, оюлуп, заводда адам жокъ, оруслула жашай эдиле. Андан биягъы жангыдан журт къурадыкъ, мадар этерге кюрешдик. Жашауубуз ма алай ётдю.

Исмаил БЕЙ

ЖЮРЕК ЖАРАЛА

Мен хапарын айтырыкъ юйюр тау элде бир бирге билеклик этген къоншула бир юйча жашагъан юйдю.

Совет власть кирген жылла. Ташдан жонулуп, башы къошун бла жабылып ишленген беш отоулу юй ол кезиуледе бек уллу къолайы болагъанны белгиси эди. Колхозла, совхозла къурала, элдеде иш кеп эди. Ахмат ишден къоркъмагъан, къарыулу адам эди. Тутхан ишин жетишимли толтура, колхозну аягъы юсюне салыуда бек уллу себеплик этген жашларыбыздан бири. Насыплы эди аны юйюрю – юй бийчеси Ханифа бла ол төрт жаш бла бир къыз ёсдюре эдиле. Ахмат фермада ийнеклени саугъан да, кютген да эте, сабийлерине къууана, аланы аягъы юсюне салыргъа кюрешгенди.

Элде намысы жүрюген ариу тилли Ханифа баш иесине билеклик эте, экиси да бир бирни ангылап жашагъандыла. Сабийлерин да, уллугъа намыс бере, алларына тюшген ишден къачмазгъа юйретгенди. Элде юлгюге айтылгъан юйюр эдиле ала.

Жылла да ётедиле, сабийле да ёседиле. Назир бла Тахир аталары Ахматха болушлукъ эте башлагъандыла. Ючюнчю жашлары Хамзат, билимни жолун сайлап, сахарда устазгъа окъургъа кетеди. Жангыз къызлары Сафият ариу санлы, сабыр акъыллы, жыл санына кёре болмай, неге да къолу жарашхан къызчыкъды, анасына болушлукъ этеди. Сабийлени эм гитчеси Харун а уллу санлы, бёкемли жашчыкъды, юйюрню ийнагъы.

Ханифа Харун къобар заманнга, айраннга сютню башчыгъындан къошуп, бушто этер эди нартох гыржындан. Бир кюн эрттенликде анасы жашыны суйген ашын этип:

– Къоп, жашым, – дегенни айтып, юйден тышына суу алыргъа чыгъады.

Къапхакъ башындан а къарындашы:

– Эгечим, Ханифа, ий маржа, жашладан къайсы юйде эсе да, ийнекле бла бузоула бирге къошулуп, теш артына кетгендиле. Чабып, бузоланы аналарындан айырып, бери юйге сюрсюн, – деп къычырды.

Юйге кирип, Харунну ашдан бёлюп:

– Чап, къарындашым бузоланы теш артында ийнекледен айырып, бери тюшюр деп тилейди, – деди Ханифа.

Харун терк окъуна чабып кетди. Жарлы ана билмей эди сабийин ахыр жолгъа ашыргъанын...

Тёшге тик ёрге чабып чыгъама деп, талагъы ёрге къобуп, жашчыкъ жыгъылып ёлюп къалды. Къара кюн келди быланы ариу юйлерине. Ханифа къара кесеу болду. Жарыкъ, кюле-ойнай туруучу ариу юйюр му-

дахды. Ханифаны, сёлеше тургъанлай, кёз жашлары тегюлюп барады. Ажым этеди: «Оу мени аузум кьурусун! Ашаргъа да кьоймай, сабийими кьапдым». Кеси кесини этин ашайды. Да не бек кеси кесин ёлтюрсе да, жокьду этер амалы. «Заман керекди жюрек жараны сау этерге», – дейдиле. Ахмат да, Ханифа да тюрленгендиле, тозурагъандыла.

Жашау а барады. Заман ётеди. Атаны бла ананы жюрек жаралары бир кесек сынтыл болгъанды. Назирни, Тахирни да юйдегили этер заманлары жетгенди. Къараларын тешип: «Саулагъа жашау этерге керекди», – дегенни айтып, экисини да бир кюн тойларын этерге оноу этдиле. Назирге кьоншу элден, Тахирге уа кеси эллеринден сёз тохташдырдыла.

Кюз артында тирлик да жыйылып, малла да жайлыкьдан юйге тюшер заман жетеди. Хамзат, окьууун бошап, тау эллени биринде устаз болуп ишлейди. Кесин да жагъалашып бир адам хорлаялмайды. Аны аллайлыгъын билип:

– Сени гёжеф болгъанынги эшитгенбиз, кьарыуунгу сынап, бизни нёгерибиз Азрет бла жагъалашып, аны хорласанг, чынтты гёжефсе, – дейдиле.

– Угъай демейме. Чакьырыгъыз нёгеригизни, – дейди Хамзат.

Кьонакьлыкьда тургъан жаш Азрет бла жагъалашыргъа чыгъады. Тутуша кетип, Азрет Хамзатны жерге ургъанда, ол ёрге туралмай кёп турду, сора кючден кьобуп, жашагъан фатарына кетди.

Экинчи кюн эрттенликде кьыйналып кьопду. Ишине тебиреди. Алай, не медет, солууу кьыйнайды. «Солууум былай нек кьыйнайды? Не болду манга? – дей, атасын-анасын, суйген кьызы Суюдюмню кёз аллына келтиреди. – Мени былай кьарыусуз болгъанымы билселе, не дерле? Къалай да этип, таудан аууп, элге кетерге керекме, мындан аман болгъунчу», – деп, жолгъа чыкьгъан эди.

Къаллай бир келди эсе да, кьыйналып ата юйюне жетди. Мында бир мадар табыллыкь суна эди жюреги. Билмей эдиле, иегилери сынып, ёпкесине кирип, ирин эте тургъанын. Тёшекге тюшеди.

– Атам, анам, тап туююлдю мени халым, мени ыразы этсегиз, мен да аланы кьууанчларын кёрюрге сюеме. Назирге бла Тахирге сёз тохташдыргъан кюнден алгъаракь келин келтиригиз да кьоюгъуз, – деп тиледи.

Хамзатны ыразы этдиле. Келтирдиле келинлени. Ханифаны кёзюне зат да кёрюнмейди. Къайгысы кёпдю. Эки келин да шапалыкь эте айланадыла. Сафийатха эгечлик этерле. Ханифа кеси кесине:

«Аллах... Былагъа да кьууаналмадым, – дей, Хамзатны кьатындан кетмей, кёз жашларын жашыртын сюрте, кьолларын сылай, бир тюрлю мадар эталмагъанына ичинден кюеди. – Аллах, болуш, бир мадар эт!» – деп, тилек эте олтурады. Эрттенликде Хамзат:

– Анам, Суюдюмню чакьырсанг а, – деп, уяла тиледи.

– Бусагъат чакьырайым, балам, ауруунгу аллыкь ананг, – деп, чыгып, Сафийатха: – Суюдюмню чакьырып кел, – деди.

Кёп да турмай Суюдюм жанындан бек суюген Хамзатны босагъа-сындан атлады. Ханифа:

– Келчи, кьор болайым, былайда бир кесекчик олтур, – деп, экисин бирге кьуюп, эшикге чыкъды.

Билмейме, не деген болур эди, не айтхан болур эди жаш, Суюдюм мудах болуп чыкъды, кёлю тола, юйюне кетди. Хамзат а кюеди-бишеди, сант этеди. «Оу анам, мындан да бошاپ кьалама!» – дей, жарлы ананы ичин сууукъ кьалтырауукъ алгъанды.

Битеу юйдегиле, аны тегерегинде олтуруп, бушуулудула. Ингирге жарыгъан кибик этип, барысына да кезиу-кезиу кьарай, тансыгъын ала болур эди: «Жатыгъыз, тынчайыгъыз, мен игиме, жарсымагъыз», – деди Хамзат.

Танг белги бере уа, жан берди. Энтта бир кьыйынлыкъ. Кьыйынлыкъны бергенча, тэзюмлюк да бере болур уллу Аллах...

*Мени атам, ёлюрюмю биллип,
Къабыр кьангала хазырлайды.
Къарындашым Назир,
Жашарымы суююп,
Жан дарманла излейди,
Жангыз эгечим Сафият
Башын кёпюр кьулакъгъа уруп жияйды...*

Кёп да бармай бизни кьыралгъа фашист Германия чабыууллукъ этеди. Уллу Ата журт уруш башланады. Ахматны бла Ханифаны жашлары Назир урушну биринчи кюнлеринде кьазауатха кетеди. Тахирни уа кьайры кетгенинден, не сауундан, не шауундан хапары да болмайды. Сабийи да болмагъанды, атын айтдырырча.

Сюргюнню да кёрдю юйюр. Анда да кёп кьыйынлыкъ, ачлыкъ, жаланганчлыкъ да сынады. Назирни юй бийчеси бла сабийчиклери Ахмат бла Ханифаны биргелеринедиле. Кьартланы атмадыла, бирге сакъладыла Назирни.

Сафият да кёчюп баргъан жылларында бир ингушлу жаш бла юйюр кьурады. Атасындан-анасындан узакъ болмай, алагъа да болушлукъ эте, жашайды...

КЪАРЧАЛАНЫ Халимат

КЪОСПАРТЫЛЫ КЪЫЗЧЫКЪНЫ КЪАДАРЫ

Малкъар миллетге кѣчгюнчюлюк салгъан жараланы, хаталаны, кыйынлыкъланы саны чексизди, бютюнда кеслерин кѣоруулаялмагъан жыл санда болгъан сабийлеге. Ма аллай бир кыызчыкъны башхалагъа ахыры бла да ушамагъан къадары уа кимни да мудах этерикди. Ол Огъары Малкъарда Къоспарты элде туугъан Гасыланы Хакимни кызы Шамкады. Халкъыны кѣчюрюлююун ол ангылагъан да эте болмаз эди ол заманда асыры гитчеден.

Хаким уруш аллы жыллада колхозну хар тюрлю жумушуна тири къатышхан адам болгъанды, къалгъан эллилерица. Уруш башланганда уа, ары кетип, андан къайтмай къалгъанды. Бир кесек замандан а юй бийчеси Уяналаны Назифа уа жашы Мухай, кызылары Халимат, Маржан, Шамка бла кѣчгюнчюлюкню белгисиз, азаплы жолуна тебиредиле. Жолда кѣп адамла кырылдыла: кимле ачдан, кимле уа бу ачы ишни халкъыбыз не ючюн сынаргъа тюшгенине жууап табалмагъан ачыуларындан... Атасыз ёксюз сабийлени кѣзлерине къарап, товар вагонлада къайры баргъанларын билмей инжилген жарлы адамланы ким ангылар эди халларын, ичлеринде къайнагъан сырынларын? Бир-бирле уа эллеринден, жерлеринден кѣчюрюлмей, къошладан кетерге тюшюп, юйдегилерин, юйюрлерин табалмай, кимге болса да тагъылыргъа кюрешип кетдиле...

Кѣпдюле бюгюн да бу кюйсюз иш бла байламлы белгили болмай тургъан затла.

Гасыланы бу юйюрлери Къазахстанны Чимкент областыны Туркестан шахарына тюшген эдиле. Жетип кѣп да турмагъанлай, къанлы урушдан аталарындан да хапарлары болмагъан сабийлени жангыз таянчакълары – аналары – ёлдю. Тѣрт сабийден бири да алыкъа кесин кечиндирирча туююл эдиле. Аны ючюн Халиматны, Мухайны да детдомгъа аладыла. Юйюрню бек гитчеси Шамкагъа уа жаланда тѣрт жыл болгъаны себепли, ол юйюрню уллу сабийлеринден башха детдомгъа берилген эди. Бир бирлеринден айырылгъан алагъа тынч болмаз эди, алай башха амал а бармы эди да? Ёксюзле юйюнде кѣрген артыкълыкъларын, кыйынлыкъларын, жүреклерин къалай сынганларын, кѣп жылла озсала да, Мухай бюгюн да унуталмайды. Ол жылла да, къалай болсала да, кетдиле.

Детдомдан чыкыгъандан сора, Мухай да, Халимат да, Маржан да колхозда ишлей эдиле.

Халимат кесини къадарын малкъарлы жаш Уммайланы Далхат бла байламлы этеди. Ала тѣрт сабий ёсдюргендиле. Халимат бюгюнлюкде сабийлерини, туудукъларыны къатында Ташкентде жашайды.

*5-чи класс, озган ёмюрню эллинчи жыллары.
Туркестан шахар*

Мухай да Османланы Зулейха бла бир юйюр кьурайды. Бусагъатда ала Огъары Малкъарда жашайдыла. Сабийлери, туудукълары адепли, юлгюлю адамладыла, бирери бирер жерде ишлейдиле. Мухайны «Совет Малкъар» совхозда малчылыкъны айнытыуда уллу кыйыны барды.

Тёрт жыллыкъ Шамкачыкъны къадары уа малкъар миллетни бек ачы бетлеринден бири болгъанлай къалады. Аны детдомну тамата юйретичю тиширыуу Кирлик Анастасия Ивановна, кёп да турмагъанлай, кесине алып къояды, атын, тукъумун да тюрлендиреди. Энди ол Лена Кирлик ат бла жюрюйдю.

*Шамканы школ
заманы*

Аны биргесине окъугъан малкъарлы жаш Чочайланы Владимир, кызчыкъны эсгере, былай айтхан эди манга: «Мен Шамка бла бирге окъуй эдим. Менден сора да Огъары Малкъардан Ностуланы Гитчени жашы Магомет, Киштикланы Батталны жашы Хасим, Сабанчыланы Хусейни кызы Мариям, Жансуйланы Катя да окъуй эдиле. Биз, детдомну школунда окъуп, юйге кете эдик. Шамка уа анда тура эди. Ол бирда бир ариу сабийчик болуучу эди. Аны аты, тукъуму да тюрленнгенине биз бек сейир этген эдик эм мудах да болгъан эдик. Алай биз анга Шамка деучю эдик. Андан сора, бизни да атыбызны, тукъумубузну да тюрлендирлик сунуп, къоркъуп тургъан эдик.

Шамканы атасыны эгечи Гасыланы Сакинат анга детдомгъа терк-терк келе туруучусу да

эсимдеди. Алай кызычкык та-
мата юйретиучюню юйюнде
жашаргъа тюшгенинден сора
уа, аны барыуу-келиую аздан-
аз бола башлады: ол тиширыу
аны жаратмай эди, кызычкык-
гъа ахлуларын унутдурургъа
суюе болур эди. Кюнлени бир-
ринде уа, Сакинатны келгенин
кёрюп, арбазгъа бир уллу итни
бошлап, аны юйге кирмезча
этерге кюрешди. Алай бол-
гъанлыкыгъа, Сакинат ол юйге
барып турду. Шамкачыкны
кесин кёралмаса да, Сакинат
ол юйге жолун кысхартма-
ды. Бир жол баргъанында уа,
юйню эшигин да этип, сабий-
ни да кыайры эсе да алып кет-
генин кёзю бла кёрдю. Дагъы-
да бир ненча кере барды, алай
иш башха жанына тюрленме-
ди. Сакинат, Халимат, Маржан,
Мухай да не кёп изледиле эсе-

Шамка жашлары бла

ле да жылла бла, ёксюз эгешчиклерин табалмадыла. Кёчгюнчюле жа-
шагъан элледе да айландыла, сора тюнгюлдюле.

Чочайланы Владимир дагъыда былай айтхан эди: «Биз мында жа-
шап кыаллыкык туююлбюз, кетерикбиз ёз жерибизге, келликмисе бизни
бла десек, Шамка ышарып кыоя эди. Ол энди жаланда орус тилде сё-
леше эди. Мен аны бек кыаршы адамларындан айырылып кыалгъанына
жюрегим бюгюн да кыыйналгъанлай турады».

Онюч жылдан сора халкыбыз туугъан журтуна кыайтды. Алай гит-
че эгешчиклерини белгисиз кыадары аны ахлуларын мудах этгенлей, кёп
жылланы турду. Туугъан журтларына тебирей тургъанда да, артларына
кыарай, кыалгъан адамлача, кыууаналмай эдиле ёлгени-сауу белгисиз
эгешчиклери ючюн Гасыланы юйюрлери.

Хар ачы кыадарны да бола болурму бир жарыкык бети? Элли сегиз
жылдан сора Шамканы сау болгъаны белгили болады. Мухайны сабий-
лери ара телевиденияны «Жди меня» деген бериуюню редакциясына
письмо жазадыла. Алай андан бир болушлукы да табалмагъан эдиле.

Кызахстанны тюрлю-тюрлю шахарларыны паспорт столларына
соруу этедиле. Аладан да тап жууапла келмеген эдиле.

Владимир, жаннетли болсун, Шамка 5–6-чы классда Туркестан ша-
харда класслары бла бирге тюшген суратны Мухайны жашы Мухарбийге
берген эди. Андан сора ол аны кесини уллу кыарындашы Борисге кёр-

гюзтеди. Излеу сурат бла башланады. Бизни школну информатикадан устазы Мамайланы Мустафа, жаннетли болсун, англиз тилден окъутхан устаз Къарчаланы Жамал, хар кюн сайын Интернет бла излеп, Лена Кирликни Москва областьда Верея шахарда жашагъанын тохташдырадыла. Ол кюн Гасыланы юйюрлерини кьууанчларыны чеги жокъ эди. Андан сора Мухайны жашлары Мухарбий, Мухаммат, аны жашы Аскер Шамканы жашагъан жерине барадыла, юйюн да табадыла, кесин да, эки жашын да кёредиле. Шамка да бир затны да унутмагъан эди. Энди ала телефон бла бир бирге терк-терк сёлешип турадыла.

Шамка устаз, школну директору да болуп ишлеп тургъанды кёп жылланы ичинде. Бусагъатда уа пенсиядады.

Шамка алыкъа Огъары Малкъаргъа келмегенди, алай бир заманда уа Ата журтуна жол саллыгъы ишексизди.

Ма аллай ачы, огъурсуз къадар сынагъанды Гасыланы Шамка сабий заманындан окъуна. Битеу жашауун къаллай сагъышла бла оздургъанын аны ким билсин? Ахлулары уа «кёчгюнчюлюкде тас болгъан эгешчигибиз» дегенлей, бусагъатха дери жашагъандыла.

Мындан ары миллетибизни ахшы умутла алгъа элте, иги кьуумла эте, хар инсаныны жашау халы игиден-иги бола, алгъа барсын!

ЗА НАГРАДОЙ... ПОД КОНВОЕМ

К 75-й годовщине депортации карачаевского народа

Ежегодно в ноябрьские дни в Карачаево-Черкесии проходят мероприятия, посвященные скорбной дате 2 ноября 1943 года – депортации карачаевского народа в Среднюю Азию и Казахстан. На таких встречах мы, старшее поколение, обсуждаем проблемы, волнующие депортированные народы:

– Почему мы ежегодно говорим о депортации, о национальной трагедии многих народов, в том числе карачаевского народа?

– Почему насильственная депортация карачаевского народа в Казахстан и Среднюю Азию была неслыханной преступной акцией?

– Почему карачаевцы считают правозащитниками своего народа Петрусевича Николая Григорьевича (царского пристава в Карачае), Хрущева Никиту Сергеевича (генерального секретаря ЦК КПСС), Батчаева Мудалифа Каракезовича (1-го секретаря Учкуланского райкома партии Карачаевской автономной области в 1943 году), Бутурлина Алексея Владимировича (зам. Генерального прокурора РСФСР в 1989 году)?

– В чем сила маленького горского народа, выдержавшего с честью и достоинством 14-летнюю депортацию?

– Что сохранится навсегда в сердцах карачаевцев, вернувшихся из депортации?

На таких встречах в результате диалога мы приходим к выводу о том, что трагическую историю народов надо знать всем, и такие мероприятия нужны.

Расул Гамзатов в своей книге «Мой Дагестан» писал: «Если выстрелишь в прошлое из пистолета, то будущее выстрелит в тебя из пушки». 5 мая 2011 г. в Северокавказском институте состоялась презентация книги «Вклад репрессированных народов СССР в победу в Великой Отечественной войне». И в предисловии книги, построенной на фактах и совести, А. Горяев приводит точную мысль Президента России (ныне Председателя правительства) А. Медведева: «Память о национальных трагедиях так же священна, как и память о победах». Прошло 75 лет, но мы снова и снова возвращаемся к этим трагическим событиям, и это вполне объяснимо: народ, пренебрегающий историей, ставит под вопрос не только свое прошлое, но и свое будущее.

Насильственная депортация карачаевского народа в Казахстан и Среднюю Азию была неслыханной преступной акцией. Карачаевский народ – народ-труженик, народ-воин, который был незаслуженно обвинен сталинско-бериевским руководством бывшего Советского Союза в измене Родине и депортирован. Эта преступная акция, нанеся народу невосполнимый моральный и материальный урон, приведшая в условиях геноцида к гибели десятков тысяч стариков, женщин и детей, противоречила элементарным нормам международного права и общественной морали. Всю ее чудовищную надуманность подтвердили последующие события, а так же тщательное расследование, проведенное правоохранительными органами Карачаево-Черкесии, Ставропольского края и Российской Федерации. Народ, каждый пятый представитель которого сражался на фронтах Великой Отечественной войны, и до 1943 года более 20 сыновей которого были представлены к званию Героя Советского Союза, был обвинен в предательстве, обвинен незаслуженно, ложно. Из 80000 карачаевского народа на фронте воевали более 15000, а более 2000 человек находились на трудовом фронте. А 11 представителей народа получили звания Героев Советского Союза и России.

Карачаевцы считают правозащитниками своего народа Петрусевича Николая Григорьевича (царского пристава в Карачае), Хрущева Никиту Сергеевича (генерального секретаря ЦК КПСС), Батчаева Мудалифа Каракезовича (1-го секретаря Учкуланского райкома партии Карачаевской автономной области в 1943 году), Бутурлина Алексея Владимировича (зам. Генерального прокурора РСФСР в 1989 году). Благодаря Петрусевичу в Карачае было отменено крепостное право, были построены больницы, аптеки, проложены дороги, выстроены прочные мосты, развивалась промышленность и торговля. Благодаря Хрущеву все депортированные народы вернулись на исконные земли. Батчаев встал на защиту своего народа, когда на сентябрьском Пленуме Ставропольского крайкома партии в 1943 г. карачаевцев обвинили в измене Родине, за что был арестован и отправлен в Кар-Лаг на лесоповал. Батчаеву Мудалифу установлен памятник, как правозащитнику народа, возле центральной почты г. Карачаевска.

В 1989 г. Алексей Бутурлин заставил прокурора Ставропольского края, в присутствии СМИ, озвучить материалы, доказывающие ложность обвинения в предательстве карачаевского народа. Вот что писал Бутурлин 11 октября 1989 г. в газете «Советская Россия»: «...Должен сказать, что моя работа

в течение почти семи лет прокурором области подтвердила мое мнение о карачаевцах, как доброжелательных, трудолюбивых и открытых для общения людях. Неужели все еще недостаточно проникло в наше сознание, что мы все в долгу перед невинно репрессированными людьми, что просто необходимо особо чуткое и бережное отношение к национальным чувствам людей?... На многочисленных встречах карачаевцы твердо заявили, что их счастливое будущее возможно только в дружной семье народов. Знаю, что словам этих мужественных и гордых людей можно твердо верить. Но люди нуждаются и в том, чтобы был остановлен «долгий путь клеветы» и полностью восстановлена справедливость. Ведь справедливости с приспуском не бывает...» И Бутурлину, как правозащитнику народа, установлена мемориальная доска на архитектурном памятнике «Знатные люди Карачая» в г. Карачаевске.

На вопрос, в чем же сила маленького горского народа, выдержавшего с честью и достоинством 14-летнюю депортацию, наверное, следует ответить: – Сила эта в силе духа и в мужестве народа, которое он черпал в этнопедагогике и в труде. Этнопедагогика – это народное воспитание, охватывающее все стороны необходимой подготовки человека к жизни и труду. Народ, несмотря на долгие годы депортации, жесточайшую дискриминацию, геноцид, не исчез, выжил, сохранив национальное достоинство, честь, свой язык, культуру, обычаи, традиции. Этнопедагогика стала педагогией спасения народа!

«Завещание» Кязима Мечиева балкарскому и карачаевскому народам помогало жить в депортации с честью:

*В единстве – сила, только с ним мы обретем свой дом.
Народ мой, я прошу тебя не забывать о том.
Нам стойкими пристало быть – прошу тебя, пойми,
Что и в ненастье надо быть достойными людьми!*

За самоотверженный труд в период депортации – за подвиг в мирное время – около 3000 карачаевцев были награждены орденами и медалями. Из них 90 человек – орденами, в том числе 35 – орденами Ленина.

Три карачаевки удостоены звания Героев Социалистического Труда: Курджиева Нузула, Шидакова Патия, Абдуллаева Тамара.

За высокие показатели заведующего фермой Киргизского села Садовое Семенова Тильмека наградили орденом Ленина в

ноябре 1947 года. А за наградой в город Фрунзе ему пришлось отправиться под конвоем помощника коменданта. Не испытывая большой радости от награды, Тильмек сказал: «Лучше бы вместо ордена дали разрешение ездить куда хочешь и быть свободным».

Что касается вопроса о том, что может сохраниться навсегда в сердцах карачаевцев, возвратившихся из депортации, следует сказать, что в сердцах безвинно пострадавшего народа навсегда сохранится горячая благодарность народам Карачаево-Черкесии – русским, черкесам, абазинам, ногайцам, осетинам, грекам, а так же жителям Ставропольского края, проявившим поистине братскую солидарность, оказавшим ему безмерно щедрую моральную поддержку и немалую материальную помощь.

Поэты и писатели народов Карачаево-Черкесии посвятили прекрасные произведения депортированному народу:

Шебзухова Лариса, народный поэт КЧР

«Карача́й! В моем сердце болят твои раны»

Недоеден был хлеб. Песня жизни не спета
И на долгие годы потушен очаг...
– В Карачае беда! Выселяют соседа!..
Эта весть, будто эхо, прокатилась в горах.

Серой цепью к вокзалу тянулись обозы.
Это даже не горе – большая беда...
Оглушен весь народ. А немые вопросы
Не получают ответа уже никогда...

Обо всем я узнала от бабушки – наны –
И звучит ее голос много лет.
Карачай! В моем сердце болят твои раны,
Потому что навек ты наш добрый сосед.

Нина Башкирцева

«Хмурый рассвет»

Снова встревожено сердце,
Затерян у времени след.
Куда от раздумия деться
Мне снится хмурый рассвет.

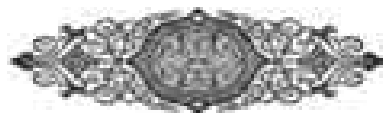
Вы нашей совестью стали,
Птицами ввысь улетая,
Нам всегда завещали
Землю беречь Карачая.

Константин Лобов

«Неоконченный намаз»

Взошла луна над Северным Кавказом.
Гори, костер чабанский, согревай,
Что день не суждено начать намазом.
Уснув, не думал мирный Карачай.
А в это время кое-где не спали,
Хоть шел тяжелый 43 год.
Чтоб власть Отца народов уважали.
Решили выслать маленький народ...

*АЛИЕВ Ракай Мухтарович,
кандидат педагогических наук,
председатель Совета ветеранов войны и труда
г. Карачаевска.*

АЛА УРУНУУНУ СЮЙГЕН АДАМЛА ЭДИЛЕ...

Уллу Ата журт къазауатны кезиуюнде сталинчи къайгылы, чюйре режимни ууундан миллетчилик айырыуну юсю бла ненча гюняхсыз халкъ кёчгюнчюлюкню азапларын чекгени дуниягъа белгилиди.

1941-чи жыл немислиле, 1941–1942-чи жыллада финле, 1943-чю къарачайлыла, 1944-чю жыл малкъарлыла, къал-мукълула, къырым татарлыла, месхетин тюркюле, чеченлиле бла ингушлула кеслерини гитче Ата журтларындан, автономиялары тас эте, шаркъ журтлагъа, Къазахстаннга, Орта Азия бла Сибирьге ашырылгъандыла. Кёчгюнчюлюкде ол журтлада орналгъан халкъла кёчгюнчю халда, ары-бери барыргъа, кеслерини тиллеринде сабийлерин окъутургъа, адабият, маданият жанындан да миллетликлерин сакъларгъа эркинликсиз жашауну башлагъандыла. Къарачайлыла бла малкъарлыла кеслерини тил, тин, юй-турмуш байлыкъларын сакълаялмай, кёпчюлюкде жашаялмай, юйдегилени бёлюп-бёлюп, 20–25, андан да азыракъ санлы этип, талай республикагъа, областъланы шахарлары бла эллерине ашыргъандыла: Чимкент областъха – 142, Джамбул областъха – 128, Акмолинск областъха – 13. Къызылорда областъха – 2, Павлодар областъха – 10, Талдыкурбан областъха – 3, Кёкчетау областъха – 3, Семипалатинск областъха – 6, Караганда областъха – 3, Актюбинск, Жезкъазгъан шахарлагъа, Къыргъызстаннга – 199, Узбекистаннга – 39, Таджикистаннга – 2 юйдегини. Битеулей да 580 эл бла шахаргъа бёлгендиле.

Спецпереселенец атлы халкъланы жаш тёлюлерине институтлада окъургъа эркинликлери болмагъанды. Комендантладан эркинликсиз бир жерден башха жерге баргъанны, жорукъну бузгъаннга санап, айыбына жолукъдургъандыла, сюдлюк-жолукъ этгендиле. Спецпереселенецлени жашлары бла кызылары депутатлыкъгъа сайланыргъа, уллу къуллукълада ишлерге эркинликсиз тургъандыла. Аскерде къуллукъ этерге да жашларыны эркинликлери болмагъанды. Школлада окъургъа сабийлени 40% мадарлары болгъандыла.

Къарачай халкъ кесини гитче Ата журтуна къайтханлы 60 жыл болду. Бююнню жаш тёлю ол кёчгюнчюлюкден, атааналарына жетген артыкълыкъладан уллу хапарлары жокъду. Кёчгюнчюлюкде халкъланы учуз ишчи къоллары сынамагъан къыйын, къоркъуулу иш болмагъанды. Жанларына татыш тургъан адамла, техникасыз къуру къоллары бла юйдегилерини жанларын къалдырыр умутда, жанларын-къанларын аямай,

уруннгандыла. Пахта-Аралны мамукъ тюзлеринде, Къзазахстан бла Къыргъызстанны чюгюндюр, тютюн, кендир ёсген бахчаларында ишлегендиле. 1944-чю жыл ышангысыз халкъланы уланларына саналып, фронтладан алып ашырылгъан жашланы Сибирьге, Кострома, Рязань областьлагъа агъач кесерге, Иркутск бла Караганданы шахталарына, Москва бла Ленинградны метроларына, Волхов ГЭС-ни жангыртыу жер ишлерине, дагъыда ала кибик саулукъларына, жанларына татыр ауур ишлеге ашыргъандыла. Кавказны жумушакъ, жаннет хауасын солуп ёсген эр кишилеге аланы жюреклерин тартмагъан, женгил тюрлене тургъан къыш сууугъу, жайны мардасыз исси хауасы, ачлыкъ-жаланнгахлыкъ, бек хыны тийгендиле. Ёмюрлени узунуна Шимал Кавказны ариу табийгъатында юйренип келген халкъланы адамлары ол къужур, хыны табийгъатха ийлешип къалалмагъандыла. Артыкъда бек къыйын кёчгюнчюлюкню ал жыллары болгъандыла. Жангыз 1944-чю жылны ичинде чеченлилени, ингушлуланы, къарачайлыланы, малкъарлыланы 23,7%, къырым татарлыланы 19,6%, къалмукълуланы 17,4% адамларын асырагъандыла. 1948-чи битимсиз жыл кёчгюнчюлеге бек къоркъуулу да, ачлыкъ, ёлюм да сынатхан жыл болгъанды.

1945–1950-чи жыллада кёчгюнчю халкълада ёлюм сынагъандан сабий туууп къошулгъан эки къатха аслам болгъанды. Ол эки жылны ичинде чеченлилени, къарачайлыланы, малкъарлыланы, ингушлуланы барына да 53 557 сабий туугъанды, аланы ёлгенлерини санлары уа 104 903 адам болгъанды. Къуру къарачайлыладан кёчгюнчюлюкде 22 000 сабий ёлгенди.

Ол халкъла кеслерини журтларындан къысталсала да, къыйын, ауур да ишледе жигер уруна, Сибирьни, Къзазахстанны, Орта Азияны, битеулей да СССР-ни экономикаларыны ёсюмюне уллу къыйынларын салгъандыла.

Ал кезиуледе халкъланы алай «эркелетирге» излемеген ол жерли халкълагъа кеслерини урунууну суйгенлери, кирсиз иннетлери бла суйдюре билгендиле.

Бир кесек эс жыя келген кёчгюнчюле къысха заманны ичинде урунууда уллу жетишимле эте башлагъандыла. Къарачайлыладан къуралгъан ишчи бригадаланы жетишимлери жашагъан жерлерини чеклеринден кенгде айтыла тебирегенди. Мингле бла санлы къарачай жашла бла къызладан къуралгъан бригада бла звенола урунууну алчылары болгъандыла. Социалист эришиулеге таукел къошулуп, стахановчула болуп, кёчюучю Къызыл Байракъланы алып, ахча саугъалы болуп тургъандыла. Алай бла 1946-чы жыл жангыз Къзазах ССР-ны Джамбул областында 3045 кёчгюнчю (асламысы къарачай-

лыла) сыйлы саугъалагъа ие болалгъандыла. Чюгюндюрде урунган къарачайлы алчыладан ненчасы республика даражада эл мюлк эришиулеге, Битеусоюз эл мюлк кёрмючге да (ВСХВ) къошулгъандыла! Сёз ючюн, Джамбул областьда Гродековская атлы орта школну сохталары, юнатла Ортабайланы Римма, Халилланы Била бла Роберт школ жерледе чюгюндюр ёсдюрюп, уллу битим алгъанлары ючюн, Битеусоюз эл мюлк кёрмючге къошулгъандыла. Ортабайланы Римма уа юч кере да республика эл мюлк кёрмючде жетишимлерин кёргюзтюп, бир алтын, эки да кюмюш майдал бла саугъаланнганды. Суу бла сугъарылгъан жерледе будайдан, чюгюндюрден да уллу битим алгъанлары ючюн, СССР-ни Баш Советини Президиуму 1952-чи жыл 9-июнда Къыргъыз сынам-селекциялы станциясыны 27 къуллаукъчусуна, аланы ичлеринде 12 къарачайлыгъа, сыйлы саугъала бергенди. Звено башчы Хапаланы Мариям 6,9 гектар жерден 783,3 центнер чюгюндюр алып, Ленинни ордени бла саугъаланнганды. Звено башчыла Гажаланы Жанымхан бла Сюйюнчланы Гокка Урунууну Къызыл Байрагъы орден бла, Лайпанланы Асият, Шаманланы Марыуа, Умарланы Фатима, Эрикгенланы Балбу, Хапаланы Мариям эмда башхала «Ленинни орденлери» бла, къойчу Хубийланы Къожай да къыралны эм сыйлы саугъасы «Ленинни ордени» бла юч кере саугъаланнгандыла. Жюзле, мингле бла саналгъан урунууну алчылары Урунууну Къызыл Байрагъы, Сыйлылыкъны орденлерине, майдаллагъа ие болалгъандыла.

Къарачайлыла мамукъ ёсдюрюуге, жыйыугъа да тири къатышхандыла. «Пахта-Арал» совхозда бригадалагъа таматалыкъ этген къарачайлыла: Акъбайланы Мухажир, Гербекланы Солтан, Байрамукъланы Дуда, Жатдоланы Азамат эмда Ёртенланы Пача хар жыл сайын мамукъ битим алыудан уллу жетишимлени кёргюзтгендиле. Бригада башчыла бла алчы къарачай жерчиле тюрлю-тюрлю къырал саугъала алгъандыла, Битеусоюз эл мюлк кёрмючню алтын эмда кюмюш майдалланы иелери болгъандыла.

Къарачайлыла тютюн битим ёсдюрюуге да уллу къыйынларын салгъандыла. Ол ишде уруна, «Калинин» колхозну бёлек къарачай ишчиси 1949-чу жыл 4,2 гектар жерни хар гектарындан 17-шер центнер тютюн чапыракъ алгъанлары ючюн, орденле бла майдалла алгъандыла. Звено башчы Ёзденланы Мариям бла колхозчу Байрамукъланы Назифатха саугъагъа Урунууну Къызыл Байрагъы орденле берилгендиле.

Айтылгъанны тышында да, къарачай халкъ Къазахстан бла Орта Азияда малчылыкъда да жетишимлери бла махталыр ючюн къалмагъанды. Жюзле бла къарачай малчыла

малчылыкда уллу жетишимле этип, кырал саугьаланы алгъандыла. «Пахта-Арал» совхозну ийнек саууучусу Жатдоланы Кыракъыз 13 жылны ичинде кеп сют саууп тургъаны ючюн, Ленинни ордени бла саугьаланнганды. 1954-чю жыл ол 11 ийнекден 45970 литр сют саугъанды. Ленинни ордени да ол жетишими ючюн алгъанды. Аллай сыйлы орденнге Кыргъызда Фрунзе областьда Сталин атлы районну «Коммунизмге жол» колхозуну айтылгъан тууарчысы Семенланы Тинимек да 1948-чи жыл 41 этил тууаргъа бир кюннге 922-шер грамм ауурлукъ кыошдургъаныны себебинден, ие болгъанды.

Барлакъ (целина) жерледе да кеп кырачай жашла тракторлада, комбайнлада, машиналада ишлегендиле. Жангыз Джамбул областьда 1955-чи жыл урунууда уллу жетишимлери ючюн 165 кырачайлы Битеусоюз эл мюлк кёрмючге кыошулгъандыла, 28 комсомолчу комсомолну обкомуну грамоталарын, 150-си да райкомну махтау кыагъытларын алгъандыла. Кеп тракторист, комбайнер кырачай жашха «Кызаха ССР-ни махтаулу трактористи» бла «Кызаха ССР-ни махтаулу комбайнеру» деген сыйлы атны бергендиле. Джамбул областьда механизаторланы ичлеринде барлакъ жерле бла хайырланмай тургъан жерледе жетишимлери ючюн, 1956-чы жыл уллу битим алгъанлары ючюн да кеп кырачайлыны аты махтау бла айтылгъанды. Аланы тизимлеринде: комбайнерла Бижиланы Анзор, Кыожакъланы Алий, Кыоркъмазланы Исмаил, шофёр Эбизеланы Муссали дагъыда башхала Кыызыл Байракъны ордени бла, башха он жаш да Сыйлылыкъны ордени бла, талай жашыбыз да «Урунууда жигерлик ючюн» («За трудовую доблесть»), «За освоение целинных земель» майдалла бла саугьаланнгандыла.

Кечгюнчюлюкге тышген халкъладан кеп адам шахарла бла район аралыкъланы фабрикалары бла заводларында уруннгандыла. Сёз ючюн, стахановчу кырачайлыла Чалдовар аякъ кийим тикген фабрикада, Васильевскде ат керекле этген заводда, Чуйну чюгюндюр бахчаларында, Фрунзе (Бишкек), Джамбул (Тараз), Чимкент, Талас, Мерке, дагъыда башха шахарлада уруннгандыла.

Керти да уллу жетишимлени кырачайлыла чюгюндюр ёсдюрюуде этгендиле. Кызаха ССР-ни Джамбул областында 17–18 жыл болгъан таулу кыызла Кыобанланы Нузула бла Шидакъланы Патия уллу битим алгъанлары ючюн, Ленинни экишер ордени бла саугьаланып, Социалист Урунууну Жигитлери атха ие болгъандыла.

Кечгюнчюлюкню жылларында, гитче журтларындан кыысталып, чексиз кеп кыыйынлыкъла сынагъанлары ючюн, кыырал башчылагъа кыара жюрек тутуп турмай, Орта Азия бла

Къазахстанда урунууну хар тюрлю да жерлеринде жигер иш-легендиле. Ала эгеч-къарындаш кибик шуёхлукъда оруслула, къазахлыла, къыргъызлыла, таджиклиле, узбеклиле бла бирге чюгюндюр, мамукъ, тютюн, кендир ёсдюрюуде жетишимли ишлегендиле. Аланы биригип урунганлары, араларында къарындаш шуёхлукъларын бегитирге себеп болгъанды. Алай бла къарачай халкъ кесини урунууда, интернационализмде, бир бирлерине тёзюмлююкде ахшы шартларын башха халкъланы жашауларына да сингдиргенди.

1957–1959-чу жыллада кёчгюнчюлюкден гитче Ата журтуна Кавказгъа къайтып келгенден сора да, къарачай халкъ Къарачай-Черкес автоном областны экономикасына уллу юлюшюн къошханды: промышленностуна, эл мюлк ишлерине, маданиятына, адабиятына, илмугъа, медицинагъа, дагъыда башха айныуна. Экономиканы ёсюмюне къошхан юлюшлери ючюн къарачайлы жашла бла къызла къырал саугъала бла саугъаланнгандыла. СССР-ны эм сыйлы саугъасы – Ленинни ордени бла – къарачай къойчула саугъаланнгандыла: Боташланы У. А., Долаланы Х. Х., Батчаланы Х. А., Байрамукъланы М. Х., Къочхарланы Ф. М., къарындашла Лайпанланы Хусей бла Хасан; сют саууучула Къобанланы Б. С., Абайханланы А. У.; школну директору РСФСР-ни махтаулу устазы Ажиланы Х. А. эмда башхала. Жюзле бла тергелген къарачайлыла Къызыл Байракъны, халкъланы Шуёхлукъларыны, Сыйлыкъны орденлени бла, «За трудовое отличие» майдалланы жюрютгендиле. Къарачай халкъдан ючеуленнге, Ёзденланы Добайгъа, Черкесланы Магометге, Байрамкъулланы Зухрагъа, Социалист Урунууну Жигитлери деген сыйлы ат берилгенди.

Тыш къыралны адамы Иоган Бларемберг, эшта, Россейни аскеринде Кавказда къуллукъ этип тургъан XIX-чу ёмюрню биринчи жарымында къарачайлыланы юсюнден жангылып жазмагъанды: «Ала урунууну бирда бек суйген адамладыла. Кёбюсюнде малчылыкъ бла жерчиликде урунадыла».

Къарачайлыла XIX-чу ёмюрге дери да урунуп жашагъандыла, XIX-чу ёмюрге да, XX-чы ёмюрге да, бусагъатда да, мындан ары да иш кёллююклерин тас этерик туююлдюле деп бек ышанама.

КЪОЙЧУЛАНЫ Аскер,
тарых илмуланы доктору, профессор,
РФ илмусуну сыйлы къуллукъчусу.

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия

ЖАШ УСТА

Спортну бюгюннго жашауда неден да бек юйретиу магъанасы уллуду десек, жангыл-мазбыз, нек дегенде айтхылыкъ спортчула ёсе келген тёлуге алапат юлгю боладыла. Алагъа къарай, сабийле аман къылыкълардан сакъландыла, заманларын орамда бошуна ётдюрмей, осал къауумлагъа кеслерин алдатмай, жетишимлиликни жолуна сюеледиле. Хау, ала барысы да Олимпиаданы, дунияны чемпионлары болуп барлыкъ туюлдуле. Алай, жарау эте, чыныгъырыкъдыла, низамгъа тюзелирикдиле, тюз ниетли тенгле табарыкъдыла. Тренерле уа анга бек сакъдыла. Боксдан юйретген Га-

дийланы Даниял да анда жарау этгенле къуруда ахшы спортчула болур ючюн угъай, ариу ниетли, жигер болурларына да къайгъырады.

Аны спортда жолуну юсюнден айтырдан алгъа, бир сейир болумну юсюнден билдирирге керекди. 2015 жылда 28 мартда, Малкъар халкъны кюнюне жоралап, Даниял Нальчикден Огъары Малкъаргъа чабып жетген эди. Аны бу ишге тенги Сараккуланы Ренат кёллендиргенди. Ол кеси Малкъаргъа Хасанияны, Герпегежни юсю бла огъары жол бла Малкъаргъа бирде акъырын чаба, бирде жаяулай да бара тургъанды. Сора Даниял, аны бла ёчешип: «Сен жаяу бара эсенг ары, мен а чабып жетерикме», – деп атланган эди. Чабарыкъ кюнюню эрттенлигинде туман тюшгени ючюн, бир кесек арсарлы да болгъанды, алай адамла сакълагъанлары себепли, тюшледе жолгъа чыкъгъанды. Алгъа умуту бирде чаба, бирде жюрюй барыргъа эди. Алай Черек кёллеге жетгенде, бир тохтамай чапханын ангылайды. Ол халда Даниял Малкъаргъа 4 сагъатха 38 минутха жетгенди. Ары дери спорт бла кюрешгени, дайым жарау этгени анга айхай да болушханды.

Гадий улу бокс бла кюрешип кеч башлагъанды – 18–19 жылында. Гитчелигинде, башха жашчыкълача, футбол ойнагъанды, артда уа тенглер боксха чакъыргъандыла. Биринчи тренери Гуртуланы Аскербий болгъанды, андан сора Геляланы Малик юйретип тебирегенди. Даниял Сочини, Краснодар крайны чемпионатларында хорлагъанды, профессионалланы араларында тёрт сермеш бардыргъанды, аладан ючюсюнде къытханды, бирин да тенг эсеп бла бошагъанды.

Тренерлик ишин а ол 2013 жылда шуёху, Олимпиада оюнланы чемпиону, белгили ингушлу гёжеф Рахим Чахкиев бла башлагъанды, бир къауум эришиуге аны хазырлагъанды. Аны бла шуёхлукъну Да-

ниял 2005 жылдан бери жюриютеди. «Бир кере Минги таугъа солургъа баргъанбыз. Аны уа ол кезиуде тренери жокъ эди, эришиулеге мен хазырларыгъыма келишебиз. Андан бери бирге ишлегенбиз, Рахим да, менде юйрене, төрт сермешин нокаут бла бошагъанды», – дейди Даниял. Бусагъатда бир-бир спортчула, жетишимли болгъанлай, манга энди тренер керек туююлдо, кесим кесими хазырлаяллыкъма дейдиле. Алай ала артда алгъадача хорлап бармагъанларын а эслемей къалмайса. Алай сагъыш этиу бек терсди. Даниял оюм этгенича, не сынамлы, не къарыулу спортчугъа да аны юйретирик, къарыусуз жерлерин кёргюзтюрюк, къарыуун ёсдюрюк тренер керекди. Ансыз ала бийик жетишимле хазна болдурмазла.

Бюгюнлюкде Гадий улугъа юйренирге сабийле да, 35–40 жыллыкъла да келедиле. Рекордсменлери да барды: ол адам 67 жылында жаруларын къойдурмазгъа кюрешеди, хар кюнден да жюриюлдо. Бокс бла кюрешгеним арытханлыкъгъа, хычыуун кёрюнеди, женгиллик береди дейди. Алай, Даниял юйретгенича, саулукугъа спортдан эсе, физкультура хайырлыды. Физкультура адамны чархына къарыу береди, чыныкдырады. Спорт а чыпсыз болмайды, затын ачитмагъан, аурутмагъан спортчу не хазна табылыр. Даниялда бюгюнлюкде юйреннгенлени араларында спартакиадалада, республикалы турнирледе хорлагъанла бардыла. Ала бир кесек сынам жыйсала, битеуроссей эришиуледе да жетишимле сакъларчады.

Тренер жарау этдиргенинден тышында, спортчуну тенги болады. Сабий бир-бирде аны сёзюне ата-анасы айтханындан эсе, бегирек сыйынады. Гадий улу айтханыча, тренер, бек биринчи, психолог окъунады. «Ата-анала сабийлери мен айтханны бютюн кёлленип этгенлерин айтадыла. Былайда не да тренер сабий бла байламлыкъланы къалай къурагъанына кёре болады. Энци кесими юсюмден айтсам, керек жерде сабийни махтагъан да этеме, керек жерде уа – урушхан да. Сора, спортчунг бла кесинги къалай жюриютюрге керек болгъанынги ангыларча, аны алгъа таныргъа керекди. Аны бир эки кере жарау этдиргенден сора, халисин кёресе. Юлгюге эки къарындашны келтирейим. Бири затны аман этсе, анга урушсанг, ол битеу къарыуун салып, халатларын тюзетирге кюрешеди. Аны кичисине аман этгенсе десенг а, бир ыйыкъны, мугурайып, мудах болуп айланады. Алай анга урушурну орунуна махтасанг, кёлю кётюрюлюп, игиден-иги кюрешип тебирейди. Аны ючюн ашыкъмай, къараргъа керекди», – деп белгилейди ол.

Былайда эсима бир болум келеди: бир эришиуде жашчыкъ сермешин къытдыргъанында, тренери анга бир аман хыны да этип, бир жанына тюртюп, жыгъылтыргъа аздан къойгъан эди. Даниял аны спортчусу, гитче-абадан болсун, къытдырса, адамланы къатында анга ушагъыусуз сёз айтып уялтмазлыгъын, нени терс этгенин артда ангылатырыгъын, кёл этдирлигин айтханды.

Бир-бир тренерле спортда, башха жерледеча, жетишимли болур ючюн, адамны фахмусу болургъа керекди дейдиле. Хунер, айхай да,

керекди. Алай Аллах адамгъа не уллу фахму да берсин, ол аны айныт-маса, бир затха да жетиширик туююлдю. Адамла бу а болаллыкъ туююлдю деген, алай кеслерин аямай ишлеп, кюрешип, Олимпиадалада къытхан спортчуланы да таныйма. Сабийни бир кёргенлей, ол боксда болаллыгъын бла къаллыгъын ангылап къоярча туююлдю. Аны бла бир кесек кюреширге, къараргъа керекди. Сабийни боксха алырдан алгъа, андан саулугъуну юсюнден къагъыт излейбиз. Ансыз аны жараугъа алмайбыз, ол бек уллу жууаплылыкъды. Нек дегенде алай гитчелей санына чып тюшюрсе, ол аны битеу къалгъан жашауунда къыйнап турлугъун белгилейди Даниял.

Сабий бокс бла кюрешип башлар ючюн, анга бек азындан сегиз жыл болургъа керекди. Андан гитчелени эришиулеге алмайдыла. Аланы техника жаны бла юйретедиле, къарыу алдырадыла. Жарау, сабийле артда къарап, халатларын кёрюрча, видеогъа да жаздырылады. Хар кюннге энчи программа жарашдырылынады: бир кюнде сабийле снарядла бла неда тренажерлада кюрешедиле, экинчисинде заман хазырланыугъа бериледи, ючюнчюсюнде халатлагъа къаралады. Жылы заманда жарауну эшикде да бардырадыла. Солуу кюнлеринде уа сабийле чабадыла, упражненияла этедиле. Алай 4–7-жыллыкъ сабийлени уа ата-аналары гимнастикагъа неда жюзерге берселе, бек игиди. Ол аланы саны-чархыны тюз ёсююне себеплик этерикди.

Акбылбалыкъ болмагъанла тенглеринден къарыулу болгъанларын ангыласала, аланы бойсундуругъа кюрешуучюдюле. Алай, Даниял айтханнга кёре, спортчуну тюз ниетге юйретсенг, ол ачыуун кесинден къарыусузладан алаллыкъ туююлдю, алада къарыуун сынарыкъ туююлдю. Орамда неда бир башха жерде туююшледен кери туругъа итинирикди. Ол кесини къарыуун билликди эмда аны бла башхалагъа заран келтир-мезге кюрешууриkdir. Сёз ючюн, белгили боксчу Костя Цзю ушагъында, рингден тышында, бир башха жерде бир заманда да туююшмегенин айтхан эди. Адамла бир бирлери бла жумдурукъсуз келишалмазча болумла жокъдула. Не тюрлю даулашны да туююшсюз, сёлешуу бла бла тамамларгъа керекди. Даниял да спортчу аллай бир туююшге къатышханын эшитсем, бек биринчи, аны бла кесим сёлешууриkdir деп чертеди.

Жашчыкъларын жараугъа зор бла келтирген ата-анала да тубеучюудюле. Бир жаны бла ол тюз да болмаз, алай бирде уа ахшы эсеплеге да келтиредиле. Аллай бир сабийни Даниялгъа да келтиргендиле. Биринчи жарауунда ол жиляп окъуна тургъанды. Алай бир кесекден а, жаратып, спортха кёлю бла берлип тебирегенди. Биринчи эришиуунде хорлагъандан сора уа, залгъа бютюн къызынып келип тургъанды. Алай бла, сабийге бир 15 жылы толгъунчу, ол заманын къалай ётдюргени ючюн, аны атасы бла анасы жууаплыдыла. Абаданыракъ болгъандан сора уа, ол сайлауун кеси этер деп чертеди Даниял.

КЯЗИМ

ДИН КЪАРЫНДАШЛАБЫЗ БИЗ

Къуранны алабыз къолубузгъа,
Аллах деп, чыгъабыз жолубузгъа,
Къарайбыз онгубузгъа, солубузгъа, –
Дин къарындашлабыз биз.

Аллах бизни бир кюн жаратханды,
Жанланы, тиллени танытханды,
Билебиз, Къуранда жазылгъанды, –
Дин къарындашлабыз биз.

Жан-жаныуар бары тенг туугъанды,
Бир жазыу, бир ёмюр салыннганды,
Шукур, мажюсюлюк къалыннганды, –
Дин къарындашлабыз биз.

Муслийман, гяуур деп кюрешмейик,
Игиге, аманнга юлешмейик.
Тюз болуп, бир бирге илешейик, –
Дин къарындашлабыз биз.

Тиллени, халкъланы айырмайыкъ,
Къарыусузгъа жалкъа къайырмайыкъ,
Тюз болайыкъ, жарлыгъа къайгырайыкъ, –
Дин къарындашлабыз биз.

Кяусар суулай болсун ниетибиз,
Ачыкъ болсун дуниягъа бетибиз,
Онг тапсын, тюзелсин миллетибиз, –
Дин къарындашлабыз биз.

Алам тилин Сулайманча билейик,
 Ырысхы – бош, огъурлулукъ тилейик,
 Дунияны жалгъанлыгъын билейик, –
 Дин къарындашлабыз биз.

Ёксюзлеге къарыу-къанат берейик,
 Аллах бирди, хатерлерин кёрейик,
 Ассы болмай, даулет бла ёлейик, –
 Дин къарындашлабыз биз.

ШАХМЫРЗАЛАНЫ САИД

ЧЕГЕМ АУУЗУНДА ЖАЗГЪЫ ТАНГЛА

Черек суула шорхулдап,
 Салкъын тангла аталла,
 Жырлап тюрлю чыпчыкъла
 Къолдан къолгъа баталла.

Алтын окъа тюйюлюп,
 Къушла, элле, суююнюп,
 Жашнай ариу тангларынг,
 Тюрлю, нюрлю кийинип.

Май тангларынг аталла,
 Омакъланып, кийинип,
 Желле уруп башласа,
 Тереклеринг ийилип.

Инжи, маржан сепгенча,
 Эрттен чыкъла жылтырай,
 Булбулларынг жырлайла,
 Макъам салып, къалтырай.

Ийисленип терекле,
 Чыммакъ ариу чагъалла,
 Кукукларынг, къычыра,
 Учуп къанат къагъалла.

Къанат къагъып хауада,
 Ойнайдыла къушларынг,
 Тюрлю-тюрлю кийинип,
 Накъыш тартып къашлары.

ОТАРЛАНЫ САИД

БУДУ САНГА АМАНАТЫМ

Жигит! Барды осуятым,
 Таза жүрек аманатым,
 Санга суююп айтхан затым.
 Эсге сингсин ма бу хатым:

Ишни башы адамлыкъды,
 Керти жолгъа ол саллыкъды,
 Тёрге алып ол барлыкъды,
 Биргенге да ол къаллыкъды.

Жангылмазса, къулакъ салсанг,
 Ахшы сёзню эсге алсанг,
 Тюз жол бла атлап барсанг,
 Устаз болур, ангыласанг.

Ол кеси келип къалмайды,
 Тюй болуп да жайылмайды,
 Тилеп да ол табылмайды,
 Сатылып да алынмайды.

Халкъда табарыкъса аны.
Аллайланы иги таны.
Оюм берир ахшы киши,
Жолгъа салыр сёзю, иши.

Ариу кылыкыгъа жокъ багъа,
Кёрсенг, озма сен, кёз кыагъа.
Ие болуп къал сен анга,
Ушарса акъ, жарыкъ тангнга.

Хар ахшы сёз дерсди санга,
Къайда да сен эс бур анга,
Керек болур, ал биргенге,
Сен да айтырса бирлеге.

Къыйынлыкъда, зауукълукъда
Халкъ бла тур ариулукъда,
Урун аны бла бирге,
Бир насыбынг жетер мингнге.

АХМАДИЯ МАЛКЪАРЛЫ

КОЛЫМА

Юч тенгизни жыралла,
Ары баргъан кемеле.
Техникадан жюкленип,
Колымагъа келгенле.

Жаз а битеу Колыма
Ургъуйладан толады...

Терк жол болуп къалады
Тенгизледе ызлары.
Адам кючден эрийле
Колыманы бузлары.

Быланы барын хорлап,
Совет адам ишлейди.
Жерни байлыгъын алып,
Ол кыралын кючлейди.

Алтмыш-жетмиш градус
Кыыш сууугъу болады,

Мында жангы шахаргъа
Магъадан деп аталла.
Сау дунияда тапмазса
Мындача кёп металла.

ГУРТУЛАНЫ БЕРТ

СЮЙМЕКЛИК ЖЫР

Сууукъ гара сууну жагъасында
Сериуюн аязчыкъ урады,
Къая гыйыны къабыргъасында
Атыбыз жазылып турады.

Кёкде эркин жюзген акъ булутла,
Туман болуп, жерге жетмегиз.
Сюйгеними келе тургъан жолун,
Басынып, къарангы этмегиз.

Экибизни атыбызны окъуй,
Эсгереме озгъан заманны.
Ийсагъан, излеп тапсам эди
Сюймекликге болгъан амалны!

Салам кыагъытымы берир ючюн,
Жибергенем кёп адамланы.
Сюйгеними къарап кёрюр ючюн,
Термилдим мен кёп заманланы.

КЪУЛИЙЛАНЫ ХАЖИМУСА

КЕТДИ

Ма бизден кетдиле
Сууукъ кыш кюнле,
Жер да кегерип,
Чакъдыла гюлле.

Башлангандыла
Къанатлы тойла,
Макъырадыла
Къозула, кьойла.

Къар да эриди
Кюнлюм кьоюнунда.
Суу да гюрюлдей,
Къолла боюнунда.

Кырдык ийисге
Жер да ашланды,
Сабан иши уа
Къыстау башланды.

ОТАРЛАНЫ КЕРИМ

СЕНСЕ ЖАПСАРЫУ

Сен анамы гыржыныны татыуу,
Бешик жылыуу, жаз тангны атыуу,
Бар муратым, кьууанчым, жүрек жырым
Болуп тургъанса манга, туугъан жерим!

Мени элтгенде урушну бораны,
Мени сюргенде терсликни зараны,
Сенде бийик таулары, жолла ёрюн
Тюшюмде тансыкъладым, туугъан жерим!

Анда, анамыча, кюседим сени.
Санга тансыкъдан ёлюп къалсам, сейир
Этмез эди киши да, мени кёрюп.
Бу – уланлыкъ сёзюмдю, туугъан жерим!

Энтта бирде жаула салгъан тузакъгъа
Тюшген болсам, ашырсала узакъгъа,
Анда къазылыр болса сууукъ кёрюм,
Жюрегим санга къайтыр, туугъан жерим!

Ол, жаралы къанатлы уясына
Ашыкъгъанча, къайтыр. Сен дуниясыны
Жарыгъыса аны туугъанлы бери.
Сенсе анга жапсарыу, сыйлы жерим!

ЭТЕЗЛАНЫ ОМАР

УМУТУМ ЖАРЫКЪДЫ

Тюрлю-тюрлю кыйынлыкъгъа тѣзгенде,
Чегим этип биледиле чурумун.
Кыйынлыкъны деуле кибик кѣтюргенле,
Деу этелле бары адам тукъумун.

Халкъны кючю болалмаса, кьурутур
Кыйынлыкъны, тапсызлыкъны тажалын,
Баш болады сюрююуне жугъутур,
Анга саулукъ, амал, жол да мажарып.

Ёз ичинден чыгъарады дайым халкъ
Кыйынлыкъда алда жюрюр адамын,
Аны бла да болалмаса иши хакъ,
Таурухлагъа кѣчюреди къарамын.

Таурухлада батыр уучу Бийнѣгер
Къаялада Апсатыны кьууады.
Ол бир жигит тюзлюк ючюн къан тѣгер,
Жарлы халкъда азат жыры тууады.

Таурухлада дагъыда бир къадама –
Ачемезди – батыр улан таулада.
Артыкълыкъгъа тѣзмей, туура къарагъан,
Ол да бизге жырын кьойду саугъагъа.

Таулу халкъым, кѣз жашлары тѣгюле,
Сюргюнледе кюню мудах батады.
Алай аны миллет эси ѣчюлмей,
Насып берир кенг жолланы табады.

БУДАЙЛАНЫ АЗРЕТ

БУШУУ

Ёлген тенгиме

Сюйген тенгим, сен не этдинг!
Мени абызыратдынг.
Нек ашыкъдынг? Къайры кетдинг?!
Къалай замансыз батдынг.

Эсимдеди сен да, мен да
Сюрюючю болгъаныбыз,
Ойнай-кюле, экибиз да
Бирге олтургъаныбыз.

Эсимдедиле жайлыкьда
 Бирге кьой кютгенибиз,
 Кюз кюнледе уа Балыкьда
 Кёп бичен этгенибиз.
 Эсимдеди, иги тишеп,
 Биз чалгьы чалгьаныбыз.

Эсимдеди, бек эришип,
 Алчыла болгьаныбыз.
 Сен нек ашыкьдынг алыкьа!
 Зауукьлу жашарыгьек.
 Ишлеп, кьыйыныбызны да
 Татыулу ашарыгьек.

ГЫТТЫУЛАНЫ МАГОМЕТ

* * *

Сен, айтыр сёзюм,
 Къайдаса?
 Нек чыкьмайса аллыма?
 Кюн таякь бол шуёхума,
 Темир токьмакь –
 Къанлыма.
 Къум жапмасын юсюнгю да,
 Жылтырап кел туурада,
 Таянчыкь табып таулада,
 Кюзгю табып суулада.
 Сабан,
 Нарат,

Тейри кьылыч
 Сенден кийим алсынла,
 Мирзеу,
 Бутакь,
 Сакь жауунла
 Къол тутушуп къалсынла.
 Айтыр сёзюм,
 Чыкь бери, сен,
 Эринлени кюйдюрме...
 Булжуй турма,
 Ишни тындыр,
 Кесинги халкьгьа сюйдюре.

КЪУЛИ КЪАЙСЫН

ТУУГЪАН ЖЕРИМЕ

Санга алгьыш эте, чыгьама тангнга,
 Сени унутурча кюн туумаз манга.
 Буз кибик сууукь сууларынгдан къандым,
 Сени тансыкьлап, жилидым, кьууандым.

Сенсиз насып болмаз бир инсаннга,
 Къор болайым, туугьан жерим, мен санга!

Сангырау болсам да, эшитип турурма
 Чапыракь тауушунгу кюз артында,
 Сокьур болсам да, ажашмай барырма
 Къызыл къаным боягьан жолларынгда.

Кёз, жүрек да сенсе инсаннга,
 Къор болайым, туугьан жерим, мен санга!

Къургъакъ къарында аякъ тауушуму,
Къайда болсам да, турурма эшитгенлей,
Ол жашил жайынгы, ол акъ къышынгы
Не узакъда да турурма кѣргенлей.

Насып да, къууанч да сенсе хар саугъа,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!

Сени жолларынг ѳтедиле бары
Жюрегим бла, ала бары – бийик,
Жырлагъанларында къанатлыларынг,
Тынгыладым тиллерин билген кирик.

Юй, гыржын, суу да сен бересе саугъа,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!

Кеченги да, кюнюнги да тюрсюнюн
Жюрютеме биргеме кѣзлеримде,
Жашларынгы, къызларынгы тепсеуюн,
Жырлары да жюрютеме кѣлюмде.

Ичгенме, къапланып терк сууларынга,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!

Санларыбызда къан сени къанынгды,
Жюрек кюнчюбюзню алгъанбыз сенден,
Жюрегибизде жыр сени жырынгды,
Таймай, къатлайма мен кече-кюнде.

Бар насыбы да сенсе жаны саугъа,
Къор болайым, туугъан жерим, мен санга!

МАКЫТЛАНЫ САФАР

КЪУУАНА ЖАШАЙЫКЪ

Адамла, бир бирге къууана,
Адамла, бир бирге ышара,
Жашайыкъ бу жарыкъ дунияда!

Къолланы бир бирге узата,
Кѣзлени бир бирге къарата,
Жашайыкъ бу жарыкъ дунияда!

Адамгъа бетинги жарыта,
Адамгъа къашынгы кенг тарта,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Адамгъа мангылай ачханлай,
Адамдан мудахны чачханлай,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Къыйнамай адамны жүрегин,
Ыразы эте адамны тилегин,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Ангылап адамны къарамын,
Жюрекле бир бирге маралып,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

Тансыкълап бир бирни хар кюнде,
Тиширыу жылытып юйюнгю,
Жашайыкъ бу жарыкъ дуняда!

МАММЕЛАНЫ ИБРАГИМ

БИЛЕМЕ

Айтмасанг да,
Мен билеме,
Сен эрттеден сакълайса,
Хар къарелдини
Мен сунуп,
Чыгып жолгъа къарайса:

Мен да санга
Ашыгъама,
Ашыгъама, сен ийнан,
Мен элге
Энип барама,
Ашыгып санга къошдан:
«Нек кёп къалдынг,
Къалай келдинг?» –
Деп сорурса кёргенлей,
Жюрек къайгы
Унутулур,
Бир бирге тюбегенлей.

КЪУДАЙЛАНЫ МАШТАЙ

САУ КЪАЛЫГЪЫЗ

Тенглерим, кыргъызлы жашла,
Уппа этип, кычакълаша,
Миндирдигиз темир кыушха,
Учуп кетдим кюнбатышха.

Сюйген тенглерим ашыра
Келгенде мени къатыма,
Эки кёзюмю аллында
Чыммакълай турдула таула.

Жашлыгъым – жукълагъан таула,
Чегемге тенг этип туура
Жашлыгъым чапдыргъан жоргъа,
Гюл ийисли жашил таула.

Чырагъымы жандыргъанла,
Суусабымы къандыргъанла,
Жюрегими жапсаргъанла,
Санларымы жылытханла.

«Кел, олтур», – деп, хант къангагъа,
Ариу ашларын салгъанла,
Жер этип орундугъунда,
Мени юйюнде жатдыргъанла.

Манга ёлюм от жаннганда,
Уруп отну жукълатханла.
Ёмюрде къайтып жанмазча,
Юсюне сууну кыуйгъанла.

Темир кыушну къанатында,
Артыма, сизге кычыра,
Кетдим узакъгъа узая,
Кыйыры-чеги жокъ дуния.

Энди сиз къайда, мен къайда?
Кыйыры-чеги жокъ дуния...
Жашлыкъ жылла, татлы жылла
Кыйыры учуп кетип къалдыла?..

БОТАШЛАНЫ ИССА

* * *

Мени къысха жашауумдан бюгюн да
Бир кюнюм къарап-къарагъынчы кетди.
Къадарны манга буюргъан жюгюн да
Кётюрюп, эталгъан ишими этдим.

Кёк жашнагъанча, ашыгъышлы ётген
Бир кюнюмю ызындан къарап турдум.
Кёпле ахырына чыгъалмай кетген
Жашау китапны бир бетин аудурдум.

Мен аны бир бетин окъуп бошаргъа,
Ашхам узакъ жулдузларын уятды.
Мен артыкъ бек суймегенча жашаргъа,
Кюнюм къара тауну артына батды.

Ашыгъып кетген бюгюнню кюнюмден
Не хайыр кёрдюм? Ол манга не берди?
Ол иш тюйюлд! Къууандымы ишимден
Туугъан халкъым, менден не хайыр кёрдю?

АХМАТЛАНЫ АХИЯ

ЖАЗ БАШЫ

Къар эрий башлагъанды да,
Жанкъозчукъла чыкъгъандыла.
Жаз бла кыш бир бирине
Ачы уруш ачхандыла.

Жаз жайы бурунуна уруп,
Къыш кетгенди, жерни къоюп,
Къанатлыла жырлайдыла,
Жашил кырдыкладан тоюп.

Жер акъ кийимин тешгенди,
Жашил кийимге кийинип,
Къарылгъачла уя эте,
Жаз жылыууна суйюнюп.

Кём-кёк суула, мутхуз болуп,
Чат чатладан терк агъалла,
Тайла сютден тойгъандыла,
Сыртдан-сыртха бек чабалла.

Былтыр узакълагъа кетген
Къанатлыла къайталла,
Къойчула да кюнлюмледе
Гёзенеклени салалла.

Тау къуш да, жазгъа къууанып,
Чыкъгъанды кёк бийигине,
Ёхтем къарайды таулагъа,
Жерни жашил кийимине.

Ыстауат кьатында кече
Кьыйырчы итле юрелле,
Кюндюз кьартла, хайт-хуйт этип,
Кьаралтып, сабан сюрелле.

Кьар жалан таула башында
Турады, энтта агъара,

Кьойла сыртда отлайдыла,
Кьозулары да макъыра.

Кьышны кюйсюз аскерлери
Кьачхандыла, букъгъандыла,
Ёзенледе уа, баш кьусуп,
Жыгырала чыкьгъандыла.

БАЛАЛАНЫ ОСМАН

ЖЕНГИЛ ТОЙГЪАН КЪОЧХАРЧЫКЪ

Тамсил

Жаз башында жайлыкьда,
Жабагъысы салына,
Кьочхар келди кьонакьгъа,
Бир кьойчукьгъа жалына:
– Жангыз кьалгъанма кесим,
Малча кьарыным да тоймай,
Жабагъынг салынад деп,
Киши кьатына кьоймай.
Кьонакь эт, жаным, кьойчукь,
Кьыстамайын кьатынгдан,
Ёмюрлени жашарма,
Кьаргъанганлай атынгдан.
Кьойчукьну жаны ауруп
Кьочхарчыкьны халына,
Сёзлерине ийнанып,
Алып келди баууна.
Жабагъысын кьыркьдырып,
Тазалап юсюн-башын,
Кьой сюрюуге терк кьошду,
Тапдырып сууун-ашын.

Кьочхарчыкь кьойчукь бла
Зауукьлу жашап турду,
Ма бир кюн а алагъа,
Бухар кьозучукь тууду.
... Алай башлады кьочхар
Кесин ёрге кётюре,
Юйде кьойчугъуна да
Эринлерин кёпдюре:
– Жокьду чырайынг, кючюнг,
Болалмайса манга тенг,
Бу кьарыуум, кючюм бла,
Сенсиз да жашарма мен.
Зауукь заман терк озду, -
Кьочхарчыкь, женгил тоюп,
Кьойчукьну ташлап кетди,
Кьозучукьну да кьоюп.

Кьойланы жазгъанлыкьгъа,
Магъанасын басняны
Ангыларгъа болурла
Бир кьаууму жашланы...

АКАТ

* * *

Жашайбыз кьара дуняда алай –
Кюнден-кюннге умут этгенлей,
Жыйырма беще ёмюр тауусуп,
Дуниядан улуй кетгенле.

Не хариплебиз аллай адамла –
 Жашауубузну бёлгенле,
 Халкъла, къуанып, артха къайтханда,
 Жашлай ажымлы ёлгенле.

Ёлебиз алай, кюе, термиле,
 Мадар табалмай, жазыкъла.
 Бизни хыликкя эте бердиле
 Уллубыдырла, базыкъла.

Бу ауруу бизге жабышып къалды,
 Андан къачаргъа жокъ мадар.
 Ненчабыз ёлдю, ненчабыз къалды,
 Ненчабыз къайтыр, ох, къадар?

Дуняя ишича иш болса эди уа
 Шо, кёлюнгдегин айтыргъа!
 Аллахдан буйрукъ болса эди уа
 Жашлагъа артха къайтыргъа.

Тюбю башына бурулгъанчады,
 Къыяма кюню жетгенлей,
 Битеу ёлгенле сау болуп къалып,
 Жашла уа ары кетгенлей!

Жашайбыз къара дуняда алай –
 Кюнден-кюннге умут этгенлей,
 Жыйырма бешде ёмюр тауусуп,
 Дунядан улуй кетгенле.

ГУЛИЙЛАНЫ МАЖИТ

КЪАЙЫН ТЕРЕК

Къайын терек,	Тынгылайса,
Къутас чач,	Тынгылай.
Жюрегинги	Баям, эшта,
Манга ач.	Иш алай
Таларакъса,	Болур ансы,
Сен бюгюн,	Жаным – сен,
Ауурмуду	Къарамазент
Къар жюгюнг?	Баш тёбен.

Къарамазенг,
Билеме,
Кюрешинги
Сеземе,
Насыбыма
Жол ача,
Къыш боранда
Баргъанча.
Неди амал?
Къадардан
Къутулургъа
Жокъ мадар.

Алай аны
Ючюннге
Ахтынма,
Не кючсунме.
Къар да эрир,
Онг чыгъар,
Къайгъынгы кюн
Нюр жууар.
Ары дери
Хайт деп бол.
Тынч туююдю
Ёсюу жол.

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ ТАНЗИЛЯ

НАСЫП ТАНГЛА

Насып тангларым,
Чууакъ тангларым
Журтумда атхан танглалла.
Дуния жолладан
Мен суйген жолла
Журтума элтген жоллалла.

Сен, Ата журтум,
Сен, элим, манга –
Дуния мюлкюнден сиз багъа!
Мен кесим туугъан юй,
Тау этегинде юй,
Анам от жагъыучу от жагъа!

Келеме сизге,
Ана къучакъча,
Манга къучакъ жайгъан жерле!
Жашлыкъча, тамаша,
Жашлыкъдан багъалы,
О, жашлыгъым къалгъан жерле!

Жаным, жырларым,
Къарыуум – сизге,
Манга жан берген тау элле.

Сизни жаныгъызгъа
Мени жаным кирген,
Жаным жашарыкъ тау жерле!

Олду насыплы,
Насыплыды ол
Сакълары болгъан жеринде!
Мен да насыплыма,
Насыплыма мен да,
Анам сакълайды да элимде!

Мен насыплыма,
Ма, эллилерим
Жырлайла ана тилимде!
Жарытып юйюмю,
Жылытып турады
Ана жылыуу юйюмде.

Сен, Ата журтум,
Сен, элим, манга –
Дуния мюлкюнден сиз багъа!
Мен кесим туугъан юй,
Тау этегинде юй,
Анам от жакъгъан от жагъа.

БАБАЛАНЫ ИБРАХИМ

КЁК БЛА ЧЕК

О, Туугъан жерим... жерим,
Беш Тау элни беш тары –
Холам,
Бызынгы,
Чегем,
Дагъы –
тау... тау башлары –
Ата-бабамы жери –
О, жери... жери... жерим!..

Аны бек бийик че-ги,
Кёк бла че-гисе сен! –
Ата-бабамы жери,
О, жерим... жерим... жери!

Темиркъазакъ жулдузу
Жарытып тургъан жерим,
Бешик жырны – жугъутур
Кийик сакълагъан че-ги.

Къыралымы кенглиги
Аулакъ тюзлери эсе,

Ата-бабамы жери,
О, жерим... жеринг... жери!..

ТЁППЕЛАНЫ АЛИМ

НИЕТИМ

Тенгим, кёрген ахшылыкъны зарланып,
Къурум кибик, къара киймез ниетим.
Заманым а – кюн нюрюча, жап-жарыкъ.
Зарланыуну, зарны суймез ниетим.

Ай нюрюча, къарангыда кирленмез.
Акъ сыфаты тот этмеген ниетим.
Кюзгю кибик, жарыкълыгъы тюрленмез
Къумгъа аунасам, кир къонмагъан ниетим.

Къадар менден не тилесе, аны алсын
Ниетиме шугут кёзюн салмасын.
Ниетимди ёрлеуюмю басхычы,
Ол ниетни манга берген сау къалсын.

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ

НАЗМУЧУ

Не ауур эдинг жүюгю назмучуну,
Ауурса туз жүюкленген арба жүюкден.
Къоркъмай тикден, ёрге ол азмы чыкъды,
Тер баса, муратына азмы жетди!

Тёпелеге аны жолу къыйынды,
Тик бугъойну эрининде баргъанча,
Хаятны къажалугъуна сыйынмай,
Къаячы тик къаягъа къадалгъанча.

Адамлагъа бир сёзчюк къояр ючюн,
Тёппени ол кесин сынар жер этди.
Жашау бла ёлюм ортада – ёчю:
Къарыусузну жүрегине бир жетиу.

Акъ къарны, ол къаныны тебиуюнча,
Мырдыгъа къона келгенин сезалып,
Хар адамгъа, кесини тенгинеча,
Аны айталды эсе, сёзю – аны.

Аны иши – адамны жүрегине
Сёзню ийип, ызындан къараууду.
Ол сёзю уа, жетмей жетер жерине,
Жолда къалса, ол кюню къарангыды.

МОТТАЙЛАНЫ СВЕТЛАНА

ЖАННЕТ ЧЫПЧЫКЪЛАРЫ ЖАНЫМЫ

Жанымы жашнайдыла терек бахчалары,
Жаннет чыпчыкълары жырлайдыла кёгюнде,
Халаллыкъны, чомартлыкъны шагъатлары,
Башын кётюрмезча зорлукъ ёмюнде.

Суу суратлай, айбат бетли жанымы
Ариу макъамлары жерни жасайдыла,
Бийик таугъа ушаш умутларымы
Ниетлери гокка хансха ушайдыла.

Жанымы кёгюню ала кюйюзю,
Жомакъдача, насып бере, ойнайды,
Игиликлерими да нюр бетли ызы
Игилик бла дайым мени жокълайды.

Хант къангамда сыйланган нёгерлерим
Адамлыкъгъа кертчилей къаладыла,
Ариулукъдан таза суу ичгенлерим
Ол суусапха дайым баш урадыла.

АЛИ БАЙЗУЛЛА

* * *

Нени излей, неге сарнайса
Туманында жукъуланы?
Сен кесинги кесинг алдайса:
Борчуму барды дунияны?

Къанлы сагъышланы кютесе,
Къойчу кютгенча къойланы.
Сен бошуна тырман этесе:
Борчуму барды дунияны?

Заманланы жели келликди,
Сынсытдыра жерни, ташны.

Харам харамлыгъын кёрлюкдю:
Борчуму барды дунияны?

Солдат ынычхайды, тёгюледи
Сууукъ къаргъа халал къаны.
Аныча, азмы жан ёледи!..
Борчуму барды дунияны?

Жарсыйма, жаным, мен санга да,
Букъдур, кёргюзтме жараны!
Насып къайда?.. Санга, манга да
Борчуму барды дунияны?!.

УЯНЛАНЫ ОЮС

* * *

Гинасуу тёгюлгенча,
Шауданчыкъ жылтырай,
Чилле топ сёгюлгенча,
Агъады, къалтырай.

Акбылым бёлюндю:
– Нек ариуду былай?
Ичинде кёрюнеди
Кёп жулдузлу кёк, ай.

Тама тау кёкюрекден,
Кюмюш сюзюлгенча,
Керти таза жүрекден
Назму тизилгенча?

О, эмчеги таулары,
Тазаса, билеме!
Уппа эте жулдузлары,
Шаудандан ичеме.

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ

ОКЪУУЧУМА АЛГЪЫШ СЁЗЮМ

Палах жолу кенг болгъандан,
Аманлагъа тенг болгъандан
Аллах сакъласын.

Душманынга таяннгандан,
Халкъ аллында уялгъандан
Аллах сакъласын.

Кюн тийгенде кюнсюзлюкден,
Эрир жерде кюйсюзлюкден
Аллах сакъласын.

Тыпыр ташынг сууугъандан,
Жюрекленни сууугъундан
Аллах сакъласын.

Сабийлеринг абыннгандан,
Ачы сёзден къабыннгандан
Аллах сакъласын.

Умутунгу унутхандан,
Кеси адамынг улутхандан
Аллах сакъласын.

МАГОМЕТ ГЕККИ

СУКЪЛАНАМА

I
Жарыкъ жүрек кюле-
Ойнай, этгенме чам.
Чамны булгъай кюлде,
Аман айтды адам.

II
Тюйюлме мен акъын,
(Жаш аз жерде таймаз).
Бирде женгил акъыл
Женгил сёзден тыймаз.

Жазыкъ сангыраугъа
Сукъланмай жарамаз,
Эшитмеген уугъа
Жюрек да таралмаз.

Женгил болуп, сизге
Жюрек жара салдым.
Артда уа тилсизге
Сукъланнганлай къалдым.

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП

ЖАУАДЫ ЖАБАЛАКЪ

Жауады,
Жауады жабалакъ:
Жел, жеркле,
Ат жалкъа –
 чыммакъ-акъ!..

Жабалакъ,
Жараулу чабала,
Тёгерекни
Къар бла
 сабала!..

Жабалакъ,
 Жабалакъ,
 чап, ала, –
 Тёгерекни
 Къар бла жабала!..
 Кел берлакъ,
 Бар арлакъ,
 чап, ала!

Жар артын,
 Тау аллын
 сабала..
 Жауады,
 Жауады жабалакъ:
 Жел, жеркле,
 Ат жалкъа –
 ЧЫММАКЪ-АКЪ

ТОКЪЛУЛАНЫ БОРИС

КЕЧ, АНАМ

1

Анам, келгенди жашынг баш уруп,
 Жиляйды, къабырынга ийилип.
 Кеч, анам, жеталмадым осуятынга.

Къабырынгы аллында сюеле,
 Эсеме келдиле озгъан кюнле.
 Кеч, анам, жеталмадым осуятынга.

Сен намаз этсенг, тилеучю эдинг:
 Дуниягъа – тынчлыкъ, манга – саулукъ.
 Кеч, анам, жеталмадым осуятынга.

Жарар дегенни айтып халкъыма,
 Халал гыржынынгы бердинг манга.
 Кеч, анам, жеталмадым осуятынга.

Бюгюн сюелеме аллында,
 Кёз жашларым ачыууму жууа.
 Кеч, анам, жеталмадым осуятынга.

2

Айча жарытсын мамырлыкъны жулдузу,
 Жер жюзю – чакъгъан къызыл гюлге ушап,
 Чёпню да аудурмасын жайны бузу,
 Уруш кёрмесинле анала, жашап.

Согъады тартыуун дуния къобузу,
 Ашырады сени аскер къуллукъгъа.
 Сау-эсен къайтып кел ана къолуна,
 Биз бирге ырахат жашарча ёмюрге.

Ана жылыуу жол нёгер болсун да,
Аскер жорукълагъа сен ахшы юйрен.
Мени да этген тилегим толсун да,
Балам, сен суйген кызынг бла юйлен.

Мен бешик араларында олтуруп,
Тебиретейим эгиз уланланы.
Бешик жырым тынчлыкъ солутуп,
Насыпларын керейим хар баламы.

Айча жарытсын мамырлыкъны жулдузу,
Жер жюзю – чакъгъан кызыл гюлге ушап,
Чёпню да аудурмасын жайны бузу,
Уруш кермесинле анала, жашап.

МУРАДИН ЁЛМЕЗ

АЛАНЛА ЖЫРЫ

Лайпанланы Билалгъа

Алан жерибизсе, Ата журтубуз,
Малкъар, Къарачай таулары!
Жанады, ёчюлмей, сыйлы отубуз,
Селеймей душман даулары.

Эрлик, жигитлик да орунуду жүрек,
Ол – алф батырны къанаты.
Къаяча буруп душманнга кёкюрек,
Таулу сермешеди къаты.

Эй, таулу, бирликди хорлам атасы,
Хазырса азат урушха!
Уллуду айры болууну хатасы,
Къалсын бир бирге гурушха.

Таулуса сен, тау улу, эй, машалла:
Жетген кюн – кесинг жетеулен.
Нартла туугъанлы да алай жашалла,
Сен нарт туудугъуса! Деулен!

Жүрек ёзегинг – состардан да къаты,
Къушдан тюк аласа, жетип,
Къарча батырны бачама сыфаты
Базгын да, кючлю да этип!

Бизге бабала кьанларыды жерни
Туугъан топуракъ этдирген.
Халкъы ючюннге сермешгенди эрни
Сыйын, деберин кётюрген!

Аслан жүреклиди, кьылышча жигит.
Кьоркъгъан а тьююлдю таулу!
Кьоркъакъ кишиден чабырлыкъ да игид.
Батырды сырлы, махтаулу.

Таула уланы жыгъылса да атдан,
Жаны сау чыкъмаз сермешден!
Кьоркъады жаланда таулу бир затдан:
Кьоркъады таулу бешишден!

Малкъар, Кьарачай тюзлери, таулары –
Аллах буюргъан жерибиз!
Эй, бош жух урасыз, алан жаулары,
Минги тау – таймаз төрюбюз!

БЕГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХ

* * *

– Тёзерге сен менден
Юйрен, – дейди кьая, –
Гюрюлдейди кенгден, –
Сен болурса кьала!

Ай, чыгъып тумандан,
Жарытды тийрени.
Айтды ол да манга:
– Бар, менден юйрене!

Кьушла кёк жүзюнде
Туурама келдиле:
– Эр болурса, бизден
Юйренсенг! – дедиле.

Кёп кьууанч юйлеге –
Жазлада, кьышлада!
Барайым, юйрене
Ташладан, кьушладан.

– Жаннгандан иги жокъ,
Жылытып жаннгандан!
Кюндю ол, – деди от, –
Бол мени жанымда!

Дуниягъа – мамырлыкъ,
Жарыкълыкъ – тийреге.
Мен барлыкъма барлыкъ,
Хар затдан юйрене!

САФАРИЯТ

* * *

Буз урады чакыгъа терекни,
Жол ачыкъды, кече – къарангы.
Буз тюеди жалан жүрекни,
Унутдурмай сени къайгъынгы.

Элия бутакълача, кёкде
Къолларынг бюгюлюп ачыудан,
Не сейир жилядынг ызымдан –
Жан аурумай, кетгенме кетген...

Буз урады чакыгъан терекни,
Жол ачыкъды, кече – къарангы,
Терекни алмасыз къалгъаны
Жарсыууду жалан жүрекни.

ДОДУЛАНЫ АСКЕР

ИНГИРДЕ

Забакъланы Зейтун гёжефге

Озганны, келликни унута,
Тюшюме да къайтмаз умутда,
Болганны ёртеннге алдыра
Келиучю тангла кенг къалдыла.

Иймене жүрюучю жашлыгъым
Ашыкъды да кетди, жашырын.
Къызлагъа ариуну да къойдум,
Жылыталмай, алгъынча, къоюнум.

«Угъайла» – «хауладан» татлыла...
Сылтаула болдула атлыла.
Бюгюнню тизгинле туугъанда,
Чачымы эсгериу – туманда.

Бош жарсыйма сатхыч чачыма,
Къайгъыла чагъырда чачыла.
Бош жарсыйма арба аугъанда,
Жауунла да кёлге жаугъанда.

Бош жарсыйма кюнюм батханда,
Тангларым да мутхуз атханда.
Жер туюнюлдю, жашауча, кьатыш –
Ингирде да жанады батыш...

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ

СЮЙМЕКЛИКДЕН ЖАРЫЙДЫ ТИЗГИНИМ

Сюймекликден жарыйды тизгиним,
Санга назму сёз, жыр да тизгеним,
Кюнден толуп, кьышны этеди жай!
Нечик татлы, ачыды бу жашау!

Ёлюмсюзлюк учады биргенге.
Алай болду сюеме дегеннге.
Кёкню кьачы жашайды жүрекде,
Игиликге тохтамай юйрете.

Насып ёрюн сынар жалан суйген,
Эсгериуден алып тухтуй туюген.
Сени ючюн болур эдим омакъ,
Алай жомакъса сен, эски жомакъ.

Жерге, кёкге да жан салгъан жомакъ!
Сени бла биз жарлы, факъыр болмакъ,
Ол сау турса, атынг ары кирсе...
Алай сюеме мен, аны билсенг.

Къанат берген манга – топуракъдан
Этген эдинг мени, башха жукъдан
Къатышдырып да болмай амалынг.
Сенде кюнден кёзюм да къамады!

Ариулукъну бийлик жери – жаным!
Сагъышларын санга атап, алып,
Барады шош кюнню жарыгъында.
Мен, ийнанып узакъ барлыгъына,

Шахар орам болгъунчу къарангы,
Тас этмейин жүрьюме араны.
Сюймекликден жарыйды тегерек.
Къышда чагъады акъ бюркюп терек.

ТАБАКЪСОЙЛАНЫ МУХТАР

* * *

Мен кырау да болмагъан эсем,
Сангырау да болмагъан эсем,
Кёрмейме, эшитмейме бир жукъ,
Бир тепген да, бир таууш да жокъ.

Шум болуп келеди эрттенлик,
Шургулу келеди эрттенлик,
Шулпулу келеди, себелеп,
Жанымы жети кьаты бийлеп...

Бу кьаштюй, бу болмагъан ёмюр,
Бир тилек да толмагъан ёмюр,
Теркирек чыкыгъы эди ары –
Ибилис жеталмагъан жары.

Жапсарыу табармы жүрегим,
Табылырмы жарама балхам?
Къураннга керек кибик «Алхам»,
Жаныма керекди мёлегим.

МУСУКЛАНЫ МУРАДИН

КЪЫЗЫМА

Накбут-налмас тюрсюнлю
Саян таула агъарып,
Кюн булутдан чыкыгъанды,
Манга мудах ышарып.

Жыйырыла ауанам,
Бауур тебен кьапланып.
Жюрегими кыйнайды
Заман, манга чамланып.

Сау дуниямы жарыгъы
Мени бла кьалгъанды.
Ышармайса алгъынча,
Мени сагъыш алгъанды.

Бир ариу ат атаргъа
Аллах жазыу жазгъанды.
Манга байрым ингири
Бек насыплы болгъанды.

Енисейни боюнуна
Жел бузланы кьалайды.
Къызчыгъым, тансыкылыгъым
Жюрегими талайды.

Тамарам, ингир жетип,
Сагъышымы бийлейди.
Намаз эте жүрегим,
Санга насып тилейди.

ШАУАЛАНЫ РАЗИЯТ

ХАР НЕ ДА ЖАНГЫРЫР

Болуш, Аллах, манга, жүрегим
Эсгериу жолда артха къарайды.
Къатымда турса да жан тенгим,
Жүрекни озмаз жарсыу тарайды.

Кетерир эдим эсден десем,
Жазыуун жангы этген а бармы? –
Солууум, жүрек сырым, эсим... –
Нем да барды, жолум а тарды.

Ауазын эшитеме заманны,
Хар нени болады ахыры деп,
Ол къатлап турады шош аны,
Балангда хар не да жангырыр деп.

«Алагъа берген болса, къадар
Игисин берсин!» – деп, шош тилейме.
Тилегим, айтып турсам, жарар:
Алагъа ариу жашау излейме.

Насыбым жарты эди – анам
Чарслагъа бир бек эртте кетди да.
Ма аны ючюн къадар, баям,
Насыпны жарты юлюш этди да...

БАККУЛАНЫ АРТУР

* * *

Къызыл отда жанадыла гюлле,
Зырафына къорайдыла кюнле,
Башхалагъа жырлайды жууулдар,
Къадарыма жайда жауады къар.

Жүрегими къуршоулагъанды буз,
Сёзюнг а не учуз эди, учуз...
Узакъ жолгъа кетдим, акъылымда
Толу ийнанып сакъларыгъынга.

Не тынгысызды, жукъласам, тюшюм!..
Къатханды жүрегим, бузлап, юшюп:
Тёзалмадым къайтып кёргеними, –
Сен сайладынг мени нёгерими!

АППАЙЛАНЫ ЛАРИСА

* * *

Жашау жол сынауду,
Жомакъ – жарсыугъа бурулгъан,
Адам чапыракъды
Не гюлдю, желде ойнагъан,
Таш, тау, табийгъат да –
Минчакъ инжили эрттенде,
Умут а къалады жангыз,
Иеси кетгенде.
Гюллю жомакъны иеси –
Адамны сагъышы,
Аны кюнлери, тюшлери,
Тилеги, алгъышы.
Элия кючюню къарамы уа –
Отлу эм жарыкъ,
Анга кюйдюрлюкдю кесин
Бир жазыкъ,
Бир барлыкъ...
Этген умутум –
Терекни кюзлерича, жалан,
Дуния дегенинг
Не сейир алдаулуду, жалгъан!
Тилейме десем,
Аллахдан жаныма садакъа,
Тиземе назму
Эм жүклейме аны Боракъгъа
Азатмы, туююлмю заман?
Алдаулу кюзгюде
Кёреме: жауады жауун
Къарангы кюзледе.
Сайлайма жолну,
Алай чарсды аны баргъаны,
Жашау а – жамауду,
Не кёпдю аны жалгъаны!

АХМАТЛАНЫ ЛЮБА

О, КЕТМЕ ТУУРАМДАН

Сени кезлерингде излейме башханы,
Алай а табалмам аны ауанасын да.
Къайда болур наным, жолдан ажашханым,
Жюрегиме тюрреп дуния ауарасын да?..

Жибек жауунладан тикгенме гыранча,
Окъя чалыуладан салгъанма атынгы да.
Жалан жюрегими къайгъыларын чачар,
О, кетме туурамдан, унутма антынгы да!

Кюйген сезимлени сууумайды кюлю,
Арабызда – черек, баргъан жолу узакъды.
Кечеча къарангы сенсиз болгъан кюнюм,
Сенсиз болгъан тюнюм бир къарангы тузакъды.

Кегет юзюп, жангызлыкъны терегинден,
Чыкълы кырдыклада жаланаякъ барама.
Тансыкълыгъым жилий мудах жюрегимде,
Сенсиз этген жазыуума соруу салама...

ШАУАЛАНЫ ХАСАН

ЧАЛГЪЫЧЫ

Туман агъартады ёзен агъачны,
Барама кез кёрмей аякъ басханны.
Эследим тау этекде бир чалгъычы,
Ариу эди аны чалгъы тартханы.

Ол шош къайтып келди артда къошуна,
Салам берген жюрек сёзю жокъ аны,
Арыгъанды, батылып сагъышына,
Узакълагъа кетип аны къарамы.

Анга къарап сорду Къожакъ къайгъылы:
– Не болгъанды, шуёх, неден мудахса?
Кимди сени чамландыргъан ол ассы?
Бюгюн, жаным, башха кюнден ырмахса.

Көп ишлейсе, туйюлесе асыры.
– Къожакъ, этме сен мени да ауара,
Къарайма да, бишед гыржын табада.
– Тейри, сормай да билдим – ачса, Ахмат,
Агъачда жокъму эди санга къасмакъ?
– Къасмакъ жетмегенди алыкъа, Къожакъ!
Сорма, жашау – оту ёчюлген ожакъ.

ЛОКИЯЛАНЫ ЖАУХАР

КЕРТИЛИКГЕ ЖЮРЕК АЧДЫМ

Аркъа бурдунг, эшик жапдынг,
Кертиликге жүрек ачдынг.
Ийнанмадынг эшитгенинге,
Кёзюнг бла кёргенинге.

Аркъа бурдунг, эшик жапдынг,
Ормай-сормай, исси къапдынг.
Аллахынга бошлап къойдунг,
Сорлугъунгу сормай оздунг.

«Ол жашауду!» – дединг, тёздюнг,
Ачыгъа да: «Татлыды», – дединг.
Аркъа бурдунг, кёрмез ючюн,
Жүрек жапдынг, кюймез ючюн.

ГЕККИЛАНЫ ЗЕЙТУН

БЫЛАЙДЫ

Бирми бердинг?! – эки даулап кюрешме,
Баймы болдунг?! – ёхтемленип сёлешме.
Мардасызны аты чыгъар аманнга,
Унутур деп ышанмасын заманнга!

Ёхтеминги, тутуп, кепге жыялсанг,
Сагъышынгы тил озгъанын тыялсанг,
Атынг, хатынг юлгю болуп сайланыр.
Жүрегинг да сабырлыкъ бла байланыр,

Игиликни тебиретсенг бешигин,
Амалсызгъа ачыкъ болса эшигинг,
Халаллыкъны сингдиралсанг къанынга,
Къалгъанын а Аллах берир жанынга!

ГАЗАЛАНЫ АМИНА

СЕРЕН¹

Биз къумдача барабыз: суусап, амалсыз...
Жашаугъа алданабыз, жана жалынсыз.
Умутла – ингирни салкъыныча бизге.
Кёлленебиз, алай туберикбиз неге?

Излеминг аллынгдача, атлайса алгъа,
Ол устады алай а бизни алдаргъа.
Сюркелесе излей жашауда жаннетни,
Кертиси уа – къууаса сен чарс серенни.

Сереннге батаргъа бек сюе эдим мен,
Эригип хар кимден да, къачып кертиден.
Азатлыкъ желинде къанатлыча уча,
Ол мени тыяллыкъ хунаны да чача.

Да къайдан? Серенни кючю дайымда жокъ,
Хар жангы такъыйкъа – умутну жойгъан окъ.
Бералмаз бир серен да санга къанатла,
Къанатым деп базынма, абынмай атла.

РАХАЙЛАНЫ ДИАНА

АТАМЫ НАСИЙХАТЫ

Мен мудах болуп,
Жашаудан тюнгюле.
Кёлюм толуп,
Атам а манга кюле.

Санай кесими
Насыбы тутмагъаннга.
Къатышдырып эсими,
Къарайма атама.

¹ *Серен* – мираж.

Атам а, ышара, айтад манга:

Сен не кѳргенсе,
Не ачыугъа тюбегенсе?
Хазыр хаманда сынаргъа,
Ачыуланып, жиляргъа.

Жашауну толкъунлары
Кюреширле сени тюерге.
Кѳрюнмеген кѳоллары
Атарла жерге, бирде ѳрге.

Болмагъанча боранлагъа
Къадарынг да тюбетир.
Атып билмеген орамлагъа,
Бююнюнгю кюсетир.

Кѳп айтама, алмайса,
Эм осалына тѳзе юйрен.
Бош сууукъгъа тѳзалмайса,
Чыгъалырмыса от кюлден?

Адамланы ийме жүрегинге,
Ачма акъылынгы тенгинге.
Ариу айтханнга, сен да айт.
Узакъ жолдан, ызынга къайт.

Жүрют жүрютгенни,
Келгенге бар, тенглик тут.
Унутма аманлыкъ этгенни,
Дертинги, суусабынгыча, жут.

Эришме эришгенге,
Оздурма бошуна заманынгы.
Сѳз эте, ташадан кюлгенге,
Ышар, бир ат да къарамынгы.

Излерле шашдырыргъа
Ташсыз, сыйдам жолдан.

Кюреширле абындырыргъа,
Аямай келгенни кѳолдан.

Сыфат, кийиминге жетерле,
Кѳп жерде, къызым, кирлерле.
Ышанганларынг сатарла,
Умутсуз тангла да атарла.

Болмагъанланы жаярла,
Жюрегинги кѳп къыйнарла.
Мурат жолунгдан тыярла,
Сындырырла, жоярла.

Ийме башынгы энишге,
Итин кѳуру ѳрге, ѳрге!
Чыкъсанг а бийик тѳшге,
Санама сен аны тѳрге!

Жауунлада жибисенг да,
Ачыу теренине кетсенг да,
Тюнгюлме, юзме умутунгу,
Унутма туугъан Журтунгу!

Сыйырсада да сѳзлеринги,
Жапдырсада да кѳзлеринги,
Тохтама сен, атла алгъа,
Келсенг да ахырында жаргъа!

Тебер онгунг болмаса да,
Кетсенг да таш аралагъа,
Излеген ишинг толмаса да,
Сукъланма къаргъалагъа!

Жетмезлик эсенг да ѳмюрге
Тейри къылычха, соз кѳолунгу!
Сюйюп, анга тийип кѳрюрге,
Учуп а сен ѳтерсе жолунгу!

Къызым,
Тюзлюк болсун баш шартынг!

ЖАШУУЛАНЫ ТЕМИРЛАН

* * *

Тау кыушну бийикди уясы,
Къанатын керирча, кёк – уллу.
Тау кыушну ётгюрдю баласы,
Харамгъа узалмайды кьолу.

Тау кыушну экиди къанаты.
Аладан сыннган болса бири,
Башханы да тас болур аты,
Кыуш уясындан кьалыр кери.

Тау кыушну экиди къанаты,
Жюреги уа бирди. Ма алай
Сынаудан ёте, бола кьаты,
Жашадыкь – Малкъар бла Къарачай –

Тау кыушну болуп къанатлары,
Къагъылып бирден, учуп ёрге,
Тау журтну да деу кьаялары
Ёмюрден уя болуп бизге.

Сынмайын сюргюн кыйынлыкьда,
Жигерлик болуп бизге байракь,
Аманлыкь бла, бёлмей, жаулукьда
Жашадыкь – ниет сютден да акь!..

Бюгюн да жашайбыз биз алай,
Тау кыушну болуп къанатлары.
Тамбла да Малкъар бла Къарачай
Жашарла, Аллах болса ыразы,

Акьлыгьын Минги тауну сакьлап,
Терс жюрюп, боямай кьарагъа,
Бир бирге ариу кёзден кьарап,
Чырт жууукь жанламай харамгъа

Тау кыушну бийик уясында!
Къалабыз Ата журтубузда!

ИСМАИЛ БЕЙ

* * *

Кимге да мен бирча иги болалсам,
Тилегине, жумушуна жарасам,
Сюе эдим, алай а жокъ амалым.
Къадарыма онгсунмайын къарадым.

Чыкъгъан жолум чыгъаналы болса да,
Кюрешледен, эришледен толса да,
Бири – аман, бири – ариу къарагъан,
Бири – билек, бири – мени марагъан,

Жазыууму тюрлендирлик мен тюйюл.
Жерде ким да ёледи суйюп, кюйюп.
Алай а кёп сейир этдирген адам,
Бирге ушагъан а жерде аз, баям.

Биреу санар, жыйып туруп байлыгъын,
Аман бетли болур кеси къайгъылы,
Ючюнчюню бек суйгени уа – ашау...
Не этейик? Алай барады жашау.

Талпыныуум ийлешмейди кёплеге,
Не къыйынды алгъа барсанг, ёрлеге,
Ушамасанг башхалагъа жыйында.
Сынау деген алай келе, жыйыла.

***Басмагъа БАЙТУУГЪАНЛАНЫ Исмаил
хазырлагъанды***

АЖАШХАНЛА

*Чингиз Айтматовну «Ёмюрден да узакъ созулады кюн»
деген романыны театр ёзгертмеси*

Драма

Оюннга къатышханла:

БИРИНЧИ АДАМ
ЭКИНЧИ АДАМ
ЮЧЮНЧЮ АДАМ
ТЁРТЮНЧЮ АДАМ
БЕШИНЧИ АДАМ
АЛТЫНЧЫ АДАМ
ЖЕТИНЧИ АДАМ
БИРИНЧИ ТИШИРЫУ – КЪАРТ КЪАТЫН
ЭКИНЧИ ТИШИРЫУ

Сахнаны къарангылыкъ алыпды. Аны баш жанындан, жана да ёчюле, ий-неден базыкъ болмагъан бир чыракъ жарыкъчыкъ тиеди. Къайдан келгени билинмеген бир таууш тегерекни бийлеп тургъан тынг шошлугъун бузады... Ол не таууш болгъанын ангыларча туююлдо. Алгъа, шыбырдаудан башха туююл, аз-маз эшитиле, артдан-артха кюч ала башлайды. Башындан ургъан ол чыракъ шууачыкъ, акъырын жайыла, ёсе келип, сахна ортасында жерге ийилип тургъан адамны башына тийип, жарытады.

Сахна башындан энишге сууу тирменни алты да къалакълы чархына ушагъан бир уллу алты кегейли чарх акъырын энеди. *(Биринчи сурат)*.

Алгъа ол тун-тунакыда энишге ийилип тургъан жангыз адамны башы кёрюне эди. Энди уа, анга къошулуп, алты адамны къарелдиси эсленеди. Чарх адам ёрюмю бийикликге дери тюшеди. Аны тюз да аралыгъында башын энишге этип тургъан эр киши сирелипди. Эр кишини къатында – тиширыу. Чархны алты къалагъы да тюбюнде алты да эр кишини башындан салыныпдыла. Бир гыр-мыр тауушла аз-аздан уллудан-уллу эшитиле башлайдыла.

Ол эр кишилени кийимлери адамла кюн сайын жюрютген кийимлеге арталлыда ушамайдыла: аланы башхалыкълары кёргюзтген жаланда санлары-чархлары, бет сыфатлары, жыл санларыдыла.

Сахнада бийлик этген таууш бир тюрлю бир макъамгъа ушамайды, кесини къуралыуу бла ол сейир-тамашалыкъды.

Ол Таууш Жерни кеси Тауушуду. Чарх гюренини тюбюнде башын энишге ийип тургъан – Биринчи адамды. Ол бирсиледен таматады. Къартды.

Башындан энишге салынып тургъан чархны алты къалагъындан хар бири сахнада сюелип тургъан алты да эр кишини бирер инбашына тирелипди.

Ол эр кишилени хар бири, чархны да бура, кесини энчи сёзюн айта, алгъа къараучула таба атлайды. Айтхандан сора, чархны бурулгъаны бла бирге, сахнаны теренине кетеди.

Б и р и н ч и а д а м. Эркин алам... Анга тенг жокъ... женгил да...

Э к и н ч и а д а м. Эркин дуня къучакъжыймазды, кенг...

Ю ч ю н ч ю а д а м. Кёп тюрсюнлю... Тасхасы да кёпдю... Амалы да...

Б е ш и н ч и а д а м. Сен айтчы бир, чексиз аулакъ... кёпню кёрген аулакъ...

Б а р ы д а. Айтчы бир...

Б и р и н ч и а д а м. Эркин алам... Анга тенг жокъ, аныча къау-къалакъ да...

Э к и н ч и а д а м. Эркин дуня къанат жайгъанды... кенг...

Ю ч ю н ч ю а д а м. Ол кёп къырлыды!.. Тасхасы да... амалы, онгу да кёп...

Б е ш и н ч и а д а м. Шо, айтчы бир, дангыл, дылгам аулакъ...

Б а р ы д а. Бир айт бизге...

А л т ы н ч ы а д а м. Саула жаланда ёлгенден сора, берирле гюнях-лары ючюн жууап...

Ж е т и н ч и а д а м. Баям, андан тириле болурла ёлгенле...

Б и р и н ч и а д а м. Базман ташлары – ауушханлагъа дууа...

Э к и н ч и а д а м. Жууап бер бизге, тилсиз да, сангырау да, кийик да аулакъ...

Б а р ы д а. Къула тюзю... бер бизге жууап...

Чархны къалакъ учларындан ургъан чыракъ жарыкъ, шууала болуп келип, алда сюелген эки адамны инбашларында жанады. Ол жарыкъ сахнаны да, залны да алып тургъан къарангылыкъны бичакъ тартханлай кеседи. Алты адам да бирден, балчыкъ малтагъанлай, аякъларын жерге къагъып, узакъдан келген поездни тауушуна ушаш таууш чыгъарадыла.

Шака-шак-шак, дуку-дук-дуку-дук...

Аланы ол келалгъаныча къызыу келген поездни даууруна ушагъан аякъ тауушларындан жер окъуна титирейди. Энди ол чарх къалакъларындан ургъан чыракъ жарыкъла (шууала) къалгъан тёрт адамны инбашларында да жанадыла. Ол адамла, гюрен туруп, тегерекге теркден-терк бара башлайдыла. Чарх къалакъларындан келген жарыкъла уа къараучулары аллары бла сызылып баргъан поездни терезелеринден ургъан чыракъ жарыкълача озадыла. Теркден-терк, теркден-терк. Алты адам да кефле, шашхынла сыфатында къараучулары аллары бла къууулуп озадыла.

Сахнада гюрен туруп чапхан адамланы къарелдилери жанынг бла сызылып, учуп баргъан поездни вагонларына ушайды.

Б и р и н ч и к ъ а т ы н (*гюрен ортасында тиширыу*). Тохтагъыз! Тохтагъыз! Акъылсыз телиле! Тохтагъыз! Тохтагъыз!

Ол Тиширыуну ауазын эшитген Къарелдиле, тохтай башлагъан поездни халинде, аз-маз сабырланадыла.

Сахнаны бирси кыйырындан – кьолунда да жана тургъан фатеген чырагъы бла – Тиширыу чыгъады. Бу айтып-айтмаз дауур дап-дуп кьалабалыгъында, ол да не эсе да бир затла эшитдирирге кюрешеди.

Э к и н ч и т и ш и р ы у. Тох-та-гъыз... тох-та-гъыз!..

Къарелдиле, аз-аздан тохтап, алгъын шекеллерине келип, чарх кьалакълары да инбшларында, сын кьатып сиреледиле.

Э к и н ч и т и ш и р ы у (*чарх кьалакълары инбашларында болгъан бу адамланы хар бирине да жанлап*). Эшитгенмисиз, Къазангап ёлюп кьалгъанды...

– Эшитгенмисиз, Къазангап ёлгенди...

– Къазангап ёлгенди...

– Къазангап...

– Ёлгенди...

– ...Ёлгенди...

– Ёлюп кьалгъанды...

Б и р и н ч и а д а м. Къазангап... Къазангап? Къачан?

Э к и н ч и т и ш и р ы у. Билген Аллахды... Баям, бир эки-юч кюн а бола болур... «Шахаргъа жашыма барып келейим», – деп тура эди... Алгъа биз да алай суннган эдик, шахарда болур деп... Да... аны не син ким биле эди?.. Тапханыбызда уа... кьатында фатеген чырагъы да ёчюлюп... Жууукъ жанлап... «Къазыке...», – деп чакъырама да... сёзю жокъ... жазыкны ёлюгю да... ийис эте... тюбюнден эки-юч гылыу чычхан да, чыгъып, къачхан эдиле... Ай, насыбы кьуругъан Къазыке уа...

Б и р и н ч и а д а м. Къазыке... Къазыке... Сен алаймы ёлюрге керек эдинг?.. Артда, артда... Хар нени да артда этербиз! Артда...

Э к и н ч и т и ш и р ы у. Ол бусагъатда ёлюр деп, кимни эсинде бар эди... Кеси уа – шыйых кибик, Аллахны бир тюз кьулу... Ай насыпсыз... ай насыпсыз сен а...

Б и р и н ч и а д а м. Жарлы Къазыке! Илячин Къазыке! Сенми ёлюрге керек эдинг былай ыспассыз?.. Ит ыйлыгъында... (*Биринчи адам, гюренден чыгъып, чархны кьалакъларын тутханланы барыны да кьатларына-къатларына жанлап чыгъады.*)

Э к и н ч и т и ш и р ы у. Энди не болайыкъ биз? Не этейик?!.

Б и р и н ч и а д а м. Не этейик!.. Не этейик!.. Жамауатха билдир! Жууукъларына... жашына... кьызына... киеуюне... Атабыз деп тергей эселе, жетерле... Ай таланган, бу сууукъла да былай кьысып... Юч кюнден бери бу темир жол бузулгъанын кьурайыкъ деп... буз таш болуп бошадыкъ... Ёлюгю бузула башлагъандымы дейсе?..

Э к и н ч и т и ш и р ы у. Бир Аллах, кьатында да туралмазса...

Б и р и н ч и а д а м. Энди... муну ол тели жашы: «Сиз, мени агамы ёлгенинден хапарыгъыз болмай, бузула башлагъынчы, къайда айлана эдигиз», – деп сюелмеги эди...

Э к и н ч и т и ш и р ы у. Ол гылыу чычханла да... биз киргенлей, чартлап-чартлап... думп болгъан эдиле...

Б и р и н ч и а д а м. Халкыгъа билдиригиз! Бары жамауатха: «Къазангап ёлгенди», – дегиз...

Чыракъ ёчюледи.

Алтаулан алтыкъалакъ гюренни («Табытны») – сал басхычны алып бардыла.

Алты да адам Кёренкеси, агъач гюренни къалакъларын тутуп келе, бетлерин гюрен ортасына бургъанда, алты да Кёренкеге алты къайры къалагъын узатып тургъан гюрен орталыгъы, ёрге кётюрюлюп, тери, кийиз чатырыны (юртаны) агъач мурдору къурулады. (*Экинчи сурат.*)

Мутхуз жарыкъ жагъылады. Чатыр аралыгъына ёчюлеме-къалама деген жарыкъ урады. Ортада, гюрен (чарх) тюбюнде, кебинленип тургъан ёлюк. Ол Къазангапны ёлюгюдю.

Биринчи адам чатыр ортасындады. Къалгъан алтысы, бетлерин аны таба буруп, тобукъланып, чатыр къурукъларын (чарх къалакъларын) тутуп турадыла.

Шууа жарыгъы Биринчи адамгъа тийипди. Ол кесинлейди. Сагъышлыды.

Макъам.

Б и р и н ч и а д а м. Чекген азабы жашагъан ёмюрю тенгли Къазыке... О, насыпсыз Къазыке! Бюгюн биз сени асырайбыз. Ана-Бейитни хапарын мен сенден кёп кере эшитген эдим. Бюгюнча эсимдеди айтханынг: «Мен, билмей тургъанлай, ёлюп къалсам... Э-э-эй-я таланган!.. Ата-бабаларым асыралгъан, туугъан-туудугъум да асыраллыкъ Ана-Бейит жерин жюрегине къысхан мен болсам эди!.. – ёлгеннге да санамаз эдим кесими... Къоркъгъан да этмез эдим ёлюмден!» – деген эдинг манга... Баям, ит ыйлыгъын сынап жашагъан... ёлюмден да къоркъа болмаз... Кечгинлик, Къазыке, кечгинлик!.. Ёлюгюнгу заманы бла жерге салалмадым... Хужу къалсын бары: бу хаух жумушла, ишле... Бу кийик аулакда... кесибиз да болгъанбыз кийик... Сени ууахтынг жетип, биз телиле уа... жоллагъа къарай... аланы къура... кимлеге?.. Ай, шо, ким да ёлгю эди былай... алай сен а... мени насыпсыз да, халал да тенгим... Тийишли тюйюлмю эди санга, керти кюнюнде, жюреги эзиле, уланынг къатынгда сюелсе?.. Къызынг да, ызынгдан тарала: «Уой, ариу атам!» – деп жилияса... Бусагъатда уа... бары былайдагъыла, бурунларын жаба, кеслери башха тюрлю боллукъча... сени азап чеге тургъан ёлюгюнгу ийисине да чыдаямайдыла...

Ийнанамыса, бирси кюн мен бир тюш кёрген эдим... Жер жюзюн чычханла басып... тюзю: башлары – чычхан, тёнгеклери уа – адам... Уянганымда... неге жораларгъа билмей къалгъан эдим... «Адам тюшюне аз хылы-мылы зат келе турмаз», – деп... Ай, эшшиги,.. гылыу чычханла сени ёлюгюнгу къатына ма ол заманда жыйыла башлагъан эдиле...

Жокъдан бар этген Аллах! Биз бюгюн сени оноунга Къазангап къулунгу ашырабыз... Чексиз рахматынг бла бары гюняхларын Сен кеч. Ол дунияны азапларындан сакъла! Ол дунияны ахшылыкъларындан юлюш-

лю эт... Ёлюгюн кесим жуугъан эдим... Къязыкеме ахыр къуллугъум ол эди. Я Раббийибиз, энди ол Сени къолунгдады... Сени оноуунгда... Жолубуз Ана-Бейитгеди, ата-бабала тынчайгъан сыйлы жерге...

Мутхуз жарыкъ, кюч ала, иги да жайыла башлайды.

Биринчи адам, намаз эте келип, эки къол аязы бла бетин сылай, тилегин айтады.

Б и р и н ч и а д а м. Жатар жеринг жумушакъ болсун... Халал жанынг, учуп барып, жаннет тёрлеринде къонсун! Амин!

Бары да къол аязлары бла бетлерин сылайдыла.

Б и р и н ч и а д а м. Теркирек жетерге керекбиз Ана-Бейитге ... Анда бизни, къабыр къазып, сакълай болмазла... Экиндиге дери ёлюк жерин табаргъа керекди... Сен муну уланыса, энди уа – ёлюкню иеси... (Алтынчи адамгъа къарайды.) Алайды да, сен бусагъатда: «Мени атам къаллай адам болуучу эди?» – деп, халкъгъа сорургъа керексе...

А л т ы н ч ы а д а м. Да, аны къаллай адам болгъанын билмеген жокъ эсе...

Ж е т и н ч и а д а м. Тёре алайды... Сормасанг, кеси да ыразы болмаз, жаны да тынчаймаз... Гюняхы болмагъан жокъбуз, чегер азабын женгиллет... Шёндю ол бизни хар айтханыбызны эшитип турады...

А л т ы н ч ы а д а м. Жомакъла къурай турасыз! Ол ёлгенди, физиканы, биологияны... бары илмула жоругъу бла да... Ёлгенди!.. Бусагъатда сени анга айтханынг жугъутур къулагъына жел къакъгъандан башха туююлдю!..

Б е ш и н ч и а д а м. Хапарынгы къой да, соргъан эт, гаянгы бузгъунчу! Иесин танымагъан ит!..

А л т ы н ч ы а д а м. Эй, акъылын аракъы жуугъан алкаш! Санга уа не керекди?! Аязгъанмы этгенсе?! Керек эсе, келсин да, къатынынг сорсун! Мен Къазангапны жашы эсем, ол а къызыды! Сорсун!.. Кимге керекди сизни бу кёзбауугъуз?

Т ё р т ю н ч ю а д а м. Ол... тиширыуду! Тиширыула сормаучу-дула!..

Б и р и н ч и а д а м. Жашым... ёлюкню иеси сенсе... Сен сорургъа керексе... Сен шёндю ууалыпса, ангылайма... Алай... былайда жарсымагъан киши да жокъду... Сор... Сор халкъгъа: «Мени атам къаллай адам болуучу эди?» – деп сор!..

А л т ы н ч ы а д а м. Мени атам къаллай адам болуучу эди?

Б а р ы д а. Ахшы...

Ю ч ю н ч ю а д а м. Энтта да эки кере сор...

А л т ы н ч ы а д а м. Къаллай адам болуучу эди мени атам? Мени атам не адам эди?..

Б а р ы д а. Ахшы адам эди!.. Ахшы адам!..

Тиширыу жилигъаны эшитиледи. Ол таууш аз-аздан тохтайды.

Алты адам да бары бирден чатырны (юртаны) алты да кзуругун энишге этгенде, гюрен кесини алгынынгы алты да кыалакылы суу тирмен шекелин алады. (*Биринчи сурат.*)

Биринчи бла Экинчи адам, кебинленип турган ёлюкню кётюрюп, алты да кыалакылы, кзурукылу гюреннге саладыла.

Биягы тиширыу жиягыны эшитиледи, сора ол таууш кючлене башлайды.

Алтаулан да, алты да кыалакылы кзурукыга жабышып, гюренни (чархны) кётюрюп, аны юсюнде турган ёлюкню алып, кетип тебирегенча боладыла.

Андан ары чырак жарыгы бу алтауландан хар сёзюн айтханны юсюне тийип жарытады.

Э к и н ч и а д а м. Ай, анасыны акъ сютюн харам этген баштакъ а!.. Кёрдюнгомю аны айтханын, физика бла да, биология бла да ёлгенди деп... Муну ол жандыра кёзлерин бир чыгырыр эди!.. Бурун сыртына кёзлюк салганлай, кесин дин ахулусу, дин алими сунуп!.. Кёзлерин да, киштикча, жума... Тууган атасыны ёлгенине кюймеген сылхыр!.. Быллай малгунланы жер нек кыаба болмаз?.. Муну гаясын бузган азды! Кызыкени жүрек ауруулу этген сылык!.. Ай, мени жазык Кызыкем!.. Бу бедешлик шахарда кыалай тура болур деп, ахынг кетип... болганчыгынынгы да жыйып, жангыз уланчыгым... тайчыгым... деп, кыалай жан атып барыучу эдинг сен ары... Энди уа ма... тайчыгынг... жангызчыгынг... атамы ёлюгю ийис этеди деп, жийиргенип... теркирек асырамасакъ... эмина окыуна жайылыр деп!.. Кыаныбызны ичип бошады да... ахшыдан тууган аман!..

Ю ч ю н ч ю а д а м. Кызыке... Кызыке... Ахшы адам эди... Ахшы адам... Тюзюн айтханда уа... ахшы адаммы эди?.. Хоу бир да ... ма быллай... Мени атам тутулуп турганда... кече сайын Кызыке бизге келиучю эди... мени анама... мени жукылап турган сунуп... экиси да аргы отоуга кетип... эшикни да ичинден этип... анда... Анам а анга ариула айта... «Кызыке, мени Кызыкем!..» – дей... Аны ол ауазы мени бюгюн-бюгече да... эсимдеди...

Бир жол анам манга... «Жашым, сен уллу болсанг, ким боллукъса?!..» – деп сорган эди. Мен а: «Тюрмеде турлукъма!» – деген эдим... Кыалай кюркыган эди жарлы анам! «Тоба астофюрюллах! Алай айтма, хайырсыз!» – деп урушхан эди... Ол заманда мен анга: «Боллугу да алайды, анам! Атамы ызындан мен да тюрмеге тюшерикме... Кызангапны кыарынын бичакъ бла бери жырып, чегилерин тёгюп!..» – деген эдим. Сора... жияп... жерге аунап башлаган эдим... Анам да мени бла бирге жияй... сарнай... Ол заманда айтхан эдим мен анга ... Кызангап бла арараларын билгеними... Тынглай келип, анам манга: «Жашым, мен тиширыума... тиширыу... Сен а – алыкы сабий. Ангылаяллыкъ туююлсе мени...» – деген эди...

Арта, кёп заманны ауруп, тёшек болуп турган анам ёлгенде... аны жияуун кимден да бек ма бу Кызангап этген эди. Аны алай нек кюйгенин менден сора билген жокъ эди... Жаны тамагына тиреле, мени да

жюрегине кысып, ол: «Сен кыайдаса энди, мени кёз жарыгъым?» – деп сарнай эди... Артда да мен бу Къазангапны анамы кыабырыны кыатында кёре-кёре туруучу эдим... Кесим а: «Быланы экисин бирге былай байлагъан не зат болур?» – деп, сейирге кыала эдим... Тюшюналмай эдим... жетмей эди акылым...

Къазыке... Къазыке... шёндю мен, сен аман адам эдинг деп, гюняхлы болургъа суймейме... Баям, сен ахшы адам окъуна болур эдинг. Алай... мени сабий жюрегиме тюррелип кыалгъан ол сени кёрюп болмаулукъ чексиз эди... мардасыз... Болсада... «Заман хар затны да жерин тапдырады», – дейдиле... Тутмакъда жоюлгъан жарлы атаммы ёлюгю келгенде... Къазыкени оноуу бла... аны анамы кыатында асырагъан эдиле... Андан сора мен Къазыкени анамы кыабырына барып кёрмеген эдим... Шо, жалан бир жангыз да кере...

Т ё р т ю н ч ю а д а м. Ай, жарлы кыайын атам... Аллах, сен кеч!.. Кюн кёрмей кетди да, харип... Жашауу бу кыула тюзюнде озду, кеси да аны бир кесеги болуп... Кызындан бла туудукъларындан тансыгъын алып кетер заманы окъуна болмаучу эди... Эсимдеди... муну бир жол Биринчи май байрамына келгени... Ол кюн мен, башы кыуругъан, аракыдан да иги уруп, кеф болуп... кыол жетдирип, кызыны кёзюнкыашын да кыара кесеу этип, юйден кыыстагъан эдим... Бу харип, ол затха ачыуланып, мени таба жанлагъанда... не этгеними артда ангылагъан эдим... Керилеме да, жетдиралгъанымча жетдиреме... Ичсем, кыылыгъым алай эди... Аллыма тюзгенни – кыыркыа бериу... Бу харип да ол шайтанларым тутуп тургъан кезиуге чыгъып кыалды да... Эрттенликде, кефимден аязып, уяннганымда, кыайын атаммы онг кёз тегереги – кыара кесеу... Юй бийчеми халине да жауунг кыарасын... Аллах жаратхандан, бир сау жери жокъ... Ма ол кюн, биргесине аллыкъ затчыкъларын да артмакылагъа тюрюп, юй бийчем атасы бла кетер акыылгъа киргенде, бу жазык, ариу айтып... кызын тыйып кыойгъан эди!.. «Сиз юйюрсюз... Сабийлеригиз да бар... Адам жашауунда аз тюрлю зат болмайды... Юй адырла да кыагъыладыла бир бирге... Кызым, эринг бла кыал!» – деген эди. «Мени ючюн а жарсымагъыз... кёзюм-кыашым нек кыаралгъанын соргъаннга... сылтау табарма... Кеси кыайгыгъызны кёрюгюз!» – деп кетген эди... онг кёзюм да кыол аязы бла жаба... Андан сора ол, кыайтып, бизге бир кере да келмеген эди...

Б е ш и н ч и а д а м. Кёрмейсе бу сууукъну! Юшютюп кыояды да!.. Эки кыолум буз таш болдула... Ай, ийсагъан, бусагъатда былайгъа бир шешачыкъ тюрюп кыалса эди!.. Ол кыуллукъчуну уа кёрдюгюзюмю, полштофуму да сыйырып: «Бир тамычы да уртларыкъ тюрюлсюз!» – деп... Ох-ох-ох-ох-ох... Кыуу болуп кыалады ичим... Сууукъдан кыаным окъуна айланмай башлагъанды... Бир затчыкъ жаласам, ол кыабырны кесим жангыз да кыазар эдим... Кыазангапны юй бийчесини кыабырын да мен кыазгъан эдим... Ол алайда алыкыа тюркленмеген чыпчыкъ баланы анасыны кыабырын да... Кеслери уа, хайырсызла, кыабыр кыалай ишленирге керек болгъанын билген окъуна этмейдиле... Мынафыкъ кыауу-

муну мынафыкъ урлугъу!.. Ким биледи, бу Къазангапны, къыртчыгъача, женгил, интеллигент телесинден бир зат тюшер эсе уа!.. Къалгъанладан хайыр жокъ эди да, жокъ эди...

Къазыке уа керти да ахшы адам болуучу эди. Аны ариу асырагъан – бизге борчду... кесибизге иги...

А л т ы н ч ы а д а м. Ангыламайма... Элия урсун, мен бир жукъ ангылай эсем!.. Сайлайдыла, айырадыла, айыртлайдыла – была къайсы тукъумну къабырларыдыла деп, жерни къайсы этегинде, къайсы мюйюшюнде болургъа керекди бизни къабыр орунубуз деп... ёлгенле... жангыдан, жан кирип, къобуп келликча... Ёлюк жер сайламайды, анга не башха, къайда асырасанг да? Дагъыда: бу – ёлюкню иеси, аны оноуун этерик да сенсе дейдиле! Да биз хар ёлгеннге жарагъандан бирер жер юлюш чыгъарып барсакъ... бу жер кимге жетерикди?.. Жер жюзю бир уллу Къабырыстан болуп къалмазмы?.. Ма, сёз ючюн, Индияда ёлюкленни, кюйдюрюп, кюллерин Ганг сууну башындан себип къоядыла, элп... Къазангапха сизни быллай асырауларыгъыз керекми эди? Манга уа, аны уланына, бу затла керекмидиле? Бу кийик аулакъгъа... бу къула тюзюне, аны къабырын излей, ким келликди?.. Мен кесим окъуна, келеме десем да, табаллыкъ туююлме муну къабырын... Ёлген жеринде, ол темир жол жанында асырап къояргъа нек жарамай эди? Жерни титирете, алайны озуп баргъан поездлени тауушларын эшите турурча... Бу къаргъышлыкъ киеуюне уа не?! Элттип, не къадар узакъда асыра – ол къадар иги... Муну тюз да ол ёлген жеринде асыраргъа керек эди... «Миллет, халкъ, тайпа, тукъум, атауул!» дерле да... Адам ёлсе, топуракъ болады... Топуракъдан жаратылгъанды да, топуракъгъа къайтады... Тёгерек-баш – бары жерди, Аллах жаратхан жер: ёзени, къыры, аулагъы, къуму, тауу да ... Бары да – жер!..

Сууукъду... Кёк да къаш туюгенди... Жаууп башласа... не этерикбиз... не?..

Ж е т и н ч и а д а м. Билляхий, жашла, инбашым къурушханды... бир кесек солурму эдик, не дейсиз? Сюйсенг – алгъа къара, сюйсенг – артха... къыйыры-чеги болмагъан дангыл тюз... Бир гюрюлдеген таууш келеди... Жер тебе болур дейме?! Не ди бу?.. Гяуурду билген... Къапланыгъыз! Къапланыгъыз жерге!.. Не сирелип турасыз?.. Не ачы тауушду бу!.. Эшитемисиз?! Салыгъыз ёлюкню жерге!.. (Жер тюбюнден бир тунукъ, бир гюрюлдеген таууш келеди... – жер теренинден, жер къарынындан, жерни жарып чыкъгъан таууш.)

Бары да абызрайдыла, къайгъылыдыла.

Б а р ы д а. Не ди бу? Не?! (Ёлюкню алып баргъанла не этерге билмейдиле, къалай сакъланыргъа да. Аз-аздан аланы къычырыкъ-хайларын ол узакъдан келген, кючлене да баргъан таууш хорлайды... тумалайды. Гюрен къазыкъларын тутханла бары да, теркден-терк бола, сагъат тили бурулгъан жанына чабып башлайдыла. Бары да, шашхынла шекелинде, къайгъылыдыла.)

Б и р и н ч и а д а м. Тыныгъыз! Тыныгъыз! Тохтагъыз!.. Бу гъарш майдандан учхан кемени тауушуду... Кемени! Къарачыгъыз ары! Къарачыгъыз!.. Къоюгъуз бу хахайны! Былайы рухла жериди! Жанла! Ана-Бейитни жери... Былайда манкъуртланы башларына чий теринден этилинген къалпакъла кийдире эдиле... Къоюгъуз дауурну! Сабырланыгъыз. Алайсыз... рухла уянырла!..

Жер башын боран, къалабалыкъ да алыпды. Къыяма айланган кибик, жер тебеди, тепчийди... бары болгъан оюлуп баргъан халиндеди... Ол ахырзаман болумда, ары-бери да адыргылы атлай, Биринчи адам хахай этип кюрешеди.

Б и р и н ч и а д а м. Ёлюкню жерге тюшюрмегиз! Тийдирмегиз жерге! Атмагъыз жюгюгюзню!.. Былайгъа Ибилис келип турады, Ибилис!.. Ол, биз Къязыкени асырагъынчы, аны жанына ие болургъа кюрешеди... Тюшюрмегиз ёлюкню жерге!.. Ибилис ичибизеди... биргебизге... Ол бусагъатда Къязыкени кёкюрек къангасына къолун сугъаргъа хазыр болуп турады... Кет былайдан, Ибилис!.. Къуру!.. Думп бол!.. Думп бол!..

Б а р ы д а. Къуру былайдан! Думп бол!.. Кери! Кери!

Биринчи адам гюрен ортасында узунлап жатхан ёлюкню кеси тѣбеси бла жабаргъа, жакъларгъа кюрешеди. Типискиге къалгъан Ибилис кертиси бла да бу адамланы араларына киргенча, бир ангылаусуз тауушла чыгъадыла. Элия ургъан, жер тебиренген тауушла эшитиледи. Жерни Кеси ауазы, тауушу эшитиледи. Боран къатыдан-къаты бола, шайтан жели башланады... Жерден кѣтюрюлген гъарш кемесини тауушу, болгъанны титирете, рухла (жанла) жукъусун бузады... Сакъсауулла, тамырлары бла жулкъунуп, юзюлюп кетерге кюрешген кибик, безгек къалтырауунда, жел ургъан жанына баш иедиле. Къайдан эсе да бирден Доненбай къушну ауазы эшитиледи.

Б и р и н ч и а д а м. Ёлюкню жерге тюшюрмегиз! Тийдирмегиз жерге! Къазангапны ёлюгю жерге жетсе, Ибилис аны юсюне барын да бошлап къоярыкъды – къурт-къумурсханы, къаудан губуларын, жилинланы, гылыу чычханланы да!.. Жерге жетдирмегиз ёлюкню!.. Энди Ана-Бейитге кѣп къалмагъанды... биразчыкъ... азчыкъ!.. Азчыкъ!..

Доненбай къанатлыны ауазы эшитиледи.

Д о н е н б а й к ъ у ш н у а д а м ч а с ѳ л е ш г е н а у а з ы. Эс жый, сен кимсе? Кимден туугъанса сен? Атынг неди? Тюз атынг, керти атынг? Сени атынг Доненбайды! Доненбай! Доненбай! Доненбай! Доненбай! Доненбай!

Бары да ол къанатлыны ауазы чыкъгъан жары къарайдыла. Ол жанында уа кѣкден Доненбайны акъ къанатларына ушаш къанатлары болгъан не эсе да бир зат энишге энеди. (*Ючюнчю сурат*). Ол зат кеси учуп кетеди, алай а сахнагъа, къар жаугъаны кибик, аны къанат тюклери агъызыла башлайдыла. Аланы арасында Биринчи адам айланады.

Б и р и н ч и а д а м. Доненбай! Доненбай! Доненбай! Доненбай! Доненбай! Доненбай! Доненбай!..

Төгөрек-башны ол кьанатлыны тауушу бийлейди. Ол башындан агъызылгъан затла аны кьанатлары, тюклери туююдюле. Ала целлофан артмакъладыла, кьуш кьанатларына ушагъан. Ол артмакъла алты да кьалакълы гюренни (чархны) юсюне туюшедиле, ёлюкню кётюрюп тургъан ол алты да адам болгъан жерни толтурадыла. Ала Доненбай кьушну кьанатлары угъай, кёкге учхан гьарш кемесини жели кётюрюп келтирген кийик аулакьны киркипчигидиле.

Биринчи адам, узалып, жерден алгъан целлофан кьапчыкъны бияры быргъап, ачыу кюйюнде жерни табанлап башлайды. Аны ол табанлагъаны жууукълашып келген поездни тауушун эсгертеди. Аны ол этгенине бирси алтысы да кьошуладыла. Сунмай тургъанлай, алагъа башында бир эски кьалпакъчыгъы, юсюнде бир онгнган желпегейичиги, аркъасында да артмакъчыгъы бла бир кьарт кьатын кьошулады. Ол да, бирсилеча, поезд дингиллери чыгъаргъан тауушну эниклей, аякълары бла тап-туп эте башлайды. Аны эслеп, бары да сейирге кьаладыла. Сын кьатып, ауузларын да ачып, арыкъ аякъчыкълары бла жерни теплеген кьарт кьатыннга аралып тохтайдыла. Бу кьыйыры-учу да болмагъан кийик да, дангыл да, кьула да тюзюне бу кьарт кьатынчыкъ кьайдан чыгъып кьалды? Бары да симсиреп сиреледиле. Кьарт кьатын да, дыркъ тохтап, барына да тюрслеп кьарайды.

– Сен кимсе?..

– Баям, бу кёлекке болур... кьарт кьатын сыфатлы...

– Угъай, бу Ибилисди ... кеси да... Къазангапны ёлюгюн алыргъа келгенди...

– Игирек кьарагъыз... Бу бу жерлени иеси уа болмазмы?..

– Кимсе сен?..

– Жилиги кьуругъан кьарт кьатын, сен кимсе?..

Бары да, ачыуланып, ол кьарт кьатыннга хыны-хыны, оспар-оспар сёлешедиле.

Б и р и н ч и а д а м. Кёзюм кёргеннге ийнаналмайма... Кьайдан чыкъдыңг бери... Тыйма жолубуздан!.. Биз ёлюкню Ана-Бейитге элтебиз...

Къ а р т к ъ а т ы н. Ана-Бейитге?! Ёлюкню?.. Ха-ха-ха...

Б и р и н ч и а д а м. Уо, кьаргъышлыкъ кьуртха! Сен кимсе? Адам сыфатлы кёлекке... Шайтанмыса?.. Жинмисе?.. Не уа – Ибилис кеси?..

Т ё р т ю н ч ю а д а м. Эй, аманлыкъ тойчусу Шапокляк!.. Сени бир жапынг барды да!..

К ъ а р т к ъ а т ы н. Мен киммеми?! Ёлюкню алып баргъан... жюйюсханла! Мен Найманма! Найман!..

Б и р и н ч и а д а м. Олло-ох! Кена уа!.. Эшитдигизми муну айтханын?! Бу Найман-Анама дейди... кесине?!.

К ъ а р т к ъ а т ы н. Дейме... Хау... Алайды... Мен керти да Найманма... Найман!.. Алай... Найман-Ана уа туююлме!..

Б е ш и н ч и а д а м. Сора кимсе да сен?..

К ъ а р т к ъ а т ы н. Мен?!. Найман-Кьарт кьатын!..

Б а р ы д а. Э-э-эй, акъылын ташлагъан обур!..

К ъ а р т к ъ а т ы н. Хау... мен Найман-Ыннакама... Мени ма бу садакъ окъ бла жашым Жоломан ёлтюрген эди... Ол окъ, келип, мени

ма былайыма тийген эди, угъа-а-ай, ма былайыма... Тюз да жүрегиме... (Къарт къатын сынсын жилийды.) Ол менме... мен... (Къарт къатын Найман-Ананы сыфатына киреди. Алтынчы адамны къатына жанлап.) Жоломан! Жоломан! Сен сауса да?! (Абызырагъан Алтынчы адам акъырын, сакъ аны къучагъындан ычхынады. Бир хыйны-халмаш дунясына тюшгенлей болады. Кёзю-башы айлана, эси минг жары бёлюне, шапхын халине киришеди. Къарт къатын анга айтхан сёзюн андан ары бардырады. Къалгъан алты адам сын къатып турадыла.) Эсинге тюшюрчю атынгы, неди атынг?! Сени атангы аты Доненбайды! Ол эсинг-деди да?! Сени атынг а Манкъурт туююлдю, Жоломанды! Жо-ло-ман! Кесинг да ол биз найманла ыстауатына кёчюп баргъан ингирде туугъан эдинг!.. Жоломан деп да санга андан атагъан эдиле! Сен туугъанда, биз, алайда тохтап, юч кюн бла юч кече байрам этген эдик... Байрам!..

А л т ы н ч ы а д а м. Угъай... Угъа-а-ай... шашхын къуртха! Сен мени алдаргъа кюрешесе!.. Мени атам аты Къазангапды... Ол ёлгенли юч кюн болады... Энди ийис эте окъуна турады... Мени атам аты Къазангапды... Мен аны темир жол жанында асырап къоярыкъ эдим, была къоймадыла ансы... Ана-Бейитге элтирге керекди деп... Ма-а... алыкъа да кётюрюп айланабыз, жерге салмай... Мен Жоломан туююлме...

К ъ а р т к ъ а т ы н. Угъай... Угъай! Санга жин зараны жетип турады, жаным! Сен андан унутаса хар затны... Жыйчы эсинги бир!.. Неде сени атынг? Атангы аты – Доненбай! Сен а – Жоломан! Жашым! (Бешинчи адам, къолунда садагъы болгъанча, аны, тартып, Къарт къатыннга бурады.) Тартма садагъынгы!.. Атма!.. Атма!.. (Бешинчи адам садагъы бла Къарт къатынны атады. Къарт къатын, окъ жүрегине тийип ётгенча, къычырыкъ этеди. Чархны аякъ жаны ёрге кётюрюледи да, алты да къурукъ жырып ётген губу аугъа ушаш, гюрен къурулады. (Тёртюнчю сурат.) Къалгъан алтаулан тегерекни бийлеп тургъан къарангылыкъда тас боладыла. Жюрегине садакъ окъ тийген жаралы Къарт къатын къаны саркъа тургъан Найман-Ананы ахыр сёзюн айтады.) Оу-у, ахырзаман дуня! Адам, сени къанлы жауунг эсе да, жерин, малын сыйыр, тап жашауун окъуна къурут!.. Алай... кимни эсине келди, ким базды аны акъылын алыргъа?! О, жокъдан бар этген Аллах!.. Къалай жол берип къойдунг Сен бу къыйынлыкъгъа?! Башха гюняхла аз кибик жерде?..

Къарт къатын, окъ тийген жеринден къолун айырмай, шашхын адам шекелинде, ауа-сауа, ары-бери атлайды.

Алтынчы адам сахна арасында губу ау ортасында сюеледи. Жоломан, садагъын энишге бошлап, не эсе да бир сёзлени шош къатлайды.

А л т ы н ч ы а д а м. «Мен сени анангма!» – дейди... (Акъылдан шапханча кюледи.) «Мен сени анангма!..» Мени анам эртте ёлгенди... эртте... Жаз эди... баппаханла мамукъ этген кезиу... Ол заманда мен, кёзлери жумулуп, узунлап тургъан анамы бетине баппахан мамукъчукъланы юфгюрюп-юфгюрюп агъыза эдим... алай анам кёзлерин ачмай

эди... Тёгерекде уа – хар ким жилий... Мен аны кёзлерин, бармакъларым бла керип, ачаргъа да кюрешген эдим, алай ол а... ачмагъан эди... Угъай... ачмагъан эди... Кимди бу Къарт къатын?.. Кимсе сен?.. Кечгинлик, алай сен багъырбетни мен танымайма! Мен сени танымайма! Танымайма сени!.. (*Харх этип кюледу.*)

Гюрен (чарх) ортасында Къазангапны кебинленип тургъан ёлюгю орналыпды. Гюрен, энишгерек энип, биягъы жерине келеди. (*Биринчи сурат*) Алтаулан гюренни алты да къалагъын, биягъыча, инбашларына аладыла.

(*Гюрен алгъыннгы жерине келгенде, Къарт къатын аны тюбюне киреди. Биринчи адам Къарт къатынны ёлюкден керу эте, аллын тыяды. Къарт къатын гюрен тюбюндеди, аны (гюренни, чархны) инбашларына алып тургъанланы хар бирине да жанлайды.*)

Къарт къатын (*Чархны хар къуругъунда бирер артиш бутакъчыкъны тютюню чыгъарча къабындырады. Артиш бутакъчыкъла къалын тютюн этедиле.*)

Бурдух жарыгъы къалтырай, жана,
Нечик субай, ариуду Азрайил!
Биз энди юйренчек болдукъ анга,
Ол чакъырады, къучагъын жайып.
Жалгъан зауукълукъ сыната, алдай,
Къую сууунгу юзmezге бурур,
Барабыз биз а, ызындан атлай,
Гюнях жюкюле, юйюбюз къуруй.
Сыйлы Къуранны юсю бла атладыкъ,
Шыйыхлыкъны харам этдик несин да,
Аллах берген Кёкню да жауладыкъ,
Унутдукъ уллу Аллахны Кесин да!..

Къарт къатын чарх тюбюнден чыгъады. Артмагъындан ууучу бла, ууучу бла къуш къанатланы алып, ёрге-ёрге атады.

– Магъыз, Доненбай къушну къанатларын... Магъыз... Доненбай къушну тюклерин... Бу дуния... хар кюнден да кесине бир загъурайды... Энтта къулар... энтта къулар... (*Артмагъындан чыгъарып, къуш къанатланы жан-жанына жаяды.*)

Нюр жанады ол дуния,
Хар ким да тенг, ариу дуния.
Бу дуния уа – хаух дуния,
Эсин къапхан – гюнях дуния.
Азап жолуду ол дуния,
Шашхынланыды бу дуния.
Марда билгеннге – ол дуния,
Фитна этгеннге – бу дуния.
Отда кюеригинг – ол дуния,
Гюнях киеригинг – бу дуния.

Жууаш кѣауумну жакъласын кѣадар,
 Кѣутхарсын бары палахладан да.
 Ариу кетгенлеге табылсын мадар,
 Азапладан сакълансынла Аллах бла.

– Дуния шаша турады... Шашханды дуния... Кѣайрыды... кѣайрыды, адам, жолунг?!

Кѣарт кѣатын, сахна кѣарангысына атлап, кѣзден таша болады.

Сахнада кѣушну кѣанатлары, тюклери да учадыла, кюйген артиш тютюню кѣалын чыгъады.

Сахнаны ал кесегине жан кѣыйыны, ачыу да ичине сыйынмагъан Биринчи адам атлайды. Жюрегини эм теренинден келген кѣычырыгъын эркин бошлап, озуп баргъан поездни гыллыуунда, аяклары бла жерни тап-туп этип башлайды.

Анга бирси алтаулан да кѣошуладыла...

... Дук – дук – дук – дук – дук...

Алайлай алтынчы адам, башын чарх ортасына сугъуп, агъач кѣурукъла бла кѣысылып, не ары, не бери болалмай кѣалады. Бир белгисиз кюч аны алай бла буууп кѣояргъа кюрешгенча, ол (Алтынчы адам) тауушун да чыгъаралмай, кѣзлери да орунларындан чартлап кетер мардагъа жетеди. Алай бираздан Алтынчы адам, чарх ортасындан башын бери чыгъарып, кѣапхандан кѣутулгъанча, жерге сойланады. Сора, акъырын кѣобуп, кѣкге кѣарайды.

А л т ы н ч ы а д а м. Кюню кѣзюнде... бир белги барды... Бир кѣара тамгъа тюшгенди Кюню кѣзюне... *(Алтынчы адамны кѣзю-башы тѣгерек айланады. Дыркъ тохтап, тап болурун сакълайды. Шыбырдап сѣлешеди. Бишара келип, шапхын халинде ары-бери жантаяды.)*

Жаны болгъанны, жансызны да,
 Кѣарыулуну, кѣарыусузну да,
 Жай иссилигини, бууакъны да,
 Теринги сыдыргъан сууукъну да,
 Жаныуарны да, адамны да,
 Жюреги халалны... харамны да,
 Таза, гюняхсыз ъмюрюню да,
 Зауукъ жашауну, ълюмню да,
 Кѣуу юзмезни да, сууну да,
 Тилни, тасханы, асыуну да,
 Аманны да алай, ахшыны да,
 Шамлыкъны да, анга кѣаршчыны да,
 Кенгмиди бу дуния?! Тар?! –
 Хар нени да кеси жери бар.

Кѣарачыгъыз!.. Кѣарачыгъыз ары!.. Кюню кѣзюнде... тамгъа барды... кюлтюм кибик... *(Тюрслеп кѣарайды.)* Кир тюшген кибик... Бир кѣара тамгъа...

Алтынчы адамны эндиги хали айтып-айтмазча тюрлюдю. Не дегенин бла не этгенин кеси да ангыламай, шашхын шекелинде, бирде харх эте, бирде жилай, бирде жиламсырай, кюле, бир сейирлик тюрлю-тюрлю сыфатлагъа киреди.

Алайлай аны башына, кыызгъан кьоргъашин кьуюлгъанлай, бир акъыл келип, санларын титиретеди. Ол акъылындан, оюмундан асыры кьоркыгъандан, кёзлери кызыл от жана, секирип кьобуп, Биринчи адамгъа жетип, жагъасына жабышып тохтайды.

А л т ы н ч ы а д а м (*биринчи адамгъа*). Къайдады сени ол Ана-Бейитинг?.. Къайда?! Менме ёлюкню иеси! Мен! Мен! Биз муну былайда асырарыкъбыз... Майна... кёрдюнгмю?! – сени Найман-Ананг Доненбай кьушну кьанатларын, жулкьуп-жулкьуп, жер кьаны этди да бошады!.. Мен сени жомакъларынга ийнанмайма! «Шамлыкь, шыйыхлыкь» дейсе да... Къайда эди сени шыйыхлыгъынг, Къазангапны ёлюгю бузула башлагъанда?! Мен кёрюрге да суймейме сизни ол шам жеригизни! Мен муну былайда асырарыкъма! Былайда! Къалай асыраргъа керегин да кесим билеме: узунлатыпмы, сюепми, тёрт бюклепми, не уа баш тёбен этипми!.. Къазангап бла сизни ишигиз жокьду!.. Ол мени атамды! Мени! (*Алтынчы адам Биринчи адамны жагъасын, бери тартып, жыртады.*) Ма санга!.. «Шамлыгъынгы, шыйыхлыгъынгы» да башынга ур!.. Бу жашау жашаумуду, ахчанг-бохчанг, тынгылы юйюнг жокь эсе, неда жарлы юйюнге жылы сууунг жокь эсе... ол да не, суу алыргъа челегинг окьуна жокь эсе?! Не жашауду ол?! Турурса алай... Аллах кьаргъагъан бу кьула тюзде, Батышдан – Чыгъышха, Чыгъышдан – Батышха баргъан эшелонлагъа сары таягъынгы булгъай... Санга башхасы жокьду – алада баргъанла юсюнге сийгенми этедиле, ёзгесинми, кир-кипчиклеринми тегедиле... не уа бетингеми туюкьоредиле! (*Аланы экисине да къалгъан бешиси женгил жетедиле, айырыргъа кьорешедиле.*) Тамамды! Бу шам жеринг бла жанымдан этип бошадынг!.. Ма былайда, жаланда былайда асырарыкъбыз биз муну!

Б и р и н ч и а д а м. Энди алай кёп къалмагъанды...

А л т ы н ч ы а д а м. Эшитирге да суймейме!.. Айтып кьояма: ары барырдан болсакь, биз ма сени кесинги да анда асырарыкъбыз!..

Б и р и н ч и а д а м. Неле жаншайса сен, рухла бизге кьулакь салып турадыла! (*Алтынчы адам, ачыуланып, жумдурукь этип, керилип, Биринчи адамны жухуна жетдиреди.*)

Ёлюкню алып баргъанла, гюрен сал басхычны кьурукъларын инбашларындан атып, бир бирлерин кьоллары-аякълары бла да къагъа, битеулю туююш-кьыркышха киришедиле.

- Аузуунгу жап!
- Гаянгы бузарма, Тейри!..
- Хайда!..
- Жетдир! Табанла!..
- Ур! Ур!
- Налатлыкь!..
- Ахшыдан туугъан аман!..

Алайлай Алтынчы адамны артмагъындан юч аракъы шеша тюшеди. Ичерге суйгенле уртларгъа боладыла, къалгъанла кьыркышха бередиле.

Асыры кѣп тѳююшгенден, кѳарыулары тауусулуп, бары да жерге тѳнге-рейдиле. Барыны да тѳбюнде, бауурланып, баш тѳбен болуп тургѳан Биринчи адам жерни ийисгейди. Кѳалгѳан алтаулан, бири биринден сыйыра, аракѳы шешаланы башлары бла, башлары бла лыкѳ-лыкѳ этдирип ичедиле.

Жетисини да кѳлеклери, кѳнчеклери да жылтырып, этлери ачылып олтурадыла. Кѳнчеклери жаланда уятлыкѳларын жабады, кѳалгѳан жерлери ачыкѳды. Бары да жерде ары-бери жантайып жатадыла.

Макѳам.

Чарх акѳырын-акѳырын ѳрге кѳтѳрюлюп тебирейди. Адам ѳрюмю тенгликке жетгенлей, бир белгисиз тунукѳ таууш чыгѳа башлайды.

Адам ѳрюмюне дери кѳтѳрюлген чарх тохтайды.

Чарх ортасында акѳ кебинликке чѳргелип тургѳан Кѳазангапны ѳлюгю жеринден кѳтѳрюле башлайды. Бары да, сейирге кѳалып, чархны тѳгерегине басынадыла. Ёлюк акѳырын-акѳырын, ѳргеден-ѳрге, кѳкке кѳтѳрюле барады.

Бары да, ауузларын ачып, кѳкке кѳтѳрюлюп баргѳан ѳлюкню ызындан кѳарайдыла. Ёлюк адам ѳрюмюнден юч метр бийикликке жетгенде, кебинни тѳп жаны седиреп, андан жер, топуракѳ тѳгюле башлайды. Ол топуракѳ, тѳбюнден ѳрге сейир этип кѳарап тургѳан жетеуленни да бетлерине, этлерине да себеленеди.

Ол топуракѳ ѳлюкню ызындан аралып тургѳанланы кѳзлерине да тѳшеди. Энди аланы кѳзлери жукѳ кѳрмейди. Жетеулен да сокѳурла халинде ары-бери тепчийдиле. Рух, уча, ѳрге чыгѳа барып, тас болады.

Жетеуленни да тѳнгеклерин (юслерин-башларын) топуракѳ жабыпды.

Ала бары да, сахнаны ал жанына атлап, бир ауукѳ заманны эспертме шекеллеринде сын кѳатып турадыла.

Тынчыу (Пауза).

Биринчи адам шош, хазна билинмезча, аякѳларын жерге кѳагѳып, озуп баргѳан поезд тауушун чыгѳара башлайды. Ол таууш аз-аздан кѳатыдан-кѳаты эшитиледи. Кѳалгѳан алтысы да анга кѳошуладыла.

Жерни титирете озуп баргѳан поездни тауушу уллудан-уллу болады.

Жетисини да тап-туплары бары кѳызыулугѳу бла учуп баргѳан поездни тауушун чыгѳарадыла.

...Дук-дук-дук-дук-дук...

ТАБАКѳСОЙЛАНЫ Мухтар кѳчѳюргенди

ЖАНГЫ ШКОЛ

Мен Ташлы-Талагъа бармай тургъанлы төрт жыл бола болур эди. Алгъаракъда ол элде болгъанымда, тынгылы жангы школ ишлене тургъанына бек къууандым. Къурулушчула ичинде сюртюу-бояу ишлени къалай бардыргъанларына къарадым. Сабийлеге дерслени къайда бергенлерин табалмай къыйналдым. Ала уа элни администрациясы бла клубу болгъан межамда билим ала. Школну директоруну Цаколаны Жамияны олтургъан жерин тапхан да тынч болмады. Ол а атасы башчылыкъ этген амбулаторияда орналып. Бу жолча дыгаласха халкъгъа 60 жылны ичинде жарап тургъан школгъа бир жауун жаугъан кюнде баргъанымда къалгъан эдим. Тюз босагъадан атлагъанлай, башындан суу акъгъан жерледе тюрлю-тюрлю адырла салынып. Аллай болумлада окъутуу-юйретиу ишни тынгылы бардыргъан устазлагъа къурулушу бошала тургъан школну эркин арбазында жанлары сауда эсгертме салырчады деп айтама, ол кюнлени эсге тюшюре. Сора шендю да сабийлени къоншу элlege элтип, жоллада къыйналмасынла деп, клубда 5 класс къурагъан устазлагъа, ата-аналагъа да ыспас этерчады. Бу эллиле къурулушчуланы окъуна сейирге къалдыргъандыла. Къурулуш материалланы урламагъанлары, ишчилеге иги болгъанлары бла айырмагъандыла ташлы талачыла.

Ташлы-Таланы ишлене тургъан школу

Школну директору Цаколаны Жамиля бла окъуучулары тепсеу къаууму

121 сабий, эки къауумгъа бѐлюнюп, эки сменни окъуйдула, шѐндюгю «школларыны» тарлыгъына тарыкъгъан жокъду. Былагъа билим берген 20 устаз бусагъатдагъы окъуу юйню арбазында кенгеш бардырып, дерслерине алай кирдиле.

Быллай аскерчилени болумларындача окъугъан сабийлени билим-лери къалай болгъанларын директоргъа соргъанымда, ол былай айтды:

– Энди 2015 жылдан бери бир къырал экзаменни бералмай, аттестат алалмай къалгъан сабий жокъду. Сора школну бошاپ, усталыкъ алыргъа деп, окъууларын андан ары бардырмагъан да жокъду. Владикавказгъа, Москвагъа, башха шахарлагъа кетип окъугъанла кѐпдюле. Кѐп тюрлю эришиулеге, конкурслагъа къатышып, Лескен районда, республикада да жетишимли болмай къайтмагъандыла. Алай бла билимни эркин мекямлада окъугъанла алмагъанларын ачыкъ этгендиле. Болсада жангы школгъа кѐчсек, бютюн кѐлленип билим аллыкъ сунама.

Байсыланы Илияс «Балкария» фольклор-этнография къырал ансамблде тепсеп тургъанды. Сабийлени тепсерге юйретир мураты болгъанын айтып, аякъ бюгерге юйретип башлагъанлы алай кѐп болмайды. Ата-аналаны болушлукълары бла кийимле да тикдиргенбиз. Энди районда бир къууанч болса, бизни тепсеучиюлерибизни чакъырмай къоймайдыла. Школубузгъа кѐчсек, хар классны да он кружокга жюрюрча онлары боллукъдула.

Бизни окъургъа, окъутургъа да кѐллендире, жангы окъуу юйню къурулушун бошай тургъанланы юслеринден айтмай жарамаз. Эки къатлы

межамны къабургъаларын къалагъанла герпегежчи жашладыла. Биринчи Лескенден, Нартандан келгенле сюртюу-бояу ишлени бардырадыла. «КАМАЗ» машинала бла жюк ташыгъан шофёрла уа Кёнделендендиле. Къурулушчула алагъа буюрулгъан жумушну, кёл салып, шарайыпсыз тамамлайдыла. Алгъаракъда республиканы башчысыны къуллугъун болжаллы халда толтура тургъан К. В. Коков келген эди да, къурулушну барыууна ыразы болуп, окъуу юйню хайырланьыргъа берген кюн келирге айтып кетгенди.

29-чу, 30-чу, 31-чи, 3-чю Нарткъаладагъы школаны къурулушларына къатышханма. Алай аланы бирини ичинде да Ташлы-Таланы окъуу юйюндеча тынгылы плитка салынмагъанды. Сора алгъыннгы къурулушчула мында этилген ишге чурум табалмадым. Директор, эллиле да сизни элде школ ишлейбиз деп келгенлеге ийнанмай эдиле, къысха заманны ичинде быллай, тегерекге къууат салгъан межам юйлерине уа – бютюнда. Энди уа 28-чи декабрьде жангы школгъа кечерге алгъадан окъуна хазырдыла. Огъурлу кюнде!

АБУ УЛУ

*Анвар Аджиев, Наум Гребнев, Расул Гамзатов, Къулийланы Къайсын,
Изет Алиев, Муталим Митаров. Махачкъала, 13.05.1970 ж.*

*Наум Гребнев, Расул Гамзатов, Къулийланы Къайсын.
Махачкъала, 13.05.1970 ж.*

*Расул Гамзатов бла Къулийланы Къайсын.
Махачкъала, 13.05.1970 ж.*

*Къулийланы Къайсын бла Александр Твардовский.
Махачкъала, 1963 ж.*

*Къулийланы Къайсын бла Давид Кугультинов.
Махачкъала, 14 сентябрь 1973 ж.*

*Къулийланы Къайсын, Давид Кугультинов, Ян Френкель, Адам Шогенцуков эм
башха къонакъла Расул Гамзатовну 50-жыллыгында. Махачкъала, 1973 ж.*

*Наум Гребнев, Ян Френкель, Къулийланы Къайсын, Расул Гамзатов,
Давид Кугультинов кьонакъла бла. Махачкъала, 1973 ж.*

*Къулийланы Къайсын, Давид Кугультинов, Мустай Карим, Расул Гамзатов.
Махачкъала, 1973 ж.*

**БАКУДА КЪАЙСЫННЫ 100-ЖЫЛЛЫГЪЫ
БЛА БАЙЛАМЛЫ ТЮБЕШИУЛЕ
Декабрь 2017 ж.**

Азербайджанны культура министри Адилфас Караевда

Додуланы А., Беппайланы М., Д. Касеинов, А. Караев

Министрни кабинетинде. Кенгеш.

*Къайсынны 100-жыллыгына аталгъан байрамдан.
Азербайджанны ара китапханасыны директору,
профессор Карим Тахиров сѐлешеди.*

Додулары А., Атабийлары А., Гыллылары Р., Беппайлары М., Д. Касеинов

Додулары Аскер бла Атабийлары Алий.

А. Караевни кабинетинде Д. Касинов сөз айтады

Беппайланы М., Д. Касинов., А. Караев

БАШЛАРЫ

АФГАНИСТАННЫ ЖОЛЛАРЫНДА

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Борис. Урушка командировка. *Эсгериуле* 2

ХАЛКЪНЫ ЁМЮРЛЮК ХАЗНАСЫНДАН

НАРТ ЖЫРЛА 57

ДУНИЯ ЗАКИЙЛЕРИ

ЖУЛАБЛАНЫ Юзейир. Устазланы устазы. *Дастан* 71

МИЛЛЕТИБИЗНИ АХШЫ АДАМЛАРЫ

ШАУАЛАНЫ Хасан. Адамлыгы, иши да поэзия эди. *Очерк*. 86

КЕРТИЛАНЫ Сакинат. Мени жаным кьобуз тюекледе жырын айта, кюле,
жилай жашайды... *Очерк* 90

ПРОЗА

МУСУКАЛАНЫ Сакинат. Хапарла 93

МАМАЙЛАНЫ Алий. Хапарла 132

ЭТЕЗЛАНЫ Аньуар. Кёчгюнчюню эсгериую. *Хапар*. 138

Исмаил БЕЙ. Жюрек жарала. *Хапар* 146

УНУТУЛМАЗЛЫКЪ ЖЫЛЛА

КЪАРЧАЛАНЫ Халимат. Къоспартылы кьызчыкъны кьадары. *Статья* 149

СЮРГЮНДЕ

АЛИЙЛАНЫ Ракай. За наградой... под конвоем. *Статья* 153

КЪОЙЧУЛАНЫ Аскер. Ала урунууну суйген адамла эдиле. *Статья* 158

ФАХМУ БЛА УСТАЛЫКЪ

КЪУЛЧАЛАНЫ Зульфия. Жаш уста. *Очерк* 163

«МИНГИ-ТАУНУ» ПОЭЗИЯ АНТОЛОГИЯСЫ

Назмула 166

САХНА

Султан РАЕВ. Ажашханла. *Пьеса* 197

ТАУ ЭЛДЕ

АБУ УЛУ. Жангы школ. *Очерк* 212

ИМАТУЛЛА НУРМАГОМЕДОВНУ АРХИВИНДЕН. 215

БАКУДА КЪАЙСЫННЫ 100-ЖЫЛЛЫГЪЫ БЛА БАЙЛАМЛЫ ТЮБЕШИУЛЕ.
Декабрь 2017 ж. 219

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС /№ 6 (202)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель
ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*
Корректор *Т. С. Гелястанова*
Художник *В. К. Баккуев*

Сдано в набор 05.11. 2018. Подписано в печать 06.12. 2018.
Выход в свет 27.12. 2018. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.
Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 625 экз. Заказ № 500. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 32,04 руб., за 6 мес. – 96,12 руб.
В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*